

42
ПР29

ВІТАЛІЙ ПЕТЛЮВАНІЙ
**НЕ
РОЗМИНИСЯ
З ДОЛЕЮ**

W ВІТАЛІЙ ПЕТЬОВАНІЙ
НЕ
РОЗМІНИСЯ
З ДОЛЕЮ

ОПОВІДАННЯ, НАРИСИ

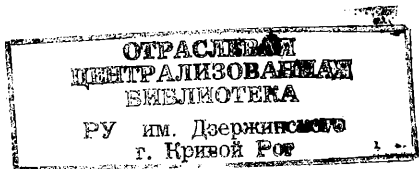

Эта книга современного украинского писателя состоит из рассказов и очерков. Герои произведений — представители разных поколений нашего народа. Значительное место в сборнике занимают повествования о тружениках черниговского Полесья, о делах и свершениях советских людей в годы гражданской и Великой Отечественной войн, об их интернациональной дружбе, о сотрудничестве с поляками, чехами, словаками и другими народами Европы.

об. 02120/2^П
OK

Рецензент М. Д. Рудь

П 70303-083 БЗ.32.5.80. 4702590200
М223(04)-81

КРЕМЛІВСЬКИЙ ПАТРУЛЬ

1

Солдати взводу кінної розвідки готувалися в гарнізонний наряд...

Ось уже кілька місяців колишні київські червоногвардійці, червоні козаки-примаковці, які відступили з тимчасово окупованої німцями України, живуть у Москві, в Спаських казармах. Столиця молодої республіки — ніби киплячий казан. Ще не всюди зміцніли органи Радянської влади, каламутять воду есери, бунтують анархісти, іноземна агентура, використовуючи білогвардійських офіцерів, плете змови. А тут і декласований елемент, спекулянти та інша погань, користуючись продовольчими труднощами, чинять свої брудні справи.

Солдати, які несуть караульну службу, — очі й меч революції.

Взвод, що в ньому служать хлопці з України—Олександр Петровський та Федір Монета,—тільки зветься кінним. Полягли бойові коні по багатьох вибалках та перелісках України, де доводилося кіннотникам приймати бій з петлюрівцями й німцями. Та й, власне, у такому великому місті, як Москва, пішому зручніше.

...Олександр Петровський видивляється на себе в дзеркало. Вельми йому подобається, коли смугаста тільняшка виглядає з-під гімнастерки! І нехай не має він чорного бушлата, нехай замість широкого кльошу, в якому красувався балтійський матрос у Петербурзі, на ньому звичайні, та ще й старенькі шаровари, тільняшка свідчить про його походження з «братішок». «То що, коли ось так і піти, з розстібнутим комірцем, адже спека надворі, червень...» — роздумує він, туго намотуючи обмотки.

Як завжди стрімкий і заклопотаний, ввійшов до казарми комісар полку Меркулов. Привітався. Яюсь причіпливо

глянув на бійців. Відчувши на собі його пильний погляд, колишній матрос швидко застебнув гімнастерку на всі гудзики.

— Ось що, товариші,—звернувся Меркулов, помітно хвилюючись.— Сьогодні нам випала особлива честь. Взвод призначений патрулювати Кремль. Кремль, розумієте?!

Вони, звісно, розуміли. Тут не було, слава богу, новачків. У кожного за плечима досвід (в Олександра Петровського, наприклад, бої за визволення Києва від зрадницької Центральної ради) і вміння виловлювати таємних ворогів революції.

А Меркулов продовжував:

— Кремль — це серце нашої Батьківщини. Там працює товариш Ленін...

...Олександр Петровський знав це. Патрулюючи на Красній площі, він часто вночі дивився на освітлене вікно, де, як йому розповіли, містився кабінет голови Раднаркому. Там йому уявлявся знайомий силует... Якось він бачив навіть машину, в якій Володимир Ілліч виїздив з Кремля, і тоді йому здалося, що в людині, котра сиділа на задньому сидінні, він упізнав Леніна. Проте це було здалеку, і, можливо, він помилявся. А сьогодні... Так, комісар полку, звісно, має рацію. Не кожному випадає таке щастя — бути в кремлівському патрулі!

2

День видався теплий і якийсь особливо сонячний. Олександр стояв на варті біля Спаських воріт. Трохи далі несли службу бойові товариші й земляки Федір Монета та Іван Кулибаба. Військові й цивільні, пред'являючи перепустки, поспішали до службових приміщень; незабаром поверталися, за короткий час встигнувши вирішити якісь свої важливі справи. На подвір'ї не було людей незайнятих, і це дуже подобалося солдатіві. Він майже вголос міркував про те, що, якби всюди, в усіх установах, був заведений такий лад, жити було б набагато легше.

Його підмінили для короткого перепочинку, і він поділився цими думками з Федором.

Час ішов. Олександр знову був на своєму місці, як раптом неподалік, майже біля самих Спаських воріт, зупинилася легкова автомашина. Шофер у шкірянці вийшов з неї і жовтою ганчіркою змахнув пилюку з крил, витер вітрове скло. Не встиг закінчити, як біля службових приміщень

з'явилось двоє. Обидва в темних, добре випрасуваних костюмах, у кепках. Той, що йшов трохи попереду, був нижчий на зріст, здавалося, він дуже поспішав.

Ще мить — і до Олександра Петровського підійшов Ленін. Солдат завмер, ставши «смирно».

Мабуть, хвилювання вартового відбилосся й на обличчі. Володимир Ілліч усе зрозумів, лагідно всміхнувся і простягнув солдатіві руку.

— Здрастуйте.— І одразу ж запитав, як прізвище, ім'я та по батькові.

— Петровський Олександр Іванович,— чітко відповів вартовий.

— Гарне прізвище,— сказав Володимир Ілліч, глянувши на свого супутника,— історичне. В якій частині служите?

— 123-й Московський полк. Кінна розвідка.

— Хто командир?

— Товариш Златоверхов.

Запитання Ленін ставив швидко, не зводячи погляду з вартового. В цьому молодому солдатіві Ілліча зацікавила, можливо, його внутрішня зібраність, а можливо, бездоганна виправка й охайність, чим могли похвалитися далеко не всі військові того часу. Почувши, що Олександр Петровський з Києва, майже ствердно сказав:

— Арсеналець...

— Ні,— відповів колишній матрос.— Але разом з арсенальцями бився на барикадах.

— Як настрій? Як себе відчуваєте?

— Настрій бойовий, товаришу Ленін. Є бажання швидше визволити Україну.

Ленін замислився, помовчав трохи. Вийняв блокнота з кишені і щось записав. Потім, ніби відповідаючи, але вже не тільки Олександру Петровському, а й якимось своїм думкам, упевнено мовив:

— Це все тимчасове... Радянська влада буде й на Україні.

І ще раз на прощання міцно потиснув солдатіві руку.

3

Ми сидимо з Олександром Івановичем Петровським в його квартирі. За вікном — київська осінь, а в хаті дзвінко співають пташки. Трелі в них солов'їні, але це канарки: вони майстри наслідувати. Над столом фото молодого Олександра

5

Івановича, богатиря-матроса. Однак і сьогоднішній мій співрозмовник зовсім не схожий на людину, що розміняла вже восьмий десяток. Він міцний і стрункий, у чорному волоссі ледь помітно пробивається сивина.

Ми говоримо про його участь у Вітчизняній війні, про сина Олександра, який хоробро бився на Київщині, та про онуків, котрі часто гостюють у діда. І мимоволі думається, що з роду в рід у династії українських робітників Петровських передаватиметься ця розповідь про кремлівський патруль, про ленінське рукостискання.

ПЕРЕПОЧИНОК

Ленін у своєму кабінеті частував Дзержинського міцним чаєм з сухариками.

— Отже, ви знову викрили іноземного контрабандиста? Щастить на них останнім часом!

— Саме так, Володимире Іллічу. На жаль, хороших, чесних іноземців поки що іде мало. А всяких субчиків...

— Субчиків? Здорово, Феліксе Едмундовичу! Мій батько полюбляв це слово. Воно цілком цензурне і разом з тим дуже влучне. Субчик! Хто він і в чому ж проштрафився перед Радянською Росією?

— Каже, що ельзасець. А в документах—підданий Франції. Втім, може виявитися, що він не те й не інше. Жив у нас півроку, вивчав антикварну торгівлю і букіністичні каталоги, знайомився з приватними колекціями... Ну а скінчилося тим, що скупив чи виміняв таємно Веронезе, Тіціана, Дюрера. Уявіть собі, новенькі рами, свіжа фарба, і під футуристичною мазнею — дорогоцінні полотна.

— Яке богохульство! — Володимир Ілліч поставив порожню склянку на стіл, відкинувся у кріслі.— Невже їм досі здається, що ми такі ж наївні і довірливі, як у перші дні революції? Конфіскували?

— Звичайно. І шукаємо посередників. Хтось же допомагав йому. Не так просто на Мойці підчепити навіть золотим гачком твори великих майстрів.

Дзержинський долив собі трохи чаю, задоволено сьорбнув, тримаючи склянку руками, ніби зігрівав їх.

— А цукор?

— Не люблю солодкого.

Ленін дістав з кишеньки темно-сірого в клітинку жилета срібний годинник, якусь мить дивився на чорну рухливу стрілку. Заплющив очі. В такому стані перебував недовго,

але Дзержинський встиг помітити, що повіки у Леніна надто сухі і жовті, ніби з пергаменту, тільки тоненькі судини на них порожевіли. Він ще й зараз не зовсім одужав, і хто знає, що його більше стомлює — рани чи повсякденна титанічна праця, безнастанне горіння серця і мозку. Ніщо так не потрібне Леніну, як тривалий відпочинок! І не тут, у Москві, а десь на березі теплого моря або на альпійських луках Кавказу. Кинути б усе і разом гайнути, як то кажуть, на лоно природи! Бо й він, Фелікс, якого називають «залізним», уночі відчуває таку смертельну втому, що не знає, чи підведеться вранці. Шкода, що невідкладних справ так багато. Скоро чергове засідання Раднаркому, а за ним — пленум ЦК.

— На мене не звертайте уваги, Феліксе Едмундовичу, я вже напився. А ви, прошу, не церемоньтесь, — несподівано обірвав думки Дзержинського Ленін, переставивши ближче до нього блискучий, нікельований чайник.

Минуло з півгодини, як Ленін пересів сюди, за круглий столик, але по всьому видно, що він ось-ось підведеться і піде до своїх паперів, телефонів, відвідувачів. Як же його затримати хоч трохи, чим відвернути увагу від справ, як продовжити короткий перепочинок?

— Зовсім забув. Хочу вам показати, Володимире Іллічу, кілька рідкісних книжок. З того ж вантажу французького поклонника старовини.

— Сам він, сподіваюсь, випущений під розписку? — спитав раптом Ленін.

— Так. За нього просив французький посол.

— Просив?.. Добре, що не протестував. Раніше вони розмовляли з нами безцеремонно.

Дзержинський відкрив свій портфель, який досі лежав біля нього на вільному кріслі, поклав перед Володимиром Іллічем три невеликі книжки. Палітурка однієї була чудово оздоблена позолоченою міддю й кольоровими візерунками на світлому сап'яні, закривалася, як шкатулка, мініатюрними защіпками.

Ленін потримав її в руках, милуючись філігранною роботою древнього книголюбця. Перегорнув першу сторінку, зазирнув на останню.

— Ого! Знаменитий Курганів письменник! — вигукнув Ленін. — Ну, батечку мій, про книжку цю я чув давно. Ціни їй не складеш. Прислів'я й приказки російські, перше друковане видання. — Дивився на книжку примружено, задоволено. — Хтось з древніх казав: у прислів'ях, як у насінні, зібрані сили усіх дерев.

З такою ж цікавістю, але мовчки розглядав Ленін дру-
гий «трофей». Перекладені в п'ятнадцятому сторіччі гре-
ки — Гомер, Платон... Та ось якось особливо запромінив-
ся погляд Ілліча. Найтонша, вузенька, в чорній шкіряній
обкладинці третя книжка чимсь особливо порадувала й зди-
вувала його. Дивився на неї так, наче не вірив самому со-
бі, пішов навіть до вікна і там обережно перегортав сухі
матово-білі аркуші, по яких розсипано бісерну в'язь древньо-
слов'янських літер. Держинський знав: це був рукопис,
що зберігався з чотирнадцятого століття, як свідчила вклад-
ка. Мудрість арабських переспівів: Алії Ібн Талібій зібрав
їх, приказки і афоризми, і хтось з мандрівників російських
тоді ж привіз із-за моря і переклав.

Держинський уважно спостерігав за Володимиром Іл-
лічем, був задоволений тим, що книжки викликали такий
настрій у Леніна.

Але що, власне, так зворушило Ілліча? Чому він усмі-
хається, розглядаючи фіолетовий відбиток на останній сто-
рінці древнього рукопису?

Наче відповідаючи Феліксу Едмундовичу, Ленін промо-
вив захоплено:

— Абу Талібій і ...Микола Миколайович Миронов, дій-
сний статський радник у відставці. Чудово й неповторно,
Феліксе Едмундовичу! Ні, ви тільки уявіть собі. Я зустрі-
чаюся з ними обома вдруге. І з оцим рукописом. Хочете
свідків? Ми зараз же покличемо Надію Костянтинівну!
Вона свідок!

...Дружину Ленін зустрів біля дверей. Заклавши руки з
книгою за спину, він лукаво поглядав то на неї, то на Дзер-
жинського.

— Надюшо... Напруж, дорога, свою пам'ять. Лондон..
Біля колони Британського музею якийсь співвітчизник
затримує нас. Дощить, а він уперто не відпускає. Потім ми
серед наших друзів збирали фунти. Ну, пригадала? Спи-
сок ходив по руках усієї нашої еміграції. Напруж пам'ять,
Надіє Костянтинівно...

Крупська лагідно кивнула Держинському: «Чудово!» Ба-
дюрій настрої Володмира Ілліча потішив її.

— Лондон... Перший наш приїзд чи другий?

— Другий, другий, звичайно!

— Ого! Минуло цілих десять років. А гроші ми зби-
рали не один раз...

— Ну добре. Допоможу тобі. Ось дивися. Прізвище на
печатці — «власна бібліотека М. М. Миронова» тобі нічо-
го не каже?

— Миронов? Стійте, Миронов... Ах, так! Згадала. Сива людина в окулярах, бібліофіл. Він доводив, що коли не поверне Росії якийсь важливий древній рукопис, то... кинеться в Темзу.

— От! От! Чуєте, Феліксе Едмундовичу? Надюша все згадала. З нього вимагали колосальну суму. І що ви думаєте, половину ми зібрали. Він переконав нас тоді, Миронов... Що ж сталося? Чому наші національні скарби знову потрапляють до чужих рук? — Ленін наморщив чоло, замислився.

В цей час на робочім столі задзвенів телефон. Ленін пішов до нього, але враз зупинився, сказав Дзержинському:

— Ось що, товаришу нарком. Розшукайте М. М. Миронова. Що з ним? Може, він... голодує. Не має засобів для існування. Довідайтеся і вживіть заходів. Такі люди не повинні залишатися поза нашою увагою. Вони скарбники культури російської і самі неоціненний скарб.— Потім Ленін спокійно пішов до столу, взяв трубку.— Анатолій Васильович. От і добре, що ви приїхали. Заходьте... Ми чекаємо на вас...

Перепочинок скінчився.

ЧОМУ НЕ СПАВ ЛЕЛЕКА

Ян Дзеніс прокинувся, не розуміючи, хто і що від нього хоче. Обвів сонним поглядом кімнату. На стіні, облитій місячним сяйвом, побачив свою тінь, а поруч тінь дружини. Катря сиділа, насторожено прислухаючись до нічних шерехів, була ніби чимсь налякана. Хотів пригорнути її, заспокоїти, але раптом за селом, здається, на татлінських ставах, почувалися постріли.

Спустивши ноги на долівку, Ян пошарив під подушкою, намацуючи наган. Одягався навмисне неквапно, щоб не лякати дружину.

— Невже знову той навіжений матрос шупаків стріляє? — роздумував уголос, намотуючи онучі. — Дня йому мало, лобуреві. Сам не спить, ще й іншим не дає.

— Гадаєш, що Приз? Навряд.— Катря й собі почала збиратися: через голову одягла спідницю, нашвидку заплітала косу.— Він ще не проспався з похмілья, антихрист. Ні, не Приз це, Ваню. Може, і в нас банда об'явилася, як під Мерефою?

— Банда? Ну й що ж... Не впізнаю тебе, Катре. День і ніч над нами гримкотіло, ніби й не боялася. А тепер

тремтиш. До нас, Катре, якщо сунуться, не погуляють, сама знаєш...

Наган таки поклав у кишеню, Катря бачила. «А мене заспокоює», — заспішили, здогадуючись, що її Ваня-Ян уже не ляже спати, піде до сільради й сидітиме там, поки не розвидниться, а може, прихопить когось по дорозі і подасться на стави, щоб пересвідчитися: Приз чи хто інший каламутить людям сон. Берегла Яна більше за себе. Якби не те, що він головує в Гуляйгорі, не дозволила б вона йому оце на вулицю й носа показувати, сиди в хаті... Слава богу, навоювався. І в носі куля, і два пальці на лівій руці, як бритвою, осколком зрізало, шабелька махновська розписалася на плечах. Ще трохи — й навіки залишився б лежати десь під Таращею білявий латиш, котрого повинь революції занесла з берегів Даугави на Україну. Порубаного, ледь живого, привезла вона його на тачанці в свою Гуляйгору.

...Загуб під копитами місток, за кущами знайомо вискнули ресори сільрадівської лінійки. Коли вийшла до хвіртки, чоловік уже розмовляв з головою комнезаму — Микитю Маляром. На передку сидів відставний солдат Іван Чепіль, виставивши милицію, наче гвинтівку. Прислухалася, стоячи під тином непоміченою.

Ага, таки Приз винен — кат його бери, про нього гомонять. Але чує Катря, не по щупаках стріляв цієї ночі заводій. Давно нахвалявся «недорізаних» буржуїв потрусити, а це привів-таки дядьків хутірських за худобою, кіньми, реманентом та іншим добром, яке раніше поміщику належало. Розповідав Микита Маляр, що сторожа Василя Диканя побили і кинули в льох, а жінці його, Ганні, вдалося втекти. Оце вона й розбудила комнезамівців.

На сільрадівській лінійці, прикритій веретою, горбився станковий кулемет.

— Багато їх? — запитав Ян Дзеніс.

— Каже Ганна, що чоловік двадцять. Замки на коморах позбивали, корів налігують.

Дзеніс вилаявся, хитнулася під вагою його тіла лінійка,

— До маєтку!

Тої ж миті Катря — як з неба впала. Думав, Маляр сів, аж то вона. Відчув Катрине м'яке плече: ось так тулилися вони одне до одного і на бойовій тачанці, але тоді ще не були законними чоловіком і жінкою... «Славна в мене жона, геройська», — задоволено подумав Ян Дзеніс.

Біля сільради до них приєдналося кілька озброєних верхівців. Тепла, місячна ніч сповила село, приспала його, нагнула долу волохаті важкі голови соняшників. Лелека в чор-

ному гнізді на вчителевій хаті стоїть мов зачарований, але очі в нього не заплющені. Не спить птах. Може, дивиться на вогники за горбом, котрі оце зараз і Ян Дзеніс побачив? По всій татлінській садибі рухалися вони, і звідти долинали тривожне мукання корів, іржання коней, людські збуджені голоси.

Івана Приза застали біля розчиненої брами. Сидів, освітлений смолоскипами, на перевернутій діжці, а на другій перед ним лежали папери.

Сільрадівська бричка стрімко вкотилася на плац, вершники одразу ж спішилися. Ян Дзеніс, у незмінній своїй шкірянці, застібнутій на всі гудзики, в кашкеті із зіркою, пішов до Івана Приза. Але, побачивши хлопчину-здорованя, що поспішав до кушів з налиганою коровою, рішуче повернув туди.

— Стій! Куди це ти тягнеш? — мовив строго.

— А що хіба? Додому веду, — зухвало огризнувся хлопець і не зупинився, ще й стьобнув корою лозиною.

— Стій, кажу тобі, — перепинив йому шлях Дзеніс. — Чий ти, до речі? Як твоє прізвище?

І раптом між головою сільради й хлопцем опинився Іван Приз. Промовисто тримав праву руку в кишені.

— А ви не дуже, Яне Карловичу, не дуже... Ми тут по закону буржуйське ділимо. За рішенням хутірської громади. Ось тут у мене і протокольчик, і списки. Все в акураті.

— Яке таке рішення?! Слухайте, Приз. Ви що, дурником прикидаєтеся?! Це ж звичайнісінький грабунок. Ви прийшли вночі, як злодії. Іменем Радянської влади пропоную припинити самочинство.

— А ми вам не підкоряємося. Для гуляйгірців ви, може, й влада, а на хуторі ми господарі, і цей маєток нам належить. Нашим паном був Татлін, а не вашим... Свое берем, не чуже. — Іван Приз обернувся до хуторян, що тупцюалися на подвір'ї, не наважуючись переступити браму. — Чого заклакли? Підходь для реєстрації. Ми ділимо по закону. По всій Україні так, за це ми боролися, кров проливали.

— Вірно кажеш! Наше добро! — згодився високий у солдатській гімнастерці чолов'яга й поліз на неосідланого коня, якого досі тримав за шию.

Із сутіні двору посунула за ним решта. Дядьки і молоді хлопці вели коней, корів, дехто гнав овець, телят, якийсь хлопчисько ніс у мішку порося, воно пручалося і жалібно кувікало, ніби його різали.

Микита Маляр, комнезамівський ватажок, рвонувся вперед, схопив коня за вуздечку, але раптом хтось ззаду припик

коня смолоскипом, він кинувся божевільно вбік, поніс і вершника, і комнезамівця. Іван Приз саме виліз на діжку, хотів мітингувати, але кінь перекинув діжку, вона затріщала й репнула, скидаючи іржаві обручі. На сухі клепки впав оратор, підтоптавши під себе якогось дідугана із смолоскипом. Тої ж миті гас пролився на них обох, запалив одяг.

— Р-рятуйте, люди! Вбивають! — заволав Іван Приз і пальнув з нагана.

Налякані пожежею й пострілом, корови виривалися з рук, тікали, ламаючи кущі. Коні ставали дибки, їхнє дике іржання котилося луною над садибою, ставами.

Якийсь кучерявий молодик поліз на залізну браму й звідти панічно заволав:

— Братці, не дайте себе залякати! Я не тутешній, але підтримую мого друга Івана Приза. Чуєте, братці! Для кого цей латиш береже маєток? Для буржуя. А Татлін йому платить за це. Та не керенками чи совзнаками, а золотом, чистоганом платить. Вони панові служать, а ми з вами — революції. Ленін казав, що народ хазяїн усього добра...

Комнезамівці стягли його на землю, втихомирювали, як уміли...

— Не смій, наволоч, святе ім'я своїми брехливими вустами називати!

— Ага, фінка у тебе! Під суд підеш, контра! Ану в'яжіть його, хлопці!

Захиталися смолоскипи, юрба розступилася, пропускаючи озброєних комнезамівців. Їх було всього четверо, але діяли без вагань, рішуче, наче за їх спинами стояла добра сотня спільників. Хуторяни помалу відступали в сутінь дворища, дехто вже й за налігач не тримався, робив вигляд, що він тільки випадковий свідок того, що тут коїться.

Микита Маляр підніс руку:

— Люди, товариші! Наш голова Ян Карлович — почесний червоний стрілець, він охороняв товариша Леніна в Смольному. А Приз хто? Ви ж його знаєте — з махновським обозом прибув у Гуляйгору. Під матроською тільняшкою у нього бандитська душа. Ми йому давні гріхи забули, але, як видно, горбатого могила виправить. Як це ви пішли за ним, громадяни! Справді, товариш Ленін казав, що жити по-старому не можна, що буржуям зась панувати. Але стоїмо ми за революційний порядок. Ось у цьому маєтку буде комуна, житимуть наша біднота, солдатки, що залишилися без чоловіків, їхні осиротілі діти.

Івана Приза підвели, вогонь уже погасили. Він озирався довкола, шукав підтримки, співчуття.

З'явився Василь Дикань, його привели Катря Дзеніс та дружина Галя. Голова забинтована, рука права підв'язана, з рота ще й зараз струмить кров, і він вимокуює її хусточкою.

Ян Дзеніс похитав головою.

— Як на війні. Ну що ж, нічого не вдієш... Зачиняйте, люди, браму, і все щоб було на місці. Та дивіться, не забудьте дати скотині пійла, фуражу. Бо ось головного нашого розпорядителя товариша Василя Диканя, бачите, до лікаря повеземо. А тут Ганна сама залишиться!

...Коли вже затихло на колишній татлінській садибі, а сільрадівська бричка котилася лужком, раптом бабахнуло десь у берегових очеретах, просвистіла куля. Іван Приз, який допіру сидів, опустивши голову, нараз стрепенувся, ожив:

— Ага, не залякали наших?

— Марно радієш,— сказав йому спокійно Ян Дзеніс.— Куля дурна, може, чого доброго, й у свого влучити. Таке часом трапляється. І до суду не дотягнеш, бандите.

Розвиднялося. На вчителевому даху у чорному гніздізмахнув крилами лелека. Збирався, мабуть, летіти за поживою.

ЖИВИХА

Навіть близькі сусіди й ті називали Параску по-вуличному — Живиха! Може, то чоловікова заслуга: був він з переселенців-білорусів — невисокий і не дуже міцний з виду, але гарячий до роботи, мотороний, жвавий. Та й сама вона, нівроку, беручка. Замолоду, щоправда, мала вдачу спокійну, помірковану; на повному округлому обличчі очі світилися впевнено й доброзичливо до всіх і до кожного, як вода у Прип'яті тихої динини. Та згодом хтось ніби поробив молодиці, стала вона худнути, втрачати свої рум'янці і свою пишноту, стала цуратися односельців, нікуди не ходила; і тільки до роботи, чи то на своєму городі, чи в сусідньому лісництві, хапалася так, як голодний до хліба. Мабуть, слід сказати, що сталася така зміна ще до заміжжя, в той рік, коли повернувся з дійсної Онисим Переброд. Тримали парубка на службі довше, ніж інших, десь на Далекому Сході довелось йому трохи повоювати проти білокитайців. Втім, це нітрішки, либонь, Онисимові не зашкодило, він поздоровшав, стрункішим став; тільки й того, що в очах зникла замріяність. А може, то Парасці здалось... Стрічала його

на околиці, в добре знаному місці, де весняна Прип'ять озереце по собі залишає на ціле літо. Причаїлася й чекала, дивилася тривожно на лугову дорогу. Сіру в яблуках конячину, що Перебродам належала, здаля впізнала. А он і служивий ступає помалу, одмахуючись кашкетом од гедзів. Параска сховалася у верболіз. А на возі, поруч з батьком Онисимовим, який весело поцьвожував батогом, сиділа незнайома простоволоса жінка з дитинчам на руках; позад неї громадилися оклунки та чемодани. Таки привіз собі жінку Переброд. Наче не було між ним та Параскою ніколи нічого...

Якби хто насміввся ще напередодні додуматися до того, що Параска ні з сього ні з того подасть рушники перестаркові Іванові Сухомлину, котрий і не живе в селі, тільки зимує тут, як птах-снігур, а навесні, поклавши в мішок рубанки та долота, сховавши пилку у піхви, на заробітки до Києва чимчикує, того, їй-богу, мокрим мішком накрили б! Але сталося саме так. І загуляли в Запрудді! У Перебродів за синове повернення п'ють, за невісточку-сибірячку, за онуку, а в Параски — бучне весілля. Тут і музики сільські. Грають, аж хата гуде. Тсозівському мотористові Параска і чарку і гроші послала, щоб усю ніч електрику світив для неї...

Перед світанком згледілися гості — нема Параски. Сухомлин ходить захмелій, дружину кличе. Та мовчать луки, річка мовчить, ніхто не озивається до нього. Тільки як розвиднілося зовсім, повернулася нарешті Параска з берега. Бліда, натомлена, спідниця геть обросилася. Од тієї ночі весільної і прив'яла Параска, немов зело від приморозку.

Давно все те було, дуже давно. Нині до пуття вже й не знають, коли саме народилася в Живихи дочка. У сільській Раді записали її до книги, нарекли Наталкою, як уже дитя с'як-так белькотало. Івана Сухомлина при тій нагоді не було, мабуть, заробляв десь гроші. Та щось він потім довго до своєї сім'ї й словечком не озивався. Плітки мов той кукіль, їх с'яти не треба. Дитя підросло собі помалу, а сільські жінки придивлялися, і дехто вже потайки нашіптував, що, мов, Наталка Паращина на Онисима Переброда схожа... Особливо впадає це, мов, у очі, як порівняти її з трохи старшою Онисимовою Танею. Кирпаті носи, глибокі світлі озерця очей на світлих обличчях, підборіддя, чітко розрізані навпіл зверху вниз. Одягни, здається, в однакові платтячка — і маєш близнят. В обох спочатку були кіски, але Живиха своїй ні з сього ні з того обрізала.

...Повернувся однієї пізньої осені Іван Сухомлин, та й став перед хатою як укопаний. Застав Параску на драбині; задумала вона витягти на хату стару іржаву борону, щоб вітер не так розтріпував перетлілу стріху, а не подужає... От-от борона з рук її вислизне, а внизу ж під драбиною Наталка. Сидить, дурненьке, гарбуз гризе...

Солоно стало Іванові в роті, щось підкотилося до горла. Забув усі жорстокі слова, які довго носив, мов скупий гроші, готуючись до зустрічі з невірною дружиною, кинувся мершій до дитини. Скрикнула дівчинка, пручалася, але він пригорнув до себе, одніс геть аж у глиб двору і тільки там пустив на землю.

Завмерла, побачивши його, Параска. І, справді, не витримала осоружну ношу. Бризнув жовтою кров'ю розчавлений бороною гарбуз.

— Чого залякла? Злазь, Живихо,— озвався до неї Сухомлин і, розставивши руки, чекав.

А в хаті почав тим, що витяг товстий гаманець з кишені. Мовчки десять папірців, по сто карбованців кожний. І ще одну таку ж купу поклав. І ще. Увесь стіл поцяткував отак; здавалося, що то не стіл, а город, добре оброблений, на якому, слава богу, вродило.

— Бери, Живихо. Тут увесь мій заробіток до копійки. А ще є ось документ на цеглу і дошки... Відпустять на місці, за вимогою. Як скажеш, так і буде. Або тут залишимося, або в Білорусію. Доки нам гризти себе. Та й дитя ні в чому не винне.

Наблизився до неї, хотів узяти за плечі. І знову зойкнула Наталка, яка опасливо стежила за кожним рухом незнайомого дядька. Враз Параска нахилилася до дитини, погладила світлу голівку.

— Дурненька, чого ти? Це ж тато! Він повернувся і житиме з нами...

...Без музик будувалися. Це ж не весілля. Але пілка в руках Івана Сухомлина співала. Чути було її голос далеко-далеко, і люди трохи заздрили, але більше раділи. За Живиху, і за малу Наталку, і за Івана, що жив досі, мов перекотиполе, а це опам'ятався. Дивувалися тільки, що нову хату ставлять Сухомлини десь край садиби, не на вулицю вікнами, а на річку.

Ні, до Києва на заробітки свого Івана Параска більше не пустить. Житимуть з льону, з городу, з корівчини, як усі. Нехай дитина до тата звикає, нехай до них призвичаюється. Та й вона, Параска, нині менше від думок страждає, що там не кажи. Як на те пішло, хата в них чи не

найкраща на селі, небагато таких. Навіть у тсозівського головного заводу Онисима Переброта гірша, а він же... Ох, той Переброт! Від неї він завжди очі ховає, а Івана Сухомлина, бач, повісткою кличе. Та ні, не будемо ми в твоєму тсозі, ніде разом з тобою не будемо. Ось, кажуть, щось нове затівають люди, краще за твій тсоз... А як не до них, то й самі проживемо. Поле є, хата, здоров'ячко є. А того, чого нема, того ніхто нам уже не дасть. Параска зітхає, думаючи знову про своє. Був Онисим Переброт для неї найріднішим, таким пішов до війська. А повернувся зовсім іншим, чужим.

Сільрадівський виконавець вчора загадував на збори. Попереджав: хто не прийде до сільбуду, шкодуватиме потім.

Іван Сухомлин устав рано, взув нові чоботи і рипів ними по хаті, розношував. Параска і собі чепурилася, із скрині святковий одяг витягла, косу переплела, з однієї зробила дві, а голову білою шалькою пов'язала. Усміхалася сама до себе в дзеркалі. Наталочці наказала двері нікому не відчиняти, сидіти тихо: вони з татом підуть до крамниці, гостинця їй куплять.

Трохи дощило надворі, але десь за Прип'яттю небо вже бралось рожевою барвою, на погоду.

Біля Онисимової садиби тсозівські виїзні коні. Свіжа солома на бричці застелена новою веретою. А он і його Тетянка. У косичках голубі стрічки, платтячко голубе, а комірець і манжети — білі. Високі чобітки із шнурівкою. «І де він такі дістав?» Одвертається Живиха, проходячи мимо Тетянки, однаково та ні з нею, ні з Іваном Сухомлином ніколи не здоровкається, навчена так, певно, матір'ю-сибірячкою.

Гуде сільбуд, як весняний вулик. Лавиць малувато, і вже від середини «стоячі» місця. Іван Сухомлин протискується до вікна, де забачив Максима Цьохлу, у котрого проживав до одруження.

— Здорові будьте! Не почалося ще?

— А ні, як бачите! Начальство, кажуть, снідає, йому поспішати нікуди, — розводить руки Цьохла.

— Та й ми сьогодні вроді тої, святкуємо. Неділя ж... — тон у Івана Сухомлина доброзичливий.

— Пождіть. Запам'ятаємо цю неділю... — ляпає Цьохла.

— А що хіба?

— Ніби не знаєте. І до нас черга докотилася. Колективізація... Коней віддай... землю віддай. І в кого хата, кажуть, під бляхою... — не скінчив думку Цьохла. — Вам то що, безкінним...

А бричка тсозівська тим часом вихопилася на майдан, і на ній справді він... Поруч голова сільради Цуркан і чужий чоловік з портфелем. Переброд повернув коней і, описавши бричкою коло, натяг віжки. Все видно Парасці крізь шибку; і те, як Переброд зіскочив з коня на землю, як бричка гойдулася, як він кінцем нової верети обтер запилені чоботи. До людей вітався привітно, кожному руку простягав, а біля самих дверей зупинився і пропустив-таки вперед уповноваженого з портфелем і голову сільради.

Затяглися збори до ночі. Уважно до всіх прислухалася Живиха, осмикувала Цьохлу, який все бачив, не міг заспокоїтися. І раптом — назвали Переброда...

«Що?!» — стрепенулася Параска. І не знає вже — вона потягла із сільбуду свого Івана чи то він сам перший додумався. Ні, вони не стали голосувати за Онисима Переброда, котрого названо було під кінець головою новоутвореної артілі. Розштовхали людей і вийшли.

Скрушно рипіли Іванові чоботи в темряві, і від того рипу муляли, боліли мозолі й у Параски.

У перші роки на всіляких зборах та нарадах доводилося червоніти Цуркану з Перебродом. Чверть процента господарств їхнього села засиділася в одноосібниках. І ця чверть — Сухомлини. Одна-однісінька родина й лишилася в приватному секторі, і то безкінна. Побували у Живихи відповідальні працівники з району, приїздив умовляти Живиху сам начальник міліції, далекий її родич. Ніщо не допомагало. Вже, кажуть, Іван Сухомлин почав вагатися, особливо після того, як у фінвідділі хотіли записати його кустарем-одинаком, аби не ходив у одноосібниках, але Живиха вистояла, не здалася. А щоб не їздили під самі їхні ворота казенним транспортом, розібраний після весняної повені «свій» місточок Іван Сухомлин так більше і не полагодив. Призвичаїлися ходити по кладці і Наталочку привчили, як настав час їй до школи. Сільвиконавець Федун, колишній моряк, називав садибу Живихи Шпіцбергенем.

Одного разу прибігла Наталка із школи весела.

— Мамо, на нашій вулиці стовпи розвозять. Скоро буде в кожній хаті електрика, як у сільбуді.

Промовчала Живиха, стулила губи.

А стовпи, справді, прокрокували від садиби до садиби, наближаючись до Шпіцбергена.

Ось уже й біля кладки лежить такий — гладенький, з білими чашечками. Та минув день, другий — і за ним приїхали. Дивується Наталка. По очах материних бачить, що й та засмутилася.

У сільраді на святі Жовтневому Цуркан доповідав односельцям, що вони до двадцять третьої річниці Радянської влади прийшли з такими-то й такими показниками. Стільки-то хліба зібрано, стільки-то льону. Чотирьох ударників уряд нагородив. Село електрифіковане. Але знову не вистачає Цурканові до повного триумфу чверть процента. А ця чверть — хата Живихи. Не називає її, та всі ж і так знають. Зирнувся Цуркан з Онисимом Перебродом, у котрого на піджаці новенький орден сяє, той зрозумів його, видно, хитнув головою.

— Вчора, товариші колгоспники, між іншим, сільрада домовилася з правлінням колгоспу й про все інше населення нашого Запруддя, яке хоч і не в усупільненому секторі поки що, та все ж повинно відчувати блага... Словом, відразу після свят потягнемо і на Шпіцберген, як говорить товариш Федун...

Зраділа мала Наталка, почувши про це, та погано знала вона матір. Стоп біля кладки справді скоро закопали, але на свою садибу Живихи електриків не пустила.

Весна і початок літа на Шпіцбергені особливі. Прип'ять тоді обмиває горбок, на котрому стоїть хата, просто з двору можна виплисти на змайстрованому батьком човні. Прип'ять тече у Дніпро, а на Дніпрі стоїть Київ, куди мати ні за що не відпускає тата, хоч як він проситься. Вчителька Ганна Іванівна часто захоплено розповідає учням про Хрещатик, Володимирську гірку, Софію, про пам'ятник Богдану Хмельницькому. Під час канікул вона завжди буває у столиці, живе там два-три тижні.

Наталку весна теж кличе у мандри, та батькам нема часу, а вона ще підліток, самій не можна. Все ж інколи Наталка виходить човном на чисту воду так далеко, що власна хата здається їй дяткою на обрії. Але з річки видно Наталці все село, яке велике воно і гарне, особливо ж та його частина, де між дерев червоніють цегляні стіни колгоспного тваринницького містечка і махає крилами вітродвигун. Як прислухатись, почуєш спів дівчат на плантації льону, гудки дніпровських пароплавів, а туманної днини голос корабельного дзвону. У кінці липня велика вода відступає, скрізь на луках залишаються невеликі озерця, наскрізь, здається, зелені. Вода в тих озерцях прогрівається швидко аж до дна, і немає, мабуть, більшої насолоди для дітлахів, як бовтатися тут. Часом на озерця і болота сідають качки, але вони не затримуються довго, місцеві мисливці лякають їх стріляниною. Наталчин батько не любить людей із рушницями: рибалок з вудками теж висміює, визнає лиш

ятір. І зрідка, буває, приносить у кропив'яній торбі десяток карасів, линочків, в'юна або щупака. Втім, літо для батька — пора заробітків, нема коли з ятерами. Кличуть у лісництво, запрошують і свої. Така мода, бач, пішла: нові хати ставити. Колгоспна будівельна бригада на об'єктах громадських, а він — у людей. Лиш Цуркан заважає йому, фінвідділом лякає. А щодо процента колективізації, то взяв Цуркан давно гріх на душу: пише «сто процентів» — і баста.

Втихомирилася Живиха, примирилася з долею. Живе без електрики. Про себе менше думає, все про доньку. Ревниво стежить за тим, як одягають Переброди дітей — Таню і меншого Петька. У сьомому була Наталка, як подарував Онисим Переброд своїй дочці годинник. Ну й Живиха не поскупилася. Погнала Івана в столицю. Що ж, привіз і він. На всю школу тільки у них двох і були годинники, та ще у директора школи.

А як завівся у людини годинник, то й час для неї летить ніби швидше. Отак з Наталкою. Промайнуло літо — не огледілася, ось уже зима скувала морозом поліські землі, зупинила Прип'ять, засніжила ліси. Вітри-хурделиці навідувалися на Шпіцберген і в січні, і в лютому, проте покрівля трималася добре. Задоволений батько, посміхаючись, згадував інколи про стару борону, котру у свій час мати десь на задвірку викопала. За зиму підросла Наталка, нівроку, не скажеш, що п'ятнадцятий рочок оце тільки пішов. І гарна дівчина вдалася, справжня полісянка. Як зацвів льон, як розлилося його голубе море довкола села, Федь Цуркан — син голови сільради, десятикласник — узяв та й повів її майже силоміць у поле. А там спершу квіточки обцілював, а потім сплутав, видно, бо й очі в Наталки були такі ж, як цвіт льону... Тих слів, що нашепотів їй захмелілий од ніжності хлопчина, Наталка злякалася, але не прогнала його і сама не втекла. Щастям і соромом пашіло її лице, як повернулася додому. Батько того нічого не помітив, а мати... Мати опустила очі, щоб не показувати нікому свою тривогу. Нишком потім стежила за Наталкою. Увесь вечір і всю ніч. У темряві бачила її обличчя на подушці. Зовсім спокійне обличчя. Прислухалася до того, як дише дочка уві сні. І, зрештою, заспокоїлася. Ні на мить не заснула, але вранці втоми не відчувала. Знала певно — гризоти її передчасні. Але й те розуміла, що Наталка вже не дитина.

Іван Сухомлин поголився, дістав чисту сорочку. «Куди це він? — дивувалася Живиха. — Адже будень». Поки доїла корову, Іван накривав на стіл, із якоїсь схованки витяг пляшку горілки.

— Сідай, Живихо,— стрів її на порозі.— Поснідаємо разом. Гніву на тебе не маю, що забула... Але сьогодні мені сорок стукнуло. Сороківка... І як-не-як — п'ятнадцять з тобою.

Знітилася Параска, засовістилася. Почала шукати, чим пригостити хазяїна. Не дуже про нього піклувалася всі ці роки і любов'ю своєю не обдарувала, як годилося б. Щораз зітхала, коли він тулився до неї незграбно, нагадував, що не спиться йому. Корилася законному чоловікові, ото й усе подружнє життя. Без ніжних обіймів, без пестошів. А в снах усяке з нею бувало. Коли б молилася, то однаково й самому господові не призналася б, хто приходив до неї у снах, хто нашіптував їй хмільні слова, хто водив босоногу й трепетну по луках і духмяних плесах, перед ким вона, зрештою, схилилася в солодкій знеможі. Отак і тяглися роки, у сні лиш любила. І проймалася після кожної ночі таким жалем до себе самої, до Івана; не дивилася в очі йому, щоб себе перед ним, чесним мужем, не зрадити.

«Сорок років хазяїнові, а вона, бач, і гадки про це не мала, якби не сказав»,— кається Живиха і поспіль виставляє перед Іваном шматок залитої смальцем домашньої ковбаси, глечичок свіжої сметани, кришить цибулю дрібненько, заливає її олією і присолює до смаку, згадуючи, що він таку закуску особливо полюбляє. І поруч з «казьонкою» ставить темно-зелену, з дерев'яною затичкою пляшку.

— Все ми самі... Може б, кого на вечір покликав? А я пироги спечу,— добрішає Живиха, бачачи, який в неї сумирний, який невимоголивий чоловік.

Випив Іван Сухомлин, а їсти чомусь не став. Сп'яніти хотів, чи що? Обтер губи і, відкинувшись на спинку стільця, дивився уважно й трохи печально на Параску. Зітхнувши, заплющився на мить, тер чоло худими нерівними пальцями з наростами. Потім заговорив роздумливо:

— Чудна ти, Живихо... Кажеш, поклич. А хто прийде? Хіба ті, кому я будую, в кого заробляю? А дорогу вони знають? Ні, до канави... А люди всі хороші, дають нам роботу. Часом таке загадують майструвати, що дивуюсь. Струмент мій, Живихо, застарів, наче соха або рало. «Шильовочку на дверях, Іване, пусти». «Припасуй наличники різьблені». Е ні, без них ми б з тобою голодували. Чого ж ти... На когось одного можеш собі образу мати, твое діло, твое право. Але перед громадою хизуватись нічого, без громади ми ніщо. Ось послухай-но, Живихо... Просять мене в будівельну бригаду не ким-небудь, за старшого. Відмовляться? Оце, може б, до сорокаріччя мого, якби з ними був,

за широкий стіл покликали б. А мо', й медаль дали б, хіба я гірший. А так... І про Наталку думати треба. Що вона в анкеті писатиме? Совісно мені, Живихо. Між нами й громадою сільською оця канава — мов прірва...

Спохмурніло обличчя Параски, стулила губи, келишок затремтів.

— У тобі вже горілка говорить. Знаєш добре — на громаду серця не маю. Якби не він... не Переброд, давно б і я... А так — з богом! Ми не з куркулів, як Максим Цьохла, слава богу. Що разом надбали, на три частки поділю, і бувайте. Кидайте мене і ви з Наталкою... Ага, образливо тобі це від Живихи чути, від законної жінки. А що робити, як усе так склалося. Я й раніше не крилася перед тобою. Таємниць не маю. Милий він тобі — іди, сідай за один стіл з Перебродом. Тільки без мене.

— А Наталка? З ким вона? — сумно запитав Іван Сухомлин.

— Лякаєш? Буцімто Наталка мені не рідна дочка...

— А як рідна, то мусиш про неї подумати. Он візьми її зошити, матері дозволяється. Там є заява. Скоро твоя дочка буде комсомолкою. Ага, маєш! То як це виходить? — трохи захмелів Іван Михайлович, мабуть, тому й усміхнувся, але думки його були невлучно тверезі, впertі, і саме це дуже не подобається Парасці, дуже її насторожує. Нічого ніби несподіваного не почула. Була Наталка жовтеньям, була піонеркою, Параска сама зав'язувала їй галстук червоний. Буде й комсомолкою. Хто це сказав, що комсомол посварить їх, розлучить? Ні, неправда твоя, Іване Михайловичу! Щось ти плутаєш навмисне, чоловіченьку!

...Одцвітає льон, голубий пилوک пливе над нивами, однак пахне чомусь не квітами, а печеним хлібом. Федь Цуркан мрійно гризе стеблину і переконує Наталку, що хліборобську професію не змінє ні на яку іншу, що після військової служби обов'язково повернеться додому. На той час уже й Наталка матиме атестат. От разом і працюватимуть у колгоспі, а потім разом підуть учитися. Куди? Звичайно, на агрономів. Приходив до десятикласників Онисим Петрович Переброд. Переписав усіх, нікого, сказав, не відпустить, освічені люди колгоспові он як потрібні.

...Висне голубе марево над плантацією. Самотній лелека гайнув на заплаву, де смачно кумкають дурненькі жабенята. Мабуть, останній раз нині летить, бо вже вечоріє.

З далекого перевозу обіззався пароплав. Весело-весело обіззався, наче кликав на свято.

Знайомий голос крізь сон почула Наталка й на світанні. Але що це? Чому він якийсь не такий? Тривожний і безконечний. Наче сів пароплав на мілину. Чи збився з дороги в тумані?

Вискочила на ганок. А батько вже там. Придивляється до густого туману, слухає загадкові шерехи очерету.

За канавою у багатьох вікнах тремтливі вогники, не електрика, вона загориться рівно о п'ятій, а свічки, газові лампи.

Батько каже:

— Отак плакали гудки, як помер Ленін. Я ще парубком був. Хтось великий і тепер помер. Може...— і не договорив, про кого думає, загадково замовк.

А як розвиднілося зовсім, їхню кладку в три скоки подолав Федь Цуркан.

— Що там? Чому ти прибіг? — кинулася до нього стривожено Наталка, забувши навіть, що батьки їх бачать.

— Гітлер напав. Скидає скрізь бомби. З Києва дзвонили в район, а ті — нам. Бомблять і Київ...

У Наталки ноги враз ослабли, вона захиталася, мало не впала.

— Що ж тепер буде, Федю?

— Мабуть, війна...

— А з нами що буде?

Від річки знову долинули тривожні, розпачливі гудки. Федь Цуркан зблід.

Їхні руки тремтіли. І обом від цього було соромно.

Хліб ще був у покосах, як у район покликали всіх військовозобов'язаних. А хто з чоловіків мав якісь хвороби, тому Онисим Переброд наказав гнати колгоспну худобу в евакуацію. Обезлюднювало Запруддя. Принишкли в тривожному чеканні жінки. Діти з ранку до ночі спостерігали війну, яка гримотіла над ними в осінньому небі. З кожним днем хрестаті літаки спускалися все нижче і вже не тільки бомби скидали, а й обстрілювали переправу, дорогу, скирти на прибережних луках. Часом пролітали над селом, прошиваючи хати трасуючими кулями. В лазареті якоїсь військової частини, що розмістився в шкільному приміщенні, лежали й поранені мешканці села.

У навколишніх лісах буркотіли мотори, потім звідти почала бити артилерія, казали — по літаках. Чи не останнім з обмундированих запрудянців заскочив додому Іван Сухомлин. Знадобився, бач, йому і на війні теслярський інструмент, за ним прийшов. Складав у речовий мішок рубанки, долота, брусочки і навчав Живиху та Наталку,

як їм поводитися, коли, не дай бог, німці і сюди вдеруться.

За ним ще дух солдатський не вивітрився, як зчинилася на узліссі стрілянина, по селу біла артилерія. Через невибраний льон до переправи відступали зрідженим ланцюжком червоноармійці. Два танки прикривали їх вогнем і сталевими тілами. Живисі й Наталці було добре видно з хати, як танки виповзали на сіножать і як потім обидва буксували в торфовищі. Та ще довго здригалися джерела їхніх гармат, випльовуючи вогонь. І кулемети їхні татакали довго, аж поки не обліпила бойові машини сіра гусінь чужих мундирів...

Такої тихої ночі давно не знало село. Наче закінчилася раптом війна, ворогуючі армії замирилися і тільки чекають світанку, щоб заявити про це світові.

Наступного дня перед канавою зупинилася легкова автомашинка; кілька німців, франтувано одягнених, в лакованих чоботях, вийшли з неї і, про щось радячись між собою, поглядали на садибу Живихи. Потім один з них ступив на кладку.

— Жівіха, пожалюста! Германській офіцер хотель говорити зі фрау Жівіха.

Параска крізь віконечко у сінешніх дверях дивилася здивовано на німця, який поводився так, наче справді у нього були найкращі щодо неї наміри.

— Не виходьте, мамо. Він навмисне виманює, а потім уб'є.

— Фрау Жівіха!

«Боже, звідки вони знають мене?»

Німець підійшов зовсім близько до віконечка, постукав.

— Хто єсть, не прятайся, пожалюста, — і він штовхнув двері.

Живиха відступила до стіни.

— Жівіха? — спитав фашист, пальцем тикаючи їй у груди. — Отшень рад встреча! Отшень... — цокнув каблуками, наче перед ним була не місцева селянка, а німецьке начальство. — Я єсть Штумпф, кореспондент, германській офіціоз «Фолькішер беобахтер», — і ще раз стукнув чобітками, аж підстрибнув. — Мої колеги інтересанти... посмотриеть Жівіха. — Він угледів Наталку і втретє виструнчився вже перед нею. — О, майн гот, фройляйн! Мама Жівіха, дочка Жівіха. Отшень гут!

Білобровий, з худими червоними щоками офіцер, що назвався Штумпфом, узяв Живиху за руку, другу поклав Наталці на плече і так повів їх через увесь двір до воріт.

З того боку канави рушили їм назустріч. Низенький, повний, як відгодований кабанчик, німець націлівся на трійцю, яка підходила, чорною коробкою з блискучим оком. Щось задзижчало.

— Улібайся, Жівіха... Тебя кіно снімать, улібайся...— командував Штумпф.

Потім німці вместилися під старою грушею, повитягали блокноти. Для Живихи і Наталки принесли з хати ослін.

Штумпф звертався спершу до своїх, говорив піднесено, впиваючись власною красномовністю, часом його слова викликали пошвавлення, навіть сміх. Показував пальцем на хату, назвавши її чомусь «цітателлю», на хазяйок, потім на канаву, що пролягла між селом і садибою. Німці аплодували йому. Нарешті Штумпф перейшов на мову зрозумілу. Він сказав, що їм випадково все стало відомо від однієї людини. Канаву з хиткою кладкою Штумпф назвав рубіконом між більшовиками і старим добрим порядком, коли кожен сам собі був хазяїном на власній землі. Віднині переможні мушкетери фюрера беруть її, Живиху, її родину, її ферму під свою охорону й опіку.

Аж тепер зрозуміла Живиха, чого вони прийшли до неї. Жах охопив її.

Тиждень пролежала в ліжку. Відмовлялася їсти. Тільки пила воду жадібно, мов косар у спеку. І чи то був каприз кореспондента «Фолькішер беобахтер», чи справді гітлерівців цікавила Живиха, але до неї двічі приходив німецький лікар. Замість вузької кладки збудували місток...

А в селі тим часом окупанти наводили свій порядок. Почали з того, що скликали на майдан запрудянців і привселюдно розстріляли рільника Петра Калиберду, а з ним разом дружину Переброда, сибірячку Тамілу. Повідала матері Наталка, що німці хотіли й обох дітей поряд з головою поставити до стіни, але хтось встиг їх сховати. Хату Цуркана зробили комендатурою, дружину його вагітну тяжко побили і кинули в лях. Стало їм, бач, відомо, що голова сільради десь у лісі; як не вийде, не передасть себе в руки німецькій владі — капут заложниці. Оголосив комендант також, що колгосп належатиме інтендантству. Всі повинні виходити на роботи о сьомій ранку. За саботаж — розстріл... Питання про повернення землі в приватну власність буде вирішено фюрером після повної перемоги...

Штумпф заїхав до них, як на власну садибу. Пачку свіжих газет привіз. І хвалився: «Жівіха — сенсація номер один!» Редакція доручила йому, Штумпфу, написати для газети

цілу повість з продовженням про фрау Жівіху, про те, як вона довгі роки жила в осаді...

— Я оселився у вас, і ми з вами, фрау, розповімо про ваше життя день за днем.— Штумпф сьогодні вже не калічив навмисне мови, розмовляв майже без акценту.— Не заперечуєте? А фройляйн Наташа? О майн гот! Ви подбаєте, звичайно, фрау, щоб я не помер з голоду і завжди відчував натхнення? Признаюся, в той день, коли я вперше перейшов кладку, мені хотілося написати щось оригінальне в черговий номер. Набридли штампи: «штурмом взяли», «знищили гарнізон», «захопили трофеї». А люди? Ті, кого ми визволяємо. Хто вони? Чого хочуть від нас? І ось ви — цілий клад! Часом людина сама того не розуміє, хто вона, в чому її місія на землі, заради чого варто іти на жертви. Але для цього існують ті, хто вміє витлумачувати людську поведінку, людську психологію, ми існуємо. Ось дивіться, ось і ось ваші портрети. А оце я... Впізнаєте? А ось мій друг Отто Раувольф. Бідака. Вчора він загинув... Ніхто так не знав Ніцше, як наш Отто.

Штумпф вибрав собі Наталчину кімнату, водій і денщик оселилися в спальні. Живисі з дочкою залишили кухню. Але й там повісили гумові плащі, склали рюкзаки, ящики з консервами. На лежанці поблискували три чорних автомати. Загадав «квартирант» на вечір приготувати щось смачне, бо він запросив гостей. І, як тільки смерклося, на містку загуркотіло. Приземкувата сиза машина вкотилася в двір, і з неї висипалися, як горох із стручка, чини місцевої комендатури. Водій Штумпфа подав дріт у вікно — і стіл освітила маленька лампочка. Хвалили німці варену картоплю, солоні огірки, цибулю. Гелготіли, як голодні гуси, аж поки Штумпф не поналивав у келешки... Першу чарку пили за фюрера, потім за велику Німеччину. На Живиху не звертали уваги, вона їм не заважала, але й до столу не кликали.

Вартовий біля хвіртки когось не впускав, погрожуючи автоматом. Живиха впізнала стару вчительку Ганну Іванівну.

— Я до Наталки вашої... А він, бач, лякає. Обіцяла Наталка допомогти мені в одній справі, покличте її, будь ласка.

Живиха гукнула дочку.

Гомін за вікном не вщухав, німці веселилися.

Наталку після розмови з учителькою наче вітром несло кудись. Божевільно колотилося серце, а вона знов і знов наказувала собі: «Швидше, швидше». І бігла далі. То

попадалися їй під ноги чорні грудوماхи, то бур'яни перечіпали боляче. А на полі треба було не заплутатися в скошеному збіжжі. Кілька разів падала. Пошкодила собі коліно й під пальцями відчула липке. Втім, не зупинилася й тепер. Одинока груша вимальовувалася попереду, за нею — яр. Ось там він і чекав на неї, Федь Цуркан. Коби тільки Ганна Іванівна чогось не наплутала. Звідки він раптом узявся, Федь? І чи знає, чи сказала йому вчителька про мученицьку долю його матері?

Сонний птах пурхнув з-під ніг, майнув у неї перед очима і зник. У селі гримнув постріл.

«Ще трохи... трохи... яр недалеко», — сказала собі Наталка, втрачаючи останні сили.

І раптом дерево хитнулося, воно ніби пішло на неї. Дівчина мало не впала.

— Це я, Федь... Не бійся.

У нього заклакні руки і холодне колюче лице. За поясом зброя. Голос хрипкий, мабуть, від хвилювання. А Наталка і зовсім нічого не може вимовити.

— Я так бігла... Так бігла... — шепоче вона, виснувши на його грудях.

— Передихни... Не говори нічого. Давай сядемо, тут сухо. Або краще спустимося в яр. Ми повинні бути обережними.

У яру затишно і зовсім темно. Тільки небо над ними сіріє, миготить далекими зірками.

— Чому ти не в армії?

— Довго розповідати. Тепер у лісі.

— А Ганна Іванівна звідки знає, де ти?

— Я ще вчора прийшов і ночував у неї.

— Ти був у селі?

— Так. Я все знаю... — З його грудей вирвався тихий стогін.

Після невеликої паузи Наталка відсторонилася раптом від нього.

— І про нас... про мою матір теж усе знаєш?

Він помовчав.

Потім відповів:

— Ні, не все. Не знаю, наприклад, що в неї самої на думці. Що вона каже тобі?

— Мовчить... Увесь час мовчить.

— Невже то правда, що вона вітала прихід німців?

— Брехня! Не думай такого. Все, що сталося, приголомшило її, але вона ненавидить фашистів, як усі наші люди. Якби ти бачив хоч раз її очі!

— І все ж про нашу зустріч їй ні слова. Це мій наказ, чуєш?

— Чую... А ти... ти хіба не забереш мене у ліс?

— Заберу. Обов'язково. Але не сьогодні, не зараз. Прийде час, і не тільки ти, багато запрудянців прийде до нас. Усім буде робота...

— Розумію, ти в партизанах... А ще хто з тобою? Є старші за тебе, мудріші?

— Є!

— І вас багато?

— Чимало.

— Чому ж ви не визволяєте твою матір, Федь? Вона так страждає...

— Чудна ти... Це залежить не від мене. У нас є командир, він краще знає, що й коли робити... Ось я повернуся, розповім... товаришу Труту. І про тебе скажу, адже ти допомагатимеш нам, правда?

— Ти ще питаєш? Хочеш, я вкраду у них зброю. Новенькі автомати. Вкраду і принесу сюди.

— З автоматами встигнемо. На свій розсуд нічого робити не слід, так учить наш командир. Тільки до всього прислухайся, придивляйся. Мусимо все знати про гарнізон Запруддя. І про... Живиху. Є в командира добрі наміри, він хоче допомогти їй виплутатися з пастки. Це дуже важливо. Нехай вона скаже людям свою, а не фашистську правду. Заговорить з підпілля.

— Он як! Це було б здорово!

Наталка притулилася до юнака, поцілувала в шорстку щоку. Коли нарешті пішли з яру, небо на сході вже рожевіло...

Штумпф з ранку до пізнього вечора клацав на машинці. Часом виходив, дивився на село, на заплаву. Щось собі занотовував, та й знову до роботи. Ні про що в Живихи не розпитував. Привіз якось із сільської бібліотеки купу газет, брошур, пожовклих журналів. Вишукував там цікаве для себе, для свого твору. Акуратно складав свіжі сторінки машинопису в коричневу папку. І вона з кожним днем все розпухала. Бувало, кликав терміново хазяйку або Наталку і, показуючи підкреслені ним рядки в газеті чи журналі, вимагав, щоб пригадали подробиці описаної події. Тепер уже не ховався, що знає добре російську і українську мови. Десь, певно, не один рік розмовляв ними. Найбільше цікавився старою судовою хронікою, фейлетонами, критичними кореспонденціями. Газети з такими матеріалами складав окремо, і Наталка, прибираючи в кімнаті, мала змогу з

ними ознайомитися. Чим жили радянські міста і села напередодні війни? Чи були у людей радісні свята, успіхи в праці, в навчанні, в спорті, в мистецтві? Чи було взагалі щось світле, прекрасне? Підібрана Штумпфом «інформація» відповідала: «Ні. Нічого цього не було». П'яниці і здирщики, спекулянти і самогонники, розкрадачі і злісні аліментники — ось хто населяв, виявляється, цю землю.

Наталка зазирнула і в коричневу папку. Латинські літери добре знайомі їй, але Наталка майже не знає чужої мови, і тому писанина Штумпфа залишається для неї рівнянням з багатьма невідомими. «Хіба понести кілька сторінок до вчительки, яка все життя викладала німецьку мову?» І вона бере аркуші із середини стосу, всього три сторінки, бере, що потрапило їй до руки. Це, мабуть, діалог, кожне речення починається з того рядка і взяте в лапки...

Після нічної зустрічі з Федем, який радив не цуратися старої їхньої наставниці, Наталка вже не вперше в кімнаті, де все пропахло школярськими зошитами, сухим гербарієм, де на високій шафі, наче в учительській, голубіє серед підручників вицвілий глобус. Учителька в'яже... Волосся Ганна Іванівна недавно підстригла, не захотіла сивих кіс. Густі пасма закривають шию і навіть внизу кучерявляться. Щось дуже старомодне і благородне в цій жінці.

— Ти необережна, дівчинко. Краще покликкала б мене, і ми на місці прочитали б. А якби тебе затримали на дорозі і обшукали?— Учителька приладнала окуляри, глянула на порядкові числа, хитнула головою.— Якийсь уривок. Слухай, я перекладатиму: «Одверта розмова... Жінка божитья, що хліба в неї немає, що увесь вивезли, а він загрожує їй браунінгом. Не знаю, що це таке, і лається,— уточнює Ганна Іванівна.— Нашою мовою це звучало б нецензурно. Ага, жінку звати Живиха. Ось так і написано: «Він ударив Живиху, вона ойкнула з переляку... похитнулася». Ні, мабуть, точніше сказати — поточилася. «Світ перед нею померк...» Про твою матір, виходить, уривок. Розумієш? Страждання Варвари Великомучениці серед нехристів!— Голос гнівно затремтів.— Бачиш, дочко, як фашисти уявляють собі наш учорашній день! І ця чорна писанина ходитиме по світу...— кинула на стіл папірці, як щось огидне, що бруднило їй руки. — О, твій Штумпф знає, для чого пише! — Я спляю його брехню! Він нас ні про що і не питав. Сам вигадує. Сьогодні ж усе спляю.

Ганна Іванівна поклала свою руку на Наталчину.

— Не гарячкуй. Є така хороша приказка: брехнею світ пройде, а назад не вернешся. Це Штумпфові слід було б

зарубати на носі. Але й про його рукопис скажу... Не повинен він бути завершений. Не поспішай, звичайно, виберемо час. Так, щоб самій не попасти в їхні пазури. Матері все скажи, нехай знає.

Того вечора в Штумпфа знову були гості з комендатури. Наталка ледве встигла покласти назад прокляті сторінки. Штумпф, між іншим, при друзях завжди поводився з нею надто вільно, хизувався вдаваною близькістю. Так було й нині.

Наступного дня зранку покликав дівчину наче для того, щоб, як звичайно, щось у неї запитати, але не відпустив так швидко, повів розмову про свій майбутній твір, котрий, на його думку, матиме величезний успіх.

— Я розкрию загадковий характер жінки-лісовички, оточеної дивовижною природою. У росіян був непоганий письменник Купрін, який після сімнадцятого року став французом. Ми, німці, знаємо його «Олесю» в перекладі. Пам'ятаєте Мануйлиху? Мені здається, що Живиха — це ж новий тип ясновидки. Дайте вашу руку, не бійтеся. О, дивіться, дивіться... у вас такі ж лінії, як у мене, ось вони схрестилися, ось знову розійшлися, утворивши ніби мальтійський хрест. Вам це ні про що не каже?

— Пустіть, гер оберст, мені боляче.

— О, хіба я такий сильний! Ну добре! Штумпф — людина гуманна. Вам пощастило, фройляйн, якби замість мене був хтось інший з наших, він не подивився б на вас... Але ж і я в думках грішний. І мені часом хочеться... знаєте, чого мені хочеться? Поцілувати вас... — Сизувати гострі очі дивилися на дівчину пожадливо і нахабно. Він то бліднув, то червонів, тонкі ніздрі тремтіли.

— Я повинна іти. У мене є робота,— відступала до дверей Наталка.

— Зараз підете. Але на прощання... один поцілунок. Ну, згода? Тоді я захищатиму вас від усього світу. Ну?

Мабуть, йому здалося, що пора не тільки говорити, але й діяти. Штумпф перепинив їй дорогу, схопив Наталку обома руками за лице...

Наче вихор розчинив двері — на порозі стояла, важко дихаючи, Живиха.

— О, мутер?! Пожалуйте... Просім, фрау! Я трохи жартував, зовсім трохи. Ми будемо друзями з вашою дочкою. Після війни я покажу їй нашу прекрасну Німеччину, познайомлю з моєю фамілією... Не треба відштовхувати Штумпфа, він гуманний кавалер.

Наталка з презирством подивилася на німця:

— А я й не знала... Ходімо, мамо!

...Федь Цуркан зупинив коня і не прив'язав навіть, так і пустив, а сам побіг до командирської землянки.

— Ідуть, товаришу Трут! Нашу заставу поминули. Од німців одірвалися...

— Доповідай по порядку,— не приховував свого хвилювання командир. Шапкою витер піт, що раптом зросив йому чоло.— Хто їде?

— Як хто? Живиха їде, Таня ваша і Петько. А на другому возі Цурканова дружина з Наталкою. Важко було відступати — Цурканиху спершу несли. А від яру — вом...

— Поранені є?

— Одна Живиха... Зачепило її, як за Петьком на своєму горіщі лізла. Вона ж їх там ховала обох... Штумпф крізь полум'я з вікна по них стріляв. Не дала їй перев'язати, щоб не затримуватись.

— Коня! — гукнув нетерпляче Трут.

— Трутові коня! — повторив Цуркан уже надворі і сам вскочив у сідло.

Кілька озброєних вершників приєднались до них.

Шумів ліс, струшуючи на людей останнє листя. Чавкотіла під копитами земля, видно, набралася осінніх дощів досхочу. Чорні птахи кружляли високо і ронили перо — настала пора міняти на нове.

Командирський кінь в одному місці повернув круто, черкнувши стременом березу, — ой, і заніло ж у вершника коліно! Та він тільки зуби зціпив. Запитав на ходу в молодого Цуркана:

— Фельдшер з нами? Яка б рана в неї не була, треба врятувати!..

— Федун за фельдшера справиться. У нього все потрібне при собі.

Старі березові зруби. Соснові йоршисті ділянки. Чорні, як нафта, калюжі в зеленій бахромі лишайників. Озера сповиті густим туманом, хоч бери його в жмені. Розчехнутий грозою дуб-велетень поклався важким гіллям на плечі тендітних осичок, наче поранений богатир на сестер-жалібниць. Полісся...

Довга просіка закінчується вирубкою. Здаля видно тих, що рухаються просікою. Верхівці попереду, а за ними вози.

— Наші!

— Та й помалу ж їдете, хлопці,— замість привіту мовив схвилюваний Трут, зіскочивши з коня.

— Не можна швидше. Людина і так вмирає,— проказав хтось у відповідь.

А Трут уже вхопив Петька малого, притискає до себе, обцілює стомлене, але щасливе личко.

— Сину мій! Партизанчику бідолашний. Впізнаєш батька? А ти, Таню, як? Жива-здорова, рибчино?!— Ошалів, здається, од радості і Таню одірвав від землі, крутив обох, мов на каруселі.

І раптом дійшло до свідомості, наче вдруге хтось повторив для нього: «Не можна швидше. Людина і так вмирає».

— Стійте! Про кого це ви, хто вмирає? — тривога охопила командира. Відпустив дітей.— Хто вмирає, питаюся?

Той самий голос відповів:

— Живиха вмирає.

Вона лежала на вимощеному соломою возі, тиха й спокійна, очі її дивилися в небо, де кружляли птахи, роняючи чорні пір'їни. Була ще при пам'яті. Бо, коли рух припинився, заговорила:

— Приїхали? Тоді покличете командира. Вашого Трута... Казали німці, що вони охороняють мене від нього. А я сама... Ну, чого ж не кличете? А як досі він далеко, скажете йому потім, що у цих дітей, в обох, немає матері, її фашисти вбили, а батько десь в евакуації. Він був головою нашого колгоспу, і його всі поважали. Переброд прізвище його, Онисим Переброд. Не чули? Дітей доглянути треба, а Живиха, бач, недужа. То нехай Трут комусь їх доручить! І мою Наталку. Ще ж вона дитина зовсім.

До неї нахилився вусатий Федун, колишній сільвиконавець, з бинтом у руці, але вона його не впізнала, не дала себе перев'язувати.

— Пусти, не треба нічого. Де ж Трут? Хочу подякувати, що зібрав партизанів. І поговорити про все. Про минуле і про те, що буде. Я ж ясновидка, ага. І покійний Штумпф казав. Коли б не в груди влучила куля, пожила б Живиха... Покаялася б перед своїми.— Вона трохи підвелася, хотіла, напевно, пересвідчитись, що не сама тут у цьому лісі, що хтось чує її слова. І, мабуть, побачила Трута і впізнала його і ще своїх запрудянських людей побачила, певно, тих, що разом із цією людиною, яка чомусь у лісі зовсім посивла, працювали у рільничій бригаді, на фермах, тих, що всі разом звалися колгосп... Вона зітхнула, немовби їй полегшало, так уже й не закрила очей, хоч за мить перестала дихати.

НЕ РОЗМИНИСЯ З ДОЛЕЮ

Три оповіді для кіно

1. ЙОМУ ТРЕБА ПОДУМАТИ

Човен, у якому сидять три дівчини, причалює до берега. Лоза. Пісок. Затишок. Ось де вони скупаються і полежать. Звідси видно мальовничі київські кручі, міст Патона, що ніби повис у повітрі, крилаті катери.

Над містом, над Дніпром золоті струни сонця. Вони ніби бринять, ці струни. Голоси чайок, тихий плескіт хвиль, що набігають на берег, гудки пароплавів — все зливається в одній спокійній і ніжній мелодії.

Дівчата роздягаються в лозі. А на плесі чути «котячий концерт». Він наближається, і ось уже поруч з човном тикається в берег моторка. Хлопці як хлопці: міцні, засмагли. Тільки капелюхи на трьох не хлопчачі, а дівочі, з квітками, світлими стрічками, перами. І мелодія, яку «награють» вони губами, носами, підробляючись під джаз, теж викликає у дівчат подив.

Шаленіють «музиканти», намагаючись заглушити всі інші звуки; ними диригує молодик з блакитними красивими очима, з чорним годинником на голій руці. Це — Вадим.

Дівчата швиденько одягаються, збирають свої речі в човен...

Та ось по сигналу Вадима «концерт» припиняється. Сам він церемонно вклоняється дівчатам.

— Куди ви, сеньйорини? — звертається до них. — Невже збираєтеся тікати? Ми вам не сподобалися?

— На абордаж їх! — вигукує раптом високий і худий, як жердина, з татуїровкою на грудях, і, хизуючись, з розгону стрибає через голову в річку.

— На абордаж! — підхоплюють інші. — На абордаж! — І всі, один за одним, стрибають, як жаби, з човна.

На воді плавають капелюхи, потім з'являються і хлопці. Вони хапаються за чужий човен, починають розгойдувати його.

— А далі що?! — Дівчина з веслом стоїть у войовничій позі. — Забирайтесь геть!

Такої не залякаєш, і хлопці це розуміють. Вони поглядають запитально на Вадима, свого заводія. Що справді робити далі? Не самі на річці. Он ще човни наближаються... І за поворотом чути рівний стукіт мотора. Може, дати спокій дівчатам? Пожартували — і досить!

Та Вадим не збирається відступати. Він перестрибує в чужий човен і, схопивши дівчину за руку, говорить їй, цинічно посміхаючись:

— А ти мені такою подобаєшся! Слово честі. Ніби Ігорева Ярославна на брамі! Ну, давай лапку. На мир. На... мирне співіснування. Ми ж не які-небудь... У нас чудова компанія. Хіба ви жартів не розумієте, дурненькі,— зустрівшись з осуджуючим поглядом дівчини, картинно складає руки на грудях.— Гей, джаз-банда, несіть вино, консерви! Ромео, Щучка,— до мене!

— Востаннє кажу, ідіть геть! А то я... Я покличу он...— Дівчина підняла вгору весло і загукала:— Товариші! Хлопці! Сюди, товариші!

У моторному катері з написом на борту «Дружинник» помітили сигнал і відразу ж змінили курс.

— Вадька, міліція! — попереджає худенький, високий Щучка.

— Яка там міліція,— впізнає катер блакитноокий Вадька.— На «Дружиннику» звичайні свистуни... — І все ж він услід за Ромео, повновидим, з шевелюрою юнаком, повертається у свій човен.— Не тушуйся, братва, сідай! Прощавай, завзята Ярославно! Ні, до побачення! Ми ще зустрінемося!

Мотор, як на гріх, не заводиться.

Катер «Дружинник» наблизився. На ньому двоє хлопців і дівчина — всі з червоними пов'язками. Вадька побачив дружинника-моториста і швидко «скис».

Дружинниця, як видно, старша у цій групі. Їй про все, що трапилося, оповідають дівчата, перебиваючи одна одну. А їхня подруга з веслом здивовано стежить за Вадимом. «Що з ним? Хвилину тому почував себе «богом», а це ніби підмінили людину». До таких вона завжди ставилася з особливим презирством. Нашкодити вміють, а відповідати бояться.

— Ось цей їх привів...— показує на Вадима дівчині-бригадирові.— Бачиш, який герой! Цікаво, звідки такі беруться?..

— Документи! — строго вимагає дружинниця.

— Які можуть бути документи! Ми ж купатися прийшли,— цідить крізь зуби Вадим. Він увесь час ховає лице від моториста.

А той, почувши голос Вадима, раптом насторожився, підвівся, щоб зазирнути зухвальцю в лице.

— Нема документів. Ну, коли так, то доведеться поїхати з нами.

«Будь другом. Прізвища мого не називай. До речі, Валя збирається на Десну і жде тебе»,— Вадим передав непомітно тільки-но написану цидулку мотористові...

Човен іде по фарватеру, моторист дивиться замислено вперед. Дивиться у синє дзеркало води і бачить там гарненьке дівоче обличчя. Обличчя Валі.

Зустрічний катер кидає в обличчя дружинників прохолодні бризки. Моторист здригається, киває Вадимові: «Не бійся».

Скоро мотор глухне. Після кількох «невдалих» спроб відрегулювати мотор, моторист каже, що доведеться на кілька хвилин зупинитися. Підпливають до берега. І тут моторист відкликає дівчину-бригадира для розмови. Просить за Вадима, за його компанію.

Юна бригадирша каже тихо мотористові:

— Добре. Відпустимо. На цей раз. Під твою особисту відповідальність.

Ресторан. Стіл, пляшки. Друзі Вадима — Ромео, Щучка, Жора комусь аплодують. З ними вишукано одягнена людина середнього віку — Едуард Шейко. Вадимові аплодують і його напарниці. Це невисока, підстрижена по-хлопчачому, струнка дівчина в блузочці, крізь яку просвічується тіло. Вона вродлива, але занадто розмальована. В окремі хвилини дівчина ніби «прилипає» до свого кавалера.

— Медуза! — кидає репліку портовий робітник у синій спеціві: він теж трохи випив, але розуміє, що парочка поводиться не дуже пристойно.

— Чуєш! Він нашу Люду назвав медузою! — каже обурено один із Вадимових друзів.

— Хто?! — підхоплюються інші двоє; вони готові негайно провчити зухвальця.

Та їх заспокоює Едуард Шейко.

— З ким зв'язуєтесь... — І поважно так, аристократично, ніби іноземний дипломат на банкеті, п'є вино...

Зв'язуватися справді не хочеться, можливо, тому, що в портового робітника, про якого мовиться, досить широкі плечі й солідні кулаки. А можливо, в Едуарда є й інші причини.

— Каву-глясе! — наказує «аристократ» Шейко.

Хоч раніше, звичайно, треба допити «сльози», те, що залишилося в пляшках, у келихах.

— За що п'ємо останній? — запитує дівчина Вадима, піднімаючи свій келих.

Едуард Шейко хрипкуватим голосом відповідає:

— За успіх!

Офіціант несе каву, подає рахунок: на вісімдесят карбованців. Усі починають нишпорити по кишенях; Шейко спостерігає іронічно цю метушню.

Люда докірливо дивиться на Вадима.

— Ти знову без грошей?..

Вадим червоніє, кладе на стіл карбованців з тридцять, усе, що в нього є. Шейко відсовує зібрані гроші набік, виймає пачку новеньких десяток. У цей час до залу входять дружинники з пов'язками, а з ними вже знайома нам бригадирша.

— Чорт! Усюди сунуть свій ніс..— прикриває Шейко гроші серветкою.

Дружинники підходять до столу, де п'ють пиво якісь підлітки, щось у них розпитують.

Люда виливає рештки коньяку Вадимові.

— Я хочу випити з тобою, Вадю. За твій успіх. Щоб тобі щастило, як ...моєму дядечку, — показує на Шейка.— Щоби в кишені козирилося...

Едуард Шейко схвально дивиться на Люду.

— Так його, так! Пора відмовитися від коротких штанців! Людина без грошей що птиця без крил. Гроші роблять людину щасливою.

Люда гладить Вадика руку, в неї на пальці грає зеленими іскорками коштовний перстень.

І ось ми бачимо цю саму руку: вона тягнеться до настольної лампи з зеленим абажуром. Лампа загоряється, а друга, на стелі,— гасне. В добре умебльованій кімнаті присмерк. У кутку на канапі Люда, поруч Вадим, туляться одне до одного. А в м'якому кріслі сидить Едуард. Він у піжамі і тепер видається не таким ефектним. Йому більше років, ніж нам спершу здалося. З пляшки наливає собі воду — боржомі. П'є...

— У мене, юначе, теж нічого не було...— продовжує «дядечко» розмову з Вадимом.— Я починав з дрібниць. Хто міг повірити, що випадково куплені за безцінь облигації принесуть такий бариш? Ніхто. А я вірив. Із самого початку вірив. Візьму, бувало, тиражну таблицю в руки, а номери марширують переді мною, як солдати перед генералом. Десь же вони, думаю, є, у когось лежать ці облигації. Може, у мого сусіда, водія трамвая, чи знайомого двірника. Всі ж на позику підписувалися, в кожній хаті на тисячі карбованців тих виграшних номерів було. І почав полювати за ними... Кхе... Нелегко було. Платив по-різному: і по

десятці за сотню, і по п'ятнадцять карбованців. Припече людині, а я тут як тут... Ти про ризик заїкнувся. Ото був ризик — чисті гроші за папери віддавати!.. Виходить, не помилився.

— Але ж з облігаціями ви того... Їх потім «законсервували», — зауважив іронічно Вадим.

На мить лице «дядечка» робиться злим.

— Нічого. Ми свої гроші нікому не подаруємо... Ми їх ще візьмемо. Самі собі виплатимо, і то з процентами... — Підвівся, пішов до дверей сусідньої кімнати. — На добраніч...

Через хвилину з тієї кімнати, куди зайшов Шейко, долинають звуки меланхолійної мелодії. Пущено магнітофон.

Вадим і Люда гарячими очима дивляться одне на одного, потім Людина рука знову тягнеться до лампи з зеленим абажуром... Темрява...

Ранок. По набережній ідуть робітники. Серед них моторист. Це Григорій Глущенко. Вже коли Григорій збирається повернути до станції метро, його наздоганяє та дівчина, лице якої ввижалось Григорію у хвилях. Затулила йому руками очі.

Хлопець скрикує радо:

— Валя!

Так, це вона.

У Валі є серйозна справа до Григорія.

— Порадь, Грицю, що робити з твоїм братом Вадимом. Учора знову десь пиячив. Батько у плаванні, а мати все нездужає. Серце у неї...

— Може, викличемо Вадима в штаб? Поговоримо з ним начистоту. А як не в штаб, то до нього на роботу наші дружинники підуть.

— Нікуди іти, на жаль. Вадим знову не працює.

— Кинув?

— Звільнили. Знаєш, як він на роботу ходив — ніби на гулі. Захоче — піде, захоче — вдома. Два місяці з ним панькалися.

— Добре. Ми порадимося в штабі... Подумаємо...

У штабі. Дружинниця Ксеня, та, з якою ми познайомилися на Дніпрі, гостро говорить, звертаючись до Григорія:

— А я не згодна. Батьки повинні про нього знати все.

— Так що ж, по-твоему, — чекати, поки скінчиться навігація і приїде його батько? — запитує Ксеню хтось з дружинників.

— Не обов'язково. Є мати, є друзі.— При цих словах Ксеня якось особливо дивиться на Григорія, здається, що вона в чомусь поприкає його. Можливо, Ксеня ревнує? Обох викличемо. Розмова з Вадимом буде повчальною і для них.

— Але щось робити треба, і треба бути принциповим. Треба, рятуючи одну людину, не шкодити другій...

Нелегко Григорію.

Ніхто з присутніх у штабі так добре не знає Вадимову матір, як він, Григорій Глущенко. Вона справді хвора, і Валіна застережливість щодо неї цілком слухна. Не хочеться йому, звичайно, ганьбити мачуху.

А тим часом нелегко й Вадимові. Медузі потрібні гроші, але де їх узяти? У матері?

Шафа привертає увагу Вадима. Скриплять дверці в напівтемряві. Вадим засовує руки під білизну, мацає в лівому кутку. Ага, папери. Кому вони потрібні!

З полиці просто йому в обличчя наповзає якась тверда річ, Вадим хапається за неї — пізно... Щось падає під ноги, розсипається, розкочується по підлозі.

Тепер йому вже не до грошей. Шукає вимикач... Гудзики, нитки, папірці... Треба позбирати, бо ось-ось має повернутися Григорій.

Чомусь починають тремтіти руки, чоло мокріє. Він залазить під стіл, переставляє стільці. Ніби все... Ні, он ще білий гудзик. А під самим вікном шматочок крейди... Ненароком штовхає моток з нитками. Бодай ти... Ну як ти його добудеш тепер з-під шафи?

А чого, власне, він так боїться? Чому почуває себе у власній квартирі, мов у чужій? Нічого ж не трапилось... Хіба хто-небудь знає, з якими думками відчиняв шафу?

Нарешті Вадим сяк-так упорався. Зачинив шафу, витер піт.

І гроші знайшов — не всі взяв, лише сто карбованців.

...Вікно квартири Людиного «дядечка» відрізняється від інших зеленим світлом,— он воно, четверте зліва. Вадимові важко відвести від нього очі: те зелене світло — магніт. Стоїш віддалік, воно притягає ледь-ледь, навіть не притягає, а тільки доторкається до тебе ніжно, про щось нагадує... А зблизька, коли ти вже бачиш не тільки вікно, а й двері знайомого будинку, коли між вами лише вузька стрічка асфальту, тоді хвилі починають діяти! Вони обгортають тебе, голублять, збуджують, як музика чужих радіо-

хвиль, записана магнітофоном Едуарда Шейко. Спробуй перебороти спокусу...

Вадим рішуче переходить вулицю.

Мармурові сходи, холодні поручні. Тиша. Навіть на третьому поверсі тиша. Не чути дзвінка, хоч він уже натискає кнопку.

М'яко відчиняються двері.

— А-а, прошу, прошу... Пальто сюди... Кашне сховайте в рукав,— догоджає «дядечко» Вадиму.

Пальто Вадима потрапляє на вішалку поруч з Людним беретом.

Танці. Вино. Люда сьогодні з ним особлива, горнеться до Вадима, як кицька.

Почувши, що Вадима викликають для розмови до штабу народних дружин, Ромео обурюється.

— Теж мені судді! Яке нахабство!

Білий день. Ми бачимо цю компанію біля кафе. Вадим одягнутий просто, його друзки теж. Вигляд у них змовницький. Ромео в темних окулярах, він дає Вадимові останній інструктаж:

— Я на вулиці чекатиму. Бо мене тут знають...

Ось уже Вадим біля стойки. Розглядає вина, ніби вибирає, яке купувати. Стежить за кожним клієнтом: що йому наливають, скільки беруть грошей.

Заходить червонощокий літній чоловік, вітається з продавцем і показує йому два пальці. Продавець наливає з пляшки без етикетки в скляну мірку двісті грамів, переливає в келих, кладе на стойку цукерку в паперовій обгортці. Чоловік платить...

Вадим прикриває келих рукою й ефектно показує відвідувачеві якесь посвідчення. Щучка, опецькуватий, незграбний, поруч.

— Пробачте, — говорить він, трохи хвилюючись. — Ми з народної дружини. Є сигнал, що у вино доливають воду. Яке саме ви замовляли?

— Хіба не бачите? Портвейн!

— Одну хвилиночку, вам дадуть інше. А це ми перевірили.

Вадим виймає прилад для дегустації, і аж тепер очі в продавця, який це бачить, злякано блимають.

— Прошу, прошу, будь ласка. Ось тут у нас кімната. До ваших послуг,— пропускає Вадима за прилавок.— І ви, товаришу, прошу. Перевіряйте, будь ласка. Я спокійний за це вино, зовсім спокійний. Ні каплі води, будьте певні.

Спробуйте навіть, яке воно міцне. Масандрівський портвейн! Прима!

Він сказав правду: води нема. Але міцність не шістнадцять, а всі сорок. Так показує прилад.

— Це коньяк, шановний. А вашому кафе торгувати коньяком заборонено.

Блідий продавець не зводить очей з Вадима, як пес з хазяїна. І ось той ніби кивнув йому.

— Як же це... Звідки? — белькоче продавець.— Може, завод переплутав пляшки... Ми ось зараз подивимося... Коньяк, кажете? Не може цього бути... Одну хвилиночку, я зараз...

— Пішов за грішми,— тихо шепоче Вадим.— Скільки з нього злупити?

— Тсс...

Продавець приносить пляшку з вином, суне щось у кишеню Вадимові.

— Бачите, товаришу ревізор. Помилка трапилася. Пляшка без етикетки. Чорт її знав, що там коньяк. Ніколи такого не було. Вони й себе накрили, і мене підвели. Ай-я-я... Це база винна...

— База? Можливо й база,— згоджується з ним Вадим.— А де вона знаходиться?

Все, звичайно, кінчається миром. І вже на вулиці, у сквері, «ревізор» показує п'ять новеньких купюр по десятиці.

Щучка забирає гроші, потім бере у Вадима прилад для дегустації і цілує його.

— Прима!..

«Дядечко» і Люда довго сміються, вислухавши сповідь Вадима про те, як він провчив дурників з кафе. Але не прилад для дегустації цікавить «дядечка». Він уважно розглядає фотокартку Григорія Глущенко на посвідченні, яким скористався Вадим.

Не скажеш, що інтелектуал... Метро буде? А що такому залишається робити! Ні, Вадиме, у вас з ним різні дороги. І в житті завжди так. Одні родяться, щоб заробляти в поті лиця шматок свій руками, а другі... такі, як ми з тобою, пристосовуються розумніше.

Штаб народних дружин. Чергує Валя. Якась молода жінка забирає звідси свою доньку, що була заблудилася. Валя прощається з дитиною, дає їй цукерку на дорогу.

Це одна відвідувачка. Молода, гарна.

— Я хотіла з вами поговорити,— несміливо звертається до Валі.

Вона дуже хвилюється. З її розповіді дізнаємося, що вона закінчила торговельну школу і ось уже другий місяць працює у кафе. Ще там працює Щедра, буфетник. Нічого такого за ним досі не помічала, але вчора... Дівчина розповідає про випадок, уже відомий нам. Їй тепер зрозуміло, чому до Щедри кілька разів на день приходять жінка, вона носить йому коньяк. Щедра, виявляється, крадькома продає його з націнкою. Одурює клієнтів, звісно порушує правила торгівлі. Дружинники вчора ввіймали Щедру на гарячому, та, на жаль, їхній бригадир виявився нестійким і взяв хабара. А він же комсомолец. Вона, Яня, теж комсомолка і тому прийшла. Хіба можна терпіти таких у народній дружині, дозволяти їм носити червону пов'язку?

Валя не хоче вірити, що таке можливе. Адже в дружину справді відібрано найкращих. Який він, той бригадир, на вигляд? Чи могла б Яня впізнати його, якби зустріла?

Яня починає пригадувати. Найбільше запам'ятався їй одяг бригадира. Саме дощило, і він був у жовтій куртці з блискучою змієюкою. Ще Яня запам'ятала, що на куртці красувався значок шахіста.

Валю лякають названі дівчиною прикмети. Одного лише дружинника в такій куртці і з таким значком знає вона... Григорія Глуценка.

Валя розгублена. Найпростіше, здається, зробити так, щоб Яня побачила Григорія, тоді все відразу з'ясується. Але Валя не поспішає сказати Яні про свої здогадки, немов боїться за Григорія...

Тисячу разів твердить собі Валя, що Григорій не такий. Вона вірить у нього...

І тут же згадує вчитані слова, що любов, буває, засліплює очі людині...

В усякому разі, Валя страждає. Вона обіцяє Яні знайти негідника, обіцяє, що він буде суворо покараний. А щодо Щедри, то ним займеться міліція — вона, Валя, про це подбає....

А Григорій, як навмисне, не з'являється. Щось трапилося з ним, він навіть не прийшов на чергування в штаб, і це — Григорій Глуценко, активіст народної дружини!..

А може, Григорій не наслідуюється глянути їй в очі після того, що з ним сталося?

Валя думає про те, як буде поводитися з Григорієм, коли виявиться, що він не гідний звання дружинника. Ну звичайно, вона перша голосуватиме за виключення його з

комсомолу. А з серця? Так, вона викине його із серця, викине назавжди...

Але чому ж тоді Валя веде розмову з подругою про інше? Чи повинна дівчина порвати назавжди з хлопцем, якого любила, якщо той, скажімо, виявився злодієм, хуліганом?

Хіба їй не ясно, що в житті завжди треба бути послідовною і принциповою, що не серцю своєму в таких випадках слід підкорятися, а, навпаки, серце підкоряти..

Ні, друзі, навіть Валі, чудовій, благородній Валі, в цьому писанні не все, виявляється, ясно.

І виникає у неї думка: за людину треба боротися. І хто же це мусить робити, як не той, хто любить?

Що ж з Григорієм? Де він?

Буває ж такий збіг обставин: саме в той час, коли Валя страждає, готуючись до найгіршого, з Григорієм Глущенком справді сталася неприємність.

Після закінчення зміни він і ще двоє юнаків не пішли з штольні метро, а вирішили розвідати, куди веде хідник, на який вони несподівано наткнулися. У незакріпленій стіні майбутнього тунелю обвалилося каміння, і за ним відкрився просторий лаз. Як же було не подивитися, куди він веде?

І наші герої, нікого не попередивши, пішли в розвідку. Скоро вони опинилися в підземному склепі, а далі — знову хідник, який, на думку Григорія, має відношення до Києво-Печерської лаври. Присвічуючи собі ліхтариком, хлопці просувалися все далі й далі, вірячи, що, зрештою, вони дістануться до Лаври, де є кілька виходів.

Не помітили відразу хлопці, що потрапили в лабіринт, і тільки через деякий час, угледівши предмети, які вже бачили годину тому, зрозуміли, що заблудилися.

Поки Григорій Глущенко з товаришами бродить під землею, вгадуючи, де вони знаходяться, що над ними, події на поверхні розгортаються своїм порядком.

Страждає Валя. Ось вона іде до знайомого начальника карного розшуку, капітана, одного з «шефів» народної дружини. Радиться з ним. Той добре знає Григорія Глущенка, знає як чесного, сміливого комсомольця. Але знає і його зведеного брата Вадима. Після смерті батька — тоді Вадимові було тринадцять років — його мати вийшла заміж за капітана далекого плавання Глущенка. Між ним і розбещеним Вадимом з перших же днів виник конфлікт, який усе поглиблювався й поглиблювався. Тепер Вадимові

сімнадцять. За чотири роки, що минули після смерті батька, він кілька разів тікав з дому і повертався тоді, коли вважав за потрібне.

Ці роки, прожиті з мачухою, змінили, звичайно, і Григорія, але в інший спосіб. Він рано посерйознішав, рано відчув себе дорослим. Щоб мачуха не докоряла йому, пішов працювати, а в університеті перевівся на заочний відділ. Він не міг звикнути до Маргарити Василівни, не міг полюбити її, як матір. Але він по-своєму розумів її. До того, як стати дружиною морського капітана, Маргарита Василівна ніколи не бачила його сина і вже, мабуть, задалегідь почувши, що той існує, страждала: «Ах, навіщо вдівцям діти!» Чого ж вимагати від Маргарити Василівни? Вона не гнала його, не піднімала на нього руку, не втручалася в конфлікти, які виникали, бувало, між зведеними братами; в таких випадках Маргарита Василівна апелювала до чоловіка: «Поговори з ним, Олександрі».

Вадим «пройшов» сім класів і «восьмий коридор», як сам інколи іронізував, а далі вчитися не схотів. Тепер «шукає роботу...»

«Щось тут не так», — каже капітан.

А Вадим все більше заплутується в тенетах Едуарда Шейко...

Ось рейд «липових» дружинників до універмагу. Тут нещодавно продавали дорогі манто. Вадим, показавши посвідчення дружинника, іде за прилавок. Перевіряє, чи правду сказав продавець, що все вже продано.

І несподівана зустріч — Вадим пізнає Ярославну, ту саму дівчину, до якої чіплявся на Дніпрі. Вона завідує відділом.

Подвійна невдача — манто немає, а тут ще ця нікому не потрібна зустріч. Вадим хоче відкритися від неприємної розмови, але дівчина невблаганна. Розглядаючи його посвідчення, підозріло зиркає на «гостя».

— У вас, кажете, претензій немає. А в мене є! Я пізнала вас. Отже, ваше прізвище Глушенко і ви дружинник? Здорово!..

Вадим мовчить. Потім кидається до дівчини, відбирає посвідчення. Тікає, як заець, розштовхуючи покупців.

І тут його затримують справжні дружинники.

Вадима ведуть у штаб. Це штаб дружини іншого, правда, району, але черговий швидко зв'язується з ким треба.

Друзі кинули Вадима, втекли. За все доводиться розплачуватися самому.

Капітан міліції, дружинники метробуду поспішають до затриманого. Валя одна в штабі. Вона не знаходить собі місця. Яка справді ганьба! Спіймали Григорія!

Згодом її кличуть до телефону. І Валя дізнається, що затримано не Григорія, а його родича. Хоч посвідчення справді належить Григорію.

«А де ж він сам?» І Валя малює собі страшну картину: Григорія вбито...

Вадим не хоче казати, хто він, не признається, як до нього потрапило посвідчення. Капітан міліції вирішує негайно розшукати когось із рідних Григорія Глущенка. Може, вони пізнають і допоможуть розгадати загадку.

У штабі народної дружини відбувається повчальна зустріч Вадима з матір'ю. Ось воно, її чадо, її улюблений синок. У чужій куртці, з чужими документами, хуліган і шахрай.

У присутності Маргарити Василівни Вадим дає свідчення капітанові про своїх друзів — про Щучку, Едуарда Шейко і його «племінницю» Люду, про те, що його хотіли навіть примусити взяти участь у нападі на інкасатора держбанку, але він «категорично відмовився».

Як побитий пес, іде додому відпущений під розписку Вадим. З ним мамочка... І раптом їм назустріч Григорій.

«Що я наробив... Дурень!» — лає себе Вадим і тікає від матері. Він біжить на знайому вулицю, де живе Едуард Шейко.

Та Вадим не встигає попередити «дядечка» і його спільників, тут уже порядкують міліція, дружинники...

Суд над Вадимом влаштовують у штабі дружини. Власне, це не судові засідання, а скоріше збори ровесників Вадима. Збори молодих робітників і робітниць, чесних, працьовитих. Капітан розповідає, хто такий Едуард Шейко (він же Рогов-Полубояров), до якої злочинної зграї втягли Вадима. Всі одностайно й суворо осуджують Вадима. Постає питання: що з ним робити? Вадима кидає то в холод, то в жар.

Маргарита Василівна зрозуміла, що від цих людей залежить — залишиться Вадим на волі чи піде у в'язницю, як співучасник зграї злодіїв і шахраїв. Вона слізно просить за нього, кається.

Вадим, можливо, ще і не зрозумів повною мірою, перед яким проваллям стояв, однак іншого виходу не бачить — тільки проситься.

Хоч вірити матері Вадима та й самому Вадимові повністю ще не можна, проте вірити, що люди, які їх осуджують, уже не заспокояться, не дозволять Вадимові вести паразитичне життя, є всі підстави. Його влаштують на роботу в обов'язковому порядку.

Вадимові роблять останнє попередження. Його не судитимуть цього разу, він залишиться на волі, щоб чесною працею спокутувати свою велику провину.

Григорій і Валя ідуть берегом Дніпра. Григорій бачить людину, що сидить у задумі над самою водою. Пізнає Вадима.

— Що ж, — зітхає Григорій. — Нехай посидить, нехай подумає. Йому є над чим подумати...

2. ДВІ АДРЕСИ

Злодій Андрій Чугай відбув строк покарання. Сьогодні його випускають з виправно-трудової колонії. Одні кримінальники дивляться на нього приязно, інші заздрісно. Капітан — начальник колонії — врочисто веде Андрія до залізної брами.

Востаннє дивиться звільнений на плакат, до якого звик за чотири роки ув'язнення. На плакаті молода, вродлива жінка, напис: «Чекаю тебе з поверненням до чесного трудового життя».

Високий чолов'яга з татуїровкою на руді наздоганяє Андрія, прощається з ним і тихо, по-змовницькому шепоче: — Не забудь передати привіт від мене Кості-Ангелу. Ось його адреса.

Начальникові колонії не дуже подобається, очевидно, людина з татуїровкою, він насуплюється. І вже за брамою каже Андрієві:

— Тобі повірили, Андрію, тому звільнили достроково. Будь же справжньою людиною. Щасливої дороги...

— Спасибі, громадянин начальник.

— Не «громадянин», а товариш начальник... Ти вже на волі.

Андрієві двадцять один рік. Він острижений, з чемоданчиком — як солдат. Іде полем. Сонце. Золоті хліба. Птахи на дротах, на деревах.

«Дикі голуби! — радіє, як дитина, Андрій. — Горлички!»
Воля!

На станції Чугай одержує квиток, сідає в поїзд. Потрапляє до вагона, в якому їдуть демобілізовані. Вони — ро-

весники Андрія Чугая. Воїни розмовляють про те, як несли бойову вахту, мріють про майбутнє.

Хтось тихо оповідає про своє село, згадує дівчину Валю. Тільки Андрій не бере участі в розмові, почуває себе чужим. Він теж відбув свій строк, але в нього зовсім інші спогади.

Один з демобілізованих, сержант, бачить, що його сусід у цивільному одязі все ховається, не злазить з полиці, відокремлюється від них. Сержант знайомиться з Андрієм.

Не відразу той каже про себе, де був, що робив. А коли вночі наважується нарешті розповісти, сержант знаходить для Андрія ширі слова підтримки.

— От і добре, що ми познайомилися, земляче,— говорить.— Прошу, заходь, неодмінно заходь до мене. Я живу в центрі, на Кірова.

Тепер у Андрія Чугая дві адреси.

Одну дав йому кримінальник Хорьок, це адреса якогось Ангела, друга — сержанта Миколи Ланового.

А на волі життя, виявляється, іде по-своєму. Андрій з поїзда потрапляє на весілля сестри Віри. Майбутній Вірин чоловік уже й переселився до Чугаїв. Поява Андрія викликає деяке замішання, його не чекали, особливо сьогодні.

Наступного дня Вірин чоловік дає зрозуміти, що Андрій тут зайвий. Мати своїм мовчанням ніби підтримує зятя. Андрієві нічого не залишається, як піти від них. Але куди? Місто велике, та не просто знайти притулок такій людині, як Андрій Чугай...

Йому не щастить: ті, до кого Андрій звертається, ніби й добре ставляться до колишнього злочинця, але ні роботи, ні місця в гуртожитку для нього «поки що» нема. Працівник відділу кадрів великого заводу, познайомившись з документами Чугая, насторожено дивиться на нього крізь окуляри і швиденько прибирає в шухляду стола свою срібну цигарничку.

«Ось воно що!»— блідне Андрій і... краде в «очкастого» футляр для окулярів. На вулиці він кидає футляр у смітницю.

Андрій дивиться на свої «спритні» руки і згадує, згадує: ці руки можуть дуже легко підмінити чемодан у пасажирів на станції, викинути за вікно вагона чужий клунок...

І ось в Андрієвих руках записка з адресою демобілізованого сержанта Миколи Ланового. Після хвилинного роздуму хлопець рве записку — клаптики паперу летять за

вітром. Він дуже самолюбивий, Андрій Чугай, проте боротися за місце в чесному житті у нього не вистачає сили волі. Не Ланового, на жаль, піде зараз шукати Андрій, а ту людину, якій потрібні спритні Андрієві руки — руки злодія.

Так Андрій Чугай потрапляє до Кості-Ангела.

На будівництві моста в бригаді, де працює Віра Чугай, з'явився новенький робітник. Це — Микола Лановий. Почувши якось Вірине ще дівоче прізвище, Лановий згадує свою випадкову зустріч у вагоні з Андрієм.

Віра, мабуть, соромиться, що в неї такий брат, і нічого не хоче розповідати про нього. Та Микола — вперта людина. Нова розмова з Вірою — і він дізнається, що гостював Андрій дома лише три дні, а потім зник. Куди? Віра навіть не знає.

«Ні, він не в гості поспішав додому, не в гості...» — міркує собі Микола Лановий, розуміючи, що Віра не всю правду йому сказала, що, мабуть, не знайшов Андрій у своїй сім'ї тієї підтримки, на яку сподівався.

Лановий стає учасником такої сцени: у трамвайному вагоні дружинники-комсомольці (Микола теж дружинник) затримують кишенькового злодія-підлітка.

«Можливо, отак колись починав Андрій Чугай, — роздумує Лановий. — Цікаво, що він робить зараз?»

І вже не може заспокоїтися. Іде до матері Чугая, розмовляє з нею, з Віриним чоловіком.

Чоловік у Віри з освітою, аспірант науково-дослідного інституту. Але це «не заважає» йому бути черстою людиною, егоїстом. Робочий хлопець Микола Лановий одверто каже йому:

— Не можна бути щасливим за рахунок іншого.

А в аспіранта так і вийшло. Це він, як тепер зрозумів Лановий, зачинив двері перед Андрієм.

Слаба, безвольна людина Андрієва мати. Їй шкода сина, та вона не вміє сперечатися з зятем, який «ощасливив» Віру. Зять заявив, що «не може дихати одним повітрям із злодієм». Ображений Андрій замахнувся на нього, але не вдарив, простогнав тільки й пішов геть...

Куди пішов Андрій?

Київ — велике місто, дуже велике. Серед мешканців відшукати Андрія нелегко. Та чи й упізнав би Микола його при зустрічі? Бачилися ж лише отоді — в дорозі...

Андрія Чугая і ми впізнали не відразу. Танцюють двое під джазову музику. У нього — вузьенькі вельветові штани,

гострі черевики, сорочка в клітинку, стрижена голова. Дівчина невисока, струнка, у модній блузочці-«рекламі». Вродлива, але якась нахабна.

Змовкає музика. Парочка іде до столу. Тут їх чекає Костя-Ангел.

Це він, Андрій Чугай, з дівчиною, той, якого шукає колишній сержант Микола Лановий.

Костя-Ангел — аристократична особа. Темний костюм, як у дипломата, біла сорочка.

— Коктейль «Маячок»,— наказує офіціантові.

В цей час до залу входять дружинники, з ними Микола Лановий.

Дівчина не бачить того, як пильно один з дружинників придивляється до Андрія. Чугай у свою чергу впізнає Ланового. Але ні, він не хоче цієї нової зустрічі з демобілізованим сержантом.

На набережній, по тому, як усі вони вийшли надвір, Лановий хоче підійти до Андрія, проте Андрій на ходу сідає в автобус, і двері за ним зачиняються.

— Пробачте,— звертається до Кості-Ангела Лановий.— З вами був хлопець... Його прізвище Чугай? Андрій Чугай?

— Ви помилилися, товаришу,— приязно відповідає Костя-Ангел.— Мого товариша звать Леонідом. Ми познайомилися з ним оце тільки в ресторані, сиділи за одним столиком. А чого це ви ним зацікавилися?

— Схожий на мого земляка... Пробачте, я, мабуть, помилився.

Але це вже була хитрість Ланового. Він подумав, що перед ним, можливо, колишні друзі Чугая, небезпечні друзі. Пиячать серед робочого дня... Хто вони і де живуть?

Є у мстобудівників хлопець Славко, якого жартома звать київським детективом. Він любить усякі таємничі справи. І значок дружинника причепив під лацканом піджака, як «справжній детектив»— Шерлок Холмс. І ось зараз Микола Лановий дає Славці доручення: простежити за «дипломатом» і за його дамою до самої квартири. Славко ховає червону пов'язку, вивертає кепку. Тепер вона в нього не світла, а синя. Чим не детектив?

Славко переслідує своїх «підопічних». У нього таки є хист. Але «дипломат» Костя-Ангел має, очевидно, досвід і тому навмисне навпростець перетинає велику, майже безлюдну в цей час Комсомольську площу. Славкові нічого не залишається, як іти далі своєю дорогою, бо, звернувши за ними,

навпростець, приверне увагу до себе і вся «операція» зірветься.

Випадкове таксі — і двоє одірвалися від Славка.

Та ось він кидається до міліцейського патруля. Показує своє посвідчення, коротко оповідає про завдання, одержане від бригадира народної дружини.

Міліціонер по телефону попереджає пости сусідніх вулиць:

— У ваш бік пішло таксі номер.. Затримайте, ніби за порушення правил, запишіть пасажирів як свідків. Уточніть прізвища згідно документів...

Славко з міліціонерським патрулем їде мотоциклом до Бессарабки, тут їм вручають дані: прізвища, адреси. Про того, хто в чорному костюмі, міліціонер каже, що прізвище в нього Шейко, ім'я — Едуард, мешкає на Подолі. Називає точну адресу...

У третю квартиру входять двоє: Костя-Ангел, Люда. Двері їм відчиняє Чугай. Він приїхав раніше за хазяїна Едуарда Шейка за кличкою Костя-Ангел.

У Люди зіпсований настрій.

— Не подобається мені зустріч з міліцією. Для чого їм знадобилися твої документи? І навіщо свідок? Хіба водія судитимуть?

— Тобі на кожному кроці ввижається переслідування, — сміється над Людою Костя-Ангел.

— А той хлопець, що плентався за нами від самого ресторану? Чого йому треба?

Костя-Ангел вдає, що зовсім спокійний, але він стежить за Андрієм, як той реагує на Людині запитання.

І Андрій змушений розповісти своє — про сержанта, як вони їхали разом в одному вагоні. Сержант тепер, очевидно, впізнав Андрія.

— А ти сказав йому, що відбув строк?

— Він і сам догадувався.

Костя-Ангел повів рукою по стриженій Андрієвій голові так, що той аж скривився від болю:

— Бовдур!

І вийшов у сусідню кімнату, грюкнувши дверима.

Андрій зблід, стис кулаки.

Люда посадила його біля себе на канапу.

— Ти не повинен дратувати його, Андре. Він сильніший і... безжальний. О, ти не знаєш Кості-Ангела! Стережися, якщо не набридло жити... Ну заспокойся. Зроби це для мене. Я не знаю, що зі мною, але... Це ж, мабуть, у нас з тобою... любов? Так? Мені боляче, коли тебе, хлопчику,

ображають.— Люда ніжно гладить шорстку Андрієву голову, все ближче тупиться до нього.— Він гидкий, гидкий, як жаба! Він купив усіх нас. І мене купив...— Вона сп'яніла і тому не соромиться признатися.— Спершу він зробив мене своєю коханкою, а вже потім, коли я набридла йому, залишив при собі «племінницею». І, здається, зовсім не ревнує до тебе. Ти вдячний за це, Андре? Ну, ну, не хмурся, не одвертайся від мене. Його я ніколи не любила, а тебе любитиму...

Андрій відходить до вікна, а вона, впавши лицем на канапу, п'яно ридає. Ось він знову біля неї, хоче заспокоїти.

— Втечемо,— пропонує вона йому.— Але для цього потрібні гроші. Багато грошей. У нас повинно бути все, як тут! Не гірше. Чи зможемо ми добути стільки грошей, як Костя-Ангел?

Утекти з-під опіки колишнього свого «патрона» для Люди не означає, що треба кинути і те життя, до якого вона звикла під його опікою. Люда хоче тільки «виміняти» собі Андрія Чугая і щоб він дав їй можливість жити легко і безжурно.

Люда викладає перед Андрієм свій план. Чугай повинен узяти на себе основну роль у майбутній операції, яку готує Костя-Ангел, і коли всі цінності, викрадені в магазині Ювелірторгу, будуть у руках Андрія — він, Андрій, і Люда втечуть. Вона все обдумала. Нічним літаком в Одесу. А там пароплавом по Чорному морю. В Крим або на Кавказ.

Мрії у Люди п'яні, але «романтичні», в усякому разі, романтичні для колишнього злочинця. Чом справді не зробити так, як пропонує ця вродлива «племінниця» Кості-Ангела?

Андрій дає згоду.

Микола Лановий удав, що ніби випадково зустрівся з Андрієм на сходах, які ведуть від Дніпра на Хрещатик. А насправді він довго прогулювався біля будинку № 20 і таки дочекався свого «підопічного». Розмова спершу не в'яжеться, юнаки насторожені, вивчають один одного.

Лановий скептично оглядає надто вишуканий костюм Андрія, лаковані черевики.

— У вагоні ти мені більше подобався,— одверто признається.

Андрій має право образитися і піти від цієї малознайомої людини, яка, здається, збирається читати йому нотацію. Та строгий і разом з тим дружній погляд Ланового, звернений на Андрія, ніби магнетизує. Якийсь час вони йдуть

угору і вгору, і все більше відкривається їм, коли озирнутися, чудовий краєвид. Дніпро, пароплави, човни, пляжі. Міст, ліворуч — Поділ, а праворуч за рікою — острови, луки, гайки. І там, серед зеленого світу, постають білі квартали Оболони.

Лановий пропонує посидіти он на тій вільній лавочці. І не питає в Андрія, як живеться, а сам розповідає про те, де працює, і про те, між іншим, що не все так склалося, як бажалося. Дівчина його, фото якої бачив тоді у вагоні Андрій Чугай, подружилася з іншим, а не насмілилася йому про це одверто написати. Тепер готується до весілля. Он як буває... Розмова заходить про новий міст через Дніпро, що повис на вантах, наче велетенська арка. Згадає і про Віру, Андрієву сестру, з якою разом працює.

Це останнє насторожує Андрія. Віра? Так, значить, у Миколи є контакт з його родиною, і чи не Вірин чоловік оце нацькував дружинника Ланового шпигунити за «небезпечним елементом». Згадалося: свояк на прощання дав йому пораду заборитися з міста, і чим скоріше, тим краще.

Та є щось таке в Миколі, що Андрій, як і тоді в поїзді, не може відрубати йому коротко: відчепися, мовляв, чоловіче, дай мені спокій. Не може піти від нього, хоч уже й намірився. Дивиться в очі Лановому і сам себе спростовує: «Ні, Микола хоче мені добра... Різні вони, цей сержант і той «професор», дуже різні. А що, як справді Микола з дружніх спонукань розшукував мене?»

І хоч не все каже Андрій Лановому про своє нинішнє життя-буття, але він відчуває потребу розповісти принаймні, як зустріла його рідня. На матір не скаржиться, а більше говорить про «вченого» Віриного чоловіка, як той дозволив Андрієві переспати дві ночі на кухні і як в останній день розщедрився і дав йому «відступного» — сто карбованців, сказавши, що вони «знадобляться у далекій дорозі».

І нарешті одвертішим стає Лановий:

— Признаюся. Я розмовляв з твоїм свояком, Андрію, і з Вірою теж. І все знаю... Але згадай прислів'я: наразившись на гнилий сучок — не гребуй усім стовбуром. Сім'я у тебе хороша і вже визнає свою помилку. Шкодує, здається, і свояк... А ти, я бачу, затаїв образу на цілий світ. Ні, так не годиться, друже!..

...Може, й запало в Андрієве серце щось із того, що говорив йому Микола, може, й засвітило в ньому добру іскорку. Та, на жаль, тільки іскорку. Багато чого не знає про Андрія Микола і тому не може передбачити, як далі розгорнуться події. Миколі здавалося, що він зробив головне.

Завтра Андрій прийде до нього на роботу. І вже тоді Микола подбає, щоб тому сподобалося у них, на будівництві моста. Поговорить з начальством і про гуртожиток.

Наближався вечір, у кожного з них були свої невідкладні справи. Микола поспішав на чергування в штаб народних дружин, Андрій — до Кості-Ангела.

Андрій запізнився, «шеф» незадоволений.

І ось вони в магазині Ювелірторгу купують якісь дрібнички, а тим часом уважно оглядають вітрину, приміщення. Потім виходять, і вже на вулиці Костя-Ангел показує Андрієві сусідній з магазином будинок. Обоє ідуть у під'їзд.

— У військових це називається рекогносцировкою, — жартує Костя-Ангел.

Вони в підвалі. Тут ще двоє підручних Кості-Ангела. В ящику ручна циркулярна пилка, на зразок дрелі. Пилка добре ріже... цегляну стіну.

Костя-Ангел малює на листочку план: ось тут магазин, тут будинок, хрестиком місце, де в стіні магазину буде зроблене «вікно».

— Коли операція? — запитує підручний в тубетейці.

— Завтра вночі...

І знову малює. На плані вулиці, провулки, орієнтири. Сам він чекатиме в машині на розі... З пилкою будуть Андрій і «тубетейка». Андрій сам проникне в магазин.

— Повзати за прилавком на чотирьох, — повчає, — ні в якому разі не підводитися, бо магазин освітлений і з вулиці крізь вітрину все видно. Золото на ніч ховають у сейф, ключ — ось. Точна копія.

У напівтемному коридорі Костя-Ангел кладе Андрієві у кишеню піджака щось важке, металеве. Той виймає. Пістолет...

— Не лякайся. Це про всякий випадок, — заспокоює Чугая Костя-Ангел.

Нова зустріч з Людою.

Зброя таки лякала Андрія, і він у цьому признався Люді. Ніколи ще не тримав у руках вогнепальної зброї. Що він злодій, це вірно. Але Костя-Ангел хоче використати його не за «фахом».

Сам не знаючи для чого, Андрій каже Люді, що таки впіймав його той дружинник. Люда запідозрює, що Андрій підпав під вплив дружинника Ланового, і збирається «зав'язати», тобто порвати з минулим.

Та вона не поприкає його, а, навпаки, каже, що й сама так думає. Колись треба нарешті «зав'язувати». Але Люда

певна, що Андрій Чугай зробить цей крок розумно, добре підготувавшись до нього. Як саме? Насамперед — добуде грошей. Отож треба потерпіти. Одна операція, але солідна — і крапка... Останній злочин.

Люда вміє вести свою справу, вміє говорити переконливо. І Чугай згоджується, що заради майбутнього варто ще «разочок» піти на ризик. Ось тільки пістоlet... Він гнітить Андрія, збуджує тривожні передчуття. Може, пістоlet не брати?

У дружинника Славка своя «агентура» на вулиці, де він мешкає.

Багато різних пригод трапляється на вулиці, у дворах. І значно раніше за дільничного міліціонера про них довідується Славко. Його помічники — піонери. Один за одним помічники доповідають Славкові.

У третьому номері хтось уночі дописав крейдою на рекламній вивісці приватного майстра слова: «Відомий здирищик і спекулянт».

У пенсіонерки Лопухової з сьомого номера вкрадено м'ясний фарш, що зберігався за вікном у поліетиленовому мішечку. Підозра падає на kota Оцеолу з того ж номера, який належить співробітникові філармонії Кучеренку-Римському.

Маленька дівчинка скаржиться Славкові:

— Не знаю, де моя лялька. Три дні отам на піску лежала, а тепер нема. Хтось узяв...

Славко все старанно занотовує у свій оперативний блокнот, дає розпорядження. Це він робить серйозно, як і личить досвідченому детективу.

Піонер років десяти-дванадцяти чекає, поки Славко звільниться. У нього є справа, а про неї говорити можна тільки наодинці.

Вони відходять убік.

— Ну, що в тебе?

— У мене ребус. Може, допоможеш відгадати...

Піонер іде з Славком по сходах, що ведуть в підвал. Це те саме приміщення, де побували Андрій Чугай та Костя Ангел.

Піонер оповідає: вчора спустився у підвал зарядити фотоплівку. Коли чує — там люди. І ніби машина якась працює. Подумав, що кербуд з майстрами. А сьогодні з цікавості навідався сюди і таке побачив!..

Що ж саме?

Цегляна стіна. В ній буквою «Г» два свіжі пази. Червона «мука» під стіною. В кутку, де складено старі меблі,

чемодан, і в ньому новенька пила-дрель. Оце інструмент! Ним, ніби ножем, можна прорізати стіну.

Піонер торжествує. Його «ребус», справді, цікавий, але важкий і для Славка. Ну ясно ж, з таким «ребусом» слід познайомити міліцію. Славко дає наказ хлопчикові стежити за підвалом.

Славко в міліції. Він прийшов сюди разом з бригадиром дружинників Миколою Лановим.

За столом — людина в цивільному. Це начальник карного розшуку полковник Яровенко. Полковник дякує дружинникам за сигнал. Каже, що «ребус» неодмінно буде розгадано.

— Через півгодини знімай свого спостерігача, — звертається до Славка. — Беремо підвал на себе...

Відпустивши хлопців, полковник дивиться запитально на співробітників. Він уже сам, мабуть, догадується, які то «майстри» сховали в підвалі інструмент, але хоче почути, що скажуть інші.

Підводиться один. У цивільному. А руки тримає по-військовому.

— Прошу, майоре Костенко.

— Років шість-сім тому, пам'ятаєте, було пограбовано комісійний магазин. Злодіїв ми взяли пізніше...

— Маєте на увазі Костю-Ангела? Там, крім нього, ніхто не користувався подібним інструментом, «Патент» йому належить. Але ж Костя після амністії «зав'язав». Він працює сумлінно вантажником у порту.

— Ми давненько не цікавилися ним, товаришу полковник.

— Не було причини, майоре. Коли професійний кримінальник відмовляється від свого минулого і стає на чесний шлях, ми віримо йому. Повинні вірити...

Полковник підійшов до стіни. На плані міста знайшов потрібну вулицю.

— Підвал ось у цьому будинку. Поруч універмаг, а трохи далі, в критому ринку, ювелірний магазин, як бачимо, над підвалом. Огляньте, майоре, підвал, інструмент. І нічого не чіпати. Нехай усе залишається, як було. Забезпечте цілодобове спостереження. А ви, капітане, поцікавтеся, між іншим, Костею-Ангелом. Як він справді поживає?

Нудиться Андрій Чугай. Поклав голову на руки і думає, думає. Він був зранку, як умовилися, в Ланового, а тепер, залишившись у кімнаті Кості-Ангела, не знаходить собі місця. Ось випив чорну рідину з склянки, круто заварений

чай. Це «чифір», питво, що діє, як морфій. Ліг і дивиться на стелю. Закриває очі, й тоді виникають примарливі видіння. Темний підвал. Машина гризе цеглу металевими зубами. Він тримає машину, і вона трясеться в руках, вібрує, аж сам він, Андрій Чугай, трясеться увесь.

І нова картина. Вони з Людою на пароплаві. Море, чайки. Він одягнутий у точнісінько такий костюм, як у Кості-Ангела. І так само щедро розплачується з офіціантом...

А це вже він у метро. Обвалюється ґрунт, тече на людей, на Миколу Ланового, на сестру Андрія — Віру. Всі кидаються їм на допомогу, а він, Андрій Чугай, ховається від Миколи, від сестри, від матері, які ніби переслідують, доганяють його.

Андрій з огидою дивиться на себе в дзеркалі, дивиться, немов на сторонню людину. Чується йому голос капітана, начальника колонії: «Тобі повірили, Андрію, тому й звільнили достроково. Будь же справжньою людиною...» Бачить плакат з написом: «Чекаю тебе з поверненням до чесного, трудового життя».

Очі Андрія націлені в одну точку — на цей плакат. Плакат віддаляється, зменшується, ніби бачиш його крізь віконечко діафрагми. Те віконечко дуже нагадує отвір ствола Андрієвого пістолета. І ще — пролом, який мають зробити у стіні...

Здається, Андрій божеволіє, йому важко дихати. Рвонув сорочку, посипалися гудзики, мов луска. Упав на подушку в якійсь нелюдській тузі. Впився зубами в руку, на якій наколото: «Не забуду матір рідную». Виймає з-під подушки пістолет. Це, здається, хвилина — й покінчить усі рахунки з життям.

Стукіт у двері приводить Андрія до тями. Він ховає пістолет.

— Хто там? — тремтить. В очах жах...

Прийшов Микола Лановий. Дивується, побачивши Андрія в такому стані.

— Що з тобою? Ти захворів? Аж піт виступив на лобі... А я чекав, чекав. Ну, думаю, й дисциплінка. Що з тобою, хлопче? Малярія?

Андрій не відповідає. Важко опускається на стілець, падає на стіл головою. Плечі здригаються.

— О, ти зовсім, я бачу, розкис! Ні, так не годиться. Приляж, хлопче, я викличу лікаря.

Микола іде до ліжка, хоче, певно, постелити Андрієві. Андрій кидається за ним. Але пізно. Микола взяв уже подушку, щоб приготувати постіль. Побачив пістолет.

Швидко схопив пістолет, розрядив його. Мовчки сховав обійму. І той патрон, що був у стволі, сховав...

Зрозумів, чому виступив піт на чолі в Андрія, коли він, Лановий, увійшов.

Гірничий комбайн креше каміння, вгризається все глибше і глибше в скелястий ґрунт. Молодий робітник зосереджено вдивляється вперед. На перенісці піт, голова покрита шоломом. Та ось хлопець скидає шолом, і ми впізнаємо Андрія Чугая.

Пробивається новий штрек, а недалеко розвилка, звідти чути сигнал поїздів метро. З вагона, який мов птиця перелетів дніпровський міст, виходять будівники. Десь тут їхній гуртожиток.

Андрій Чугай сам. Іде не поспішаючи. Купує склянку води з сиропом.

На лавочці у сквері Люда, вона чекає на нього.

— Ти вже на волі? — дивується Андрій. — Чому довго не писала?

— Прийшла попроситися.

— Куди ж тепер? — запитує Чугай співчутливо.

— Ось, — показує вона папірець. — Відрядили на будівництво. Двісті кілометрів поїздом і ще п'ятдесят машиною. А «дядечка» оце тільки тепер судитимуть... Майно описали.

— Тобі шкода того пройду, Костю-Ангела?

— Не його, а себе. Так по-дурному склалося життя. І ти... Ти залишаєшся тут, а я повинна буду страждати зовсім одна...

Вони ідуть якийсь час мовчки, а назустріч їм — весілля. Ціла компанія на відкритих машинах: наречена у фаті, дружки, бояри... Регулювальник дає дорогу в першу чергу молодій і молодому з почтом.

Люда сумно дивиться услід. Їй, очевидно, шкода, що то не вона у фаті. А може, Люда мріє... Хіба хтось може відібрати у неї, вісімнадцятилітньої, право на мрію?

3. З ЧУЖИМ ПАСПОРТОМ

Широка магістраль великого міста. Повінь автомашин, троллейбусів, пішоходів. Золотом палають осінні каштани, схили нагірної частини міста нагадують розкішні килими — вони розцвічені яскраво-червоними каннами, білими, фіолетовими, рожевими жоржинами, айстрами. В небі ледве видимий літак залишає за собою сріблястий шлейф диму.

Здається, що й павутинки «бабиного літа», якими, ніби серпантинном, прикрашено дерева, спускаються самі з літака.

У відчиненому вікні третього поверху світловолоса дівчина. Втім, не каштани і квіти ваблять її. Голубі, з м'якими іскорками очі стежать за рухливою стрічкою крана над дахом сусідньої новобудови. Ось вона махає комусь хустинкою. За спиною дівчини доброзичливо переморгуються співробітники бухгалтерії.

Однак є в кімнаті людина, під поглядом якої Леся ніяковіє.

Так, очевидно, може початися наша розповідь про надзвичайну життєву історію Лесі Палійчук — рахівника будуправління.

Леся два роки тому скінчила середню школу. Мати — вдова, все життя працювала біля верстата, а тепер на пенсії, радила Лесі йти на ткацьку фабрику. Та шкільна Лесина подруга Ліда Сербіна, дочка відомого скрипаля, висміяла Лесю.

— Хіба для того ми десятирічку кінчали! Або вчитися далі... А хочеш, я знайду тобі солідного жениха?..

Одягнена за останньою модою, з золотим годинником, з чорною замшевою сумочкою, Ліда всюди, де вони бували разом з Лесею, «справляла враження». Поруч з Лідою Леся почувала себе ніяково і все ж дружила з нею. Вдома у Ліди завжди весело, завдяки Ліді Леся тільки за останній час встигла побувати з компанією на Десні, в цирку, на гастрольній виставі мхатівців, а одного вихідного їздила навіть «Волгою» в ліс над Прип'яттю. І, головне, за все це від Лесі не вимагали грошей.

Що там не кажи, а Леся заздрила подрузі, яка живе безтурботно, а до дня народження одержала від батьків шубу вартістю в сімсот карбованців! Шубу Леся міряла на себе і, глянувши в дзеркало, розгубилася від несподіванки: різюча різниця була між Лесею в простім демісезоннім пальті й Лесею в обрамленні чорного блискучого хутра.

Отож не дивно, що пізніше, коли Леся познайомилася з молодим машиністом підйомного крана Ільком Колодяжним, на його запитання, чого вона так часто заходить у магазин, Леся одверто призналася:

— Там шубка... Мій розмір. Я все дивлюся, чи не подешває.

Почувши, скільки коштує шубка, хлопець засмутився.

— Три мої получки! — сказав здивовано.

Інакше реагував на розмову в бухгалтерії Іван Фотійович Довгалюк.

— Сімсот? Той, кому ви, Лесю, відповісте взаємністю... постелить вам котикуву шубку під ноги. Пам'ятаєте, як в «Безприданниці»...

Леся почервоніла.

А Довгалюк тепер, здається, вперше побачив, яка вона вродлива, яка свіжа і ніжна. Він притих, замріявся. Пальці механічно переганяли дерев'яні кісточки на рахівниціях.

З кожним днем Іван Фотійович усе відвертіше висловлював своє захоплення Лесею. Зустрічі Лесі з Ільком Колодязним пробуджують у ньому ревності. Якось він бере два квитки в кіно, а після сеансу по дорозі робить перші серйозні натяки. Леся не зовсім розуміє наміри Івана Фотійовича, зате Ліда Сербіна, вислухавши її короткий «звіт», легко догадується, в чому річ.

— Роман хоче закрутити з тобою. Будь обережна. Головне — бійся його дружини. А подарунки беру... Півсотні років, кажеш? У такому віці закохані чоловіки щедрі. Мільйонери, я читала, можуть озолотити за один поцілунок. А наші... получку на протязі кількох годин пускають на вітер. Посада тільки у нього нефільтікультяпна, а втім, різні бувають і бухгалтери. Не кривий? Не сліпий? Не рябий? Я б його, Лесечко, поводила на шнурочку з павутинки!

А Довгалюк, як і раніше, чемний, скромний, завбачливий. Нічим, абсолютно нічим не компрометує себе перед нею, тоді як Ілько Колодязний...

З Ільком Леся теж інколи зустрічається. Частіше в буденні дні після роботи. І трапилося те, чого не чекала.

Вони сиділи над Дніпром, і Лесі було так хороше з ним. Так ось Ілько раптом обняв Лесю, притис до себе і, з силою повернувши її голову, поцілував у губи. Боже, як вона злякалася! Підхопилася, як ужалена. Стрибнула з кручі на стежку і побігла, побігла, тремтячи від думки, що він може її наздогнати.

Довгалюк зовсім інший. Він тільки руку цілує і ніколи не дивиться на неї такими жадібними очима, як той скажений...

Про випадок з Ільком навіть посоромилася розповісти Ліді.

Дні ідуть за днями. Леся звекає потроху до дружби з Іваном Фотійовичем, який, до речі, розлучився з дружиною. З дозволу Ліді Леся запрошує Довгалюка в їхню компанію.

— Ой Лесько! Він тебе любить! По очах видно. І з грощима... За таким не пропадеш, будеш як у бога за пазухою.

Іван Фотійович дарує Ліді Сербіній брошку з агатом, і за цей «аванс» дівчина обіцяє йому допомогти. При одній умові, звичайно, що він, Довгалюк, має серйозні наміри.

— Я, як ви, певно, зрозуміли, не пройдисвіт. І не донжуан. Випадкова ситуація під час відрядження розлучила мене з першою дружиною, і я зарікся ніколи більше не давати волі своїм почуттям. І раптом... Леся. Я готовий хоч завтра з нею під вінець.

До дня народження Лесі Довгалюк підготував сюрприз — приніс їй маленький швейцарський золотий годинник.

У Лесі вдома, куди був запрошений Іван Фотійович, раптом з'ясувалося, що він і Лесина мати вчилися в одній школі. Тепер мати пригадує і колишню дружину бухгалтера, і те, як вони розлучалися.

— Леся — дитина, а ти... У тебе, Іване, ні серця, ні сорому, — гостро сказала Лесина мати Довгалюку, коли вони залишилися на короткий час удвох. — Іди і більше ніколи не смій переступати цей поріг!

Зимою хвороба Лесиної матері ускладнилася. Лікарі нічого не зарадили. Леся залишилася сама. Хоч як настирливо Довгалюк і далі домагався свого, але, пам'ятаючи матеріне слово, дівчина вперто казала «ні».

Знову зав'язалася у неї дружба з Ільком Колодяжним. Якось під час прогулянки на катері її сфотографували, і через місяць знімок цей прикрасив обкладинку ілюстрованого журналу. Під етюдом «Закохані на Дніпрі» привища, звісно, не вказувалися, але на будові всі пізнали рахівницю Лесю і кранового.

Іван Фотійович страждав. Йому навіть снилася Леся, її очі з іскорками, красива шия, звабливі губи...

Минула зима. Набубнявіли бруньки каштанів. Леся відпорола від демісезонного пальта комір. І вже у вітрині не котикова шубка вабила її, а габардинове плащ-пальто, як у Ліді Сербіної.

«Зберу... і на майбутнє літо куплю», — мріяла, ідучи на роботу.

А тут приємність. Іде у відпустку касир, і начальство запропонувало їй прийняти справи. Ставка касира більша за Лесину — ось і буде перший внесок на ощадну книжку.

Новий касир швидко завойовує симпатію працівників банку, навіть сам керуючий — строга людина — і той підписує їй чеки без особливих причіпок.

Ось і сьогодні Леся Палійчук одержала зарплату для будівельників, хоч багатьом банкові працівники призначили видати гроші наступного дня. В машині охоронник, і вона попереджає його: завтра поїдемо разом виплачувати зарплатню на будівельних об'єктах.

Леся акуратно складає пачки в сейф, ще раз підраховуючи їх. Усе в порядку.

Раптом її кличуть до телефону. Він тут же, на сусіднім столі. Причинивши важкі дверці сейфа, Леся іде до телефону.

— Так... Добре, добре. Сеанс о пів на шосту? Ні, не спізнюся...

Тим часом робочий день скінчився. Один за одним виходять співробітники. Замріяна Леся одягає пальто, бере на столі свою сумочку. Пішла...

А ключ залишився в замку сейфа.

Уже в трамваї вона згадує про ключ. Де він?! Дивиться в сумочку і блідне. Вискакує на ходу. Сідає на той, що їде в протилежний бік.

У кімнатах будуправління пересуває меблі прибиральниці.

Леся біля сейфа. Ключ на місці. Очі радісно спалахують. Вона замикає сейф, потім, подумавши, ще раз повертає ключ і заглядає в сейф. Очі робляться великими, у них переляк. Тоді вона охоплює лице руками...

Гроші зникли.

Бігти в міліцію. Але хто повірить?.. Її арештують. Суд... В'язниця... Леся майже непритомніє. І знову, опанувавши собою, думає...

Мить — і її каблучки стукотять по сходах, губи шепочуть:

— Він допоможе. Тільки він скаже, що треба робити...

Прибиральниця дивиться згори на сходи: хто там так поспішає? Бачить Лесю.

«На побачення, певно», — усміхається стара жінка.

Леся біля будинку Довгалюка. Вперше переступає цей поріг парадного. Читає таблички на дверях, дзвонить поквапно.

«Леся?! — Довгалюк блідне і дивиться в коридор. — Не вже одна?»

— Гроші... Три тисячі... Я загинула... — стогне дівчина і непритомніє.

Довгалюк відносить Лесю на канапу, дає їй нюхати нашатир. Дає вина.

— Заспокойтеся. І розкажіть, що трапилось...

Уважно вислуховує Лесю.

— Три тисячі... За таку суму по голові не поглядять. Як же це ви...

— Може, їх ще знайдуть. Повинні знайти. Минуло не більше півгодини...

Довгалюк заперечливо хитає головою.

— Насамперед вас арештують і спитають, де гроші.

— Але ж я не винна. Чуєте, не винна! Я тільки ключ забула,— ридає Леся.

— В подібне нещастя може повірити тільки одна людина: я. Всі інші назвуть вас авантюристкою, злодійкою. Якби в мене була така сума, я без вагань разом з вами відніс би їх зараз же в сейф. На жаль, мої заощадження порівняно мізерні. Проте заспокойтеся... Випийте ще вина. Нам треба поговорити спокійно. До речі, котра година, бо мій стоїть.

— Не знаю. Я і годинник поклала в сейф.

...З'ясувавши, що сейф замкнений і, отже, до ранку ніхто не підніме тривоги, Довгалюк сказав: єдиний вихід — тікати. Леся напише листа начальникові будуправління, і розшуки почнуться без неї. Знайдуться гроші — Леся матиме змогу повернутися, ні — тоді доведеться ховатися. Що зробиш! Життя дорожче за все, але життя на волі, а не у в'язниці. Він, Довгалюк, дасть Лесі грошей на дорогу... За Уралом живе його тітка, і там Лесю приймуть, як рідну. А через якийсь час Довгалюк дістане й документи на інше ім'я...

— Зректися самої себе?!

— Доведеться. Тимчасово, звичайно. Доки не знайдуться гроші. Або доки у вас не збереться така сума, щоб можна було прийти і віддати... Є місяць, де заробітки більші. І потім... я теж збиратиму, як бджола, щоб виручити вас.

Після довгих вагань Леся, п'яна від горя і від випитого вина, згоджується. Нервово пише листа директорові. Пише, поливаючи папір сльозами. Дивиться на вікно, яке проти вечірнього неба так чудово синіє. І раптом вона з жахом схоплюється: на склі туманно вимальовуються тюремні ґрати.

Ніч... Вокзал. Леся сідає у вагон. Іван Фотійович Довгалюк стоїть оддалік на пероні й слідкує за нею. Поїзд відходить... Міліціонери поважно прогулюються по перону.

«Хоча б не передумала й не повернулася...» — думає Довгалюк.

Маленьке місто за Уралом. Тут ще зима. З тіткою Івана Фотійовича Леся одержує на пошті посилку.

— Копченою ковбасою пахне! — каже тітка.

Вона розкриває посилку, віддає Лесі книгу.

— «Книга о вкусной и здоровой пище»,— читає Леся.

Тітка усміхається, помітивши замішання Лесі.

— Подивися краще. Там усі рецепти для тебе. Мені ковбаса, а тобі книжечка. Іван Фотійович знає, що кому треба.

Леся перегортає сторінки. Розчарована—нічого нема. Тоді тітка бере книгу, оглядає її з усіх боків. Нігтем підрізає край палітурки... Трясе... Звідти випадають паспорт і якісь папірці. На першій сторінці паспорта жирний напис «дублікат». Дівоче обличчя... Очі вузьенькі. І волосся набік зачесано.

— Схожа. Тільки на фото ти молодша на кілька років. Стару фотографію дала. І потім—волосся... треба зробити. Так, як на знімку. Коси у тебе тонкі, нікудишні. Завтра ми чик-чик... А звати тебе тепер Галиною? Галина Троць... Народилася у Дніпропетровській області, так... так. А ось дублікат атестата зрілості й довідка з колгоспу. Правда, довідка торішня, а паспорт зовсім свіженький. Майстер у мене племінничок, еге ж? А його за рахівницями держать... У міністри Івана, отам би він себе показав. Увесь, чортяка, в батька! Той два класи за царя Гороха кінчив, а при його високоблагородію генералові Зубову ординарцем був. До унтер-офіцера дослужився б, якби не революція...

Леся нічого не слухала. Повторювала з боєм:

— Галина... Троць. Галина Троць...

У листі, що прийшов через тиждень, Довгалюк просив тітку передати привіт родичці Галині і радив їй не засиджуватися дома, а їхати кудись далі, на велику будову, в глиб Сибіру. Просив повідомити, де і як влаштується. В кінці, ніби між іншим, писав, що в нього на роботі все по-старому, ніяких «особливих, відрадних» новин нема.

— Значить, не знайшли грошей. Нема вороття для Лесі Палійчук... нема,—шепоче дівчина, якій доведеться жити віднині з чужим паспортом.

— Ти краще богу помолися... А за паспорт не бійся. Він—справжній, Іван Фотійович фальшивого не пришле. Купив, мабуть, у якоїсь дівчини дублікат... Тільки й того, що буде дві Галі Троць. Земля велика, обом місця вистачить. А вийдеш заміж, знов прізвище зміниться. І тоді вже спи зовсім спокійно. Аби тільки щоб чоловік путній трапився...

...І знову велика будова. Але не в місті, а в далекій сибірській тайзі. Як у казці, виростають житлові квартали поряд з віковичними соснами. Дзвенять сокири, співають

електропили. Над високими стінами будинку гуде сигнальна сирена. Одна з робітниць бригади мулярів здригається. Вона в синій спецівці, пов'язана хусткою навхрест, щоб у груди не дуло. Це — Галина Троць. А здригнулася тому, що сигнал нагадав їй небо над рідним містом і в ньому стрілу крана Ілька Колодяжного.

На будові молодь з усіх кінців країни. З комсомольськими путівками і без путівок. Українці, білоруси, вірмени, латиші. Дружна комсомольська сім'я. Про це вони й співають під час роботи.

— А ви хіба досі не комсомолка? — запитує Галя Троць комсорг Василь Лобода.

Леся ніяковіє.

І вже зіпсований вечір, і не хочеться йти на репетицію хорового гуртка, бо знову й знову доводиться говорити неправду. Йї пообіцяли дати рекомендацію... Вася Лобода і бригадир каменярів Ольга Красильникова ручатимуться за неї перед комсомолом. За неї — Галину Троць...

Ось на риштованні з'явився фотокореспондент.

— Дівчатка, не дивіться всі на мене. Працюйте, як досі, а то ви ніби спеціально позуєте, — просить він. — От ви, — звертається кореспондент до Галини Троць, — ви станьте отак. Ніби ви в хвилину перепочинку дивитесь на кран...

— Ні. Нехай хтось інший... — навмисне закриває вона лице. Боїться. Ніяких фотознімків, інакше там, дома, пізнають, хто ховається під чужим іменем.

Так щодня доводиться насторожуватися, тремтіти. Вона не листується ні з ким. Навіть Іван Фотійович Довгалюк дотримується обережності й звертається до неї лише через тітку.

Дорогою ціною платить Леся за свою «волю». І все частіше замислюється, чи не легше було б відбувати заслужену кару в виправному таборі. Виймає з кишені, пришитої під ватником, ощадну книжку. Довго дивиться на суму, зазначену в книжці, — одна тисяча триста сорок карбованців. Приїжджає автолавка. Все в ній є: туфлі, матерія, готовий одяг... Іде жвава торгівля.

— А ти, Галино, все економиш? — дивується бригадир Ольга Красильникова. — Може, на мотоцикл збираєш, як Вася Лобода? Набери хоч на плаття. Оце з квіточками. А то і на роботі в спортивному костюмі, і дома...

Чудове місто виростає у тайзі. Весна пробуджує багату сибірську природу. Зазеленіли ліси, заспівали птахи. Це так нагадує місця її дитинства. Нагадує і тривожить. Адже там усі знають про її втечу. Для багатьох, хто її знав, вона

тепер злодійка. І ніколи вже, мабуть, вона не зможе дивитися сміливо людям в очі, не зможе стати знову колишньою Лесею, навідатися в рідний край, хоч у гості, прибрати квітами мамину могилу...

Неспокійні ночі, тривожні дні. Дівчина завжди ніби очікує чогось несподіваного, в її очах полохлива уважність, відчай. Становище, в якому вона опинилася, суперечить її вихованню, моралі, життєвим нормам.

Кімната відпочинку в гуртожитку. Редколегія працює над черговим номером стінгазети. Дівчата переглядають старі журнали, вирізують з них фотознімки для своєї газети-стіннівки «Вогні нового міста». І раптом одна з них вигукує: — Дивіться, наша Галя. Галина Троць! — І показує журнал з етюдом на обкладинці.

Ольга довго вдивляється у фото. Киває головою.

— Тепер ясно... Він — там, вона — тут... Ось чому Галя завжди сумна...

— Хлопець ніби нічого, — каже друга дівчина. — І чого б йому до нас не приїхати?

Галя, яка непомітно підійшла до них і почула останні слова, зазирнула й собі на фото. Зблідла. Вискочила прожогом з кімнати. Впала на ліжку в своїй кімнаті. Плечі нервово здригаються — навіть плакати вголос не сміє... Чим більшою теплотою і турботами оточують друзі, тим жорстокіше вона страждає.

А літо бере своє. Вже сади одцвіли, молоді, нещодавно посажені — тонкі яблуньки, приземкуваті груші... Саме в такий день на будову приїжджає Довгалюк. Веселий, рішучий.

— Гроші знайшлися?! — догадується Леся і не вірить сама собі.

— На жаль, ні. Злочинця все ще шукають. Я не стану нічого приховувати. Мене теж викликали. І я відчув — факти проти вас. Хтось посвідчив, що ви любили дорогі речі, часто мріяли про котикове манто... Прибиральниця бачила, як ви останньою виходили з приміщення і дуже поспішали... Потім приплутали якусь підозрілу вашу розмову по телефону за кілька хвилин до кінця роботи...

— А лист?.. Я ж їм лист написала! Значить, не повірили. А я... Я уже дещо зібрала, щоб розрахуватися. У всьому відмовляла собі, відкладала кожну копійку. Вже є дві тисячі. А треба ж три...

Вони ідуть новою вулицею. Минули останній будинок, далі починається ліс. Нетрі. Нагромадження скель, порослих зеленим мохом. Дика, казкова природа.

— Я приїхав за вами, Лесю. У вас своє нещастя, у мене своє... Не можу більше жити без вас!.. Давно колись мені пропонували друзі роботу в Криму. Там чудово. Море, південне сонце... Хочете зі мною? Ви станете Галиною Довгалюк, і все забудеться...

Дівчина опускає голову, схиляється, як та яблунька на околиці селища, яку вона сьогодні вранці підв'язувала, ідучи на роботу. Якийсь водій-лобуряка понівечив її.

Іван Фотійович обіймає Лесю і цілує, цілує заплакані очі, солоні губи...

І вона заціпеніло, безнадійно підкоряється.

На широку ногу святкує Довгалюк у дорозі, а потім і в Ялті свій «медовий місяць». Щедрість, з якою витрачає гроші, мимоволі насторожує молоду дружину.

Тихий будиночок, оточений виноградом, на околиці міста. У гамаку Леся. Дивиться на гори, повиті білими хмарами. Обличчя сумне.

Тихо пробирається між виноградними лозами Довгалюк. Він ніби помолодів.

— Яке сьогодні число? Десяте липня? А хто в цей день народився?

Леся гірко усміхається.

— Ось тобі й подарунок купив,— вийняв з кишені карбачок, розкрив. У ній точнісінько такий годинник, як був колись у Лесі.— Ледве знайшов...

Та сама, що й напочатку, широка магістраль великого міста. Натовп біля будинку з написом: «Клуб будівельників». На вітрині оголошення: «Сьогодні виїзна сесія народного суду...»

Підїжджає крита машина з загратованим віконцем. Відчиняються двері, виводять Довгалюка...

Чути голоси в натовпі:

— А її не привезли? Де Леся Палійчук?

— Відпущена на поруки... Сама прийде.

— Знайшов за кого ручатися!

— Брат двоюрідний, здається, взяв на поруки.

— Не брат, а друг...

Зал. На лаві підсудних Довгалюк і Леся. В публіці — Ілько Колодяжний.

Довгалюк під тиском доказів визнає себе винним. Розповідає, як викрав гроші.

— Спокусився — заради неї.— Показує на Лесю.— Хотів, щоб стала моєю дружиною. Я вірив, що, потрапив-

ши у скрутне становище, шукатиме моєї допомоги, шукатиме мене...

На запитання судді відповідає Леся:

— Гроші знайшлися... Майже вся сума. Решту я внесла своїми... Та коли б і не знайшлися, жити так, як жила, неможливо. Можна втекти від суду, але від себе, від своєї совісті, не втечеш...

Судді ідуть на нараду.

Невдовзі повертаються. Оголошується вирок: Довгалюку п'ять років позбавлення волі, Лесі — рік умовно.

До звільненої Лесі протискується Ілько Колодяжний.

„ЧУЄШ, СУРМИ ЗАГРАЛИ...“

1. БУДИНОК НА ОКОЛИЦІ

Тиха, зелена і широка, немов ріка, вулиця. Майже в кінці її, там, де починаються колгоспні поля, стоїть невисокий будиночок. Він оточений квітами і молодим садом. Таких садиб чимало в Хотині. Але чому ж саме сюди не заростає «народна тропа»?

Ось на білій стіні — мармурова дошка. На ній напис: «У цьому будинку містилася підпільна комсомольська організація м. Хотина в часи гітлерівської окупації».

Все тут, у цьому подвір'ї і в цій хаті, наче жива історія. І дерево, під яким у ямі Кузьма Галкін — керівник підпільного комсомольського штабу — переховував радянські книжки. І стільці, на яких сиділи герої-підпільники, і квіти у вазонах: їх так любив Кузьма...

У куточку — гармонія. Відтоді, як її востаннє тримав у своїх руках Кузьма, ніхто не приторкався до клавішів. А скільки пісень проспівано було хотинськими комсомольцями під звуки цієї гармонії.

В хаті Галкіних ніколи не буває порожньо. До матері Кузьми, Тетяни Семенівни, до його сестри Марії часто навідується гості, ближні й далні. З портрета, що висить на стіні, дивиться розумними, проникливими очима юний герой.

У Кузьми Галкіна, як і в багатьох його друзів по підпіллю, біографія зовсім проста. Скінчивши чотири класи, пішов працювати в шевську майстерню. Ще й досі пригадують у родині ті далекі дні, коли допитливий підліток не міг навіть мріяти про серйозне навчання. Поруч, за Дністром, була вільна радянська земля. Для таких, як він, там існували середні школи, технікуми, інститути, університети. Але Кузьма тільки заздрісно поглядав на схід і часто запитував у батька:

— Коли ж нас визволять, тату?

Іван Сидорович завжди вважав, що перебувають вони «під королем» тимчасово, хоч це «тимчасово» тяглося вже багато років і забирало в нього все здоров'я, всю кров. Десь у тридцятих роках він захворів на сухоти, відтоді почав танути на очах, мов воскова свічка. Лікували батька зібраними в лісі травами, повітрям, сонцем, а йому треба було ще й лікаря, молока, масла. Хвороба безжально робила своє діло, аж поки зовсім не прикувала старого до ліжка.

Відтоді єдиною для нього розрадою були вісті з-за Дністра.

— Як хочеться дожити до щасливого дня визволення! — казав Іван Сидорович. І вся його родина вірила — день такий настане.

Кожна газета з виразним гаслом на першій сторінці «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», яку колишньому листоноші потайки приносили друзі, була для нього найкращими ліками. Захоплювався Іван Сидорович статтями, в яких докладно розповідалося про політику Радянської влади в галузі індустріалізації та колективізації. Він читав такі статті помалу, роздумуючи над кожним рядком, і, скінчивши, витирив рукою спітніле чоло. «Оце діла! — казав. — Робочих рук їм не вистачає. А Росія — це ж сто Румуній. Оце господарі справжні! Там хоч би й захотів бути безробітним, не дадуть». Він кликав до себе старшого сина Григорія, кликав Кузьму, ще зовсім малого, і, тикаючи довгим сухим пальцем в газету, казав: «Ще рік... рік почекайте. А як за рік наші брати не прийдуть — марш за Дністер. Нічого вам неуками, батраками зростати, нічого багатіям кланятися. Ось поховаєте мене — і марш... Ти, Гришо, перший іди, а Кузя підросте — і йому туди дорога. Радянська Україна прийме вас з відкритим серцем».

Батько мав чудовий голос і любив співати. З пісень найбільше любив «Варяга» та «Измученный, истерзанный наш брат мастеровой».

Наверх вы, товарищи, все по местам,
Последний парад наступает...

До нього підходила дружина — Тетяна Семенівна — і, присівши на краєчок ліжка, підспівувала.

Шістнадцятирічний хлопець знав, що мертві не чують, але того дня — 28 червня 1940 року, коли прийшла до них із-за Дністра Червона Армія, Кузьма побував на батьковій могилі.

— Ти чуєш, татуню! Ми вільні!

«Всього ж два роки, як насипано цей горбик,— думав Кузьма. — Два роки. Нехай би він, тато, помучився дві весни і дві осені, а двадцять восьме червня, день визволення, поставив би його на ноги. Знайшли б на радянській землі лікарів. Вони б повернули здоров'я!»

Молодь Липованської вулиці десь узяла червоний прапор — можливо, зберігався в якійсь родині ще зі славних днів Хотинського повстання. Юні хотинці — гідні своїх батьків, у славний день визволення високо піднесли його над колоною, що йшла святковою вулицею рідного міста назустріч радянським військам. Прапорonosцем був Галкін. З того часу прапор так і зберігався у їхній родині, мов дорогоцінна реліквія.

Все, про що мріяв батько Кузьми, збулося. Не треба було їхати за Дністер, щоб знайти щастя. Його принесли із собою радянські люди. В Хотині, як і по всій Буковині, відкрилися українські школи, на полицях бібліотек і книжкових магазинів з'явилися тисячі книжок, написаних рідною мовою. Вступивши у вечірню школу, Кузьма Галкін говорив друзям:

— Одержу атестат зрілості, а потім — у військове училище. Буду лейтенантом!

Він з дитинства чудово грав на гармонії, співав, писав вірші. У шевській майстерні був кращим учнем. Але тепер, побачивши героїчні радянські війська, плекав нову мрію: стати командиром. Недарма ж любимими піснями Кузьми були пісні про Щорса, Ворошилова, Чапаєва. Він, що народився у неволі і так довго чекав визволення, тепер у кожній людині, що носила форму воїна Червоної Армії, бачив героя, якого варто наслідувати. Певне, й став би талановитим радянським офіцером — адже у свої шістнадцять років Кузьма Галкін, за одностайним рішенням найвідважніших хотинських комсомольців, був обраний керівником підпільної організації...

2. СЕРЦЕ — НАЙМІЦНІША ФОРТЕЦЯ

Гарячий день вересня 1941 року... У багатьох будинках, на подвір'ях чути зойки жінок, сполохані голоси дітей. Коли Галкін зустрівся на вулиці з Миколою Тамполаром, той кинувся до нього, як до рідного.

— Кузя, батька фашисти арештували вночі! На нашій вулиці у кожній хаті когось забрали.

Галкін тиснув Миколі руку, але не відповів нічого. До них наближалися троє підпалих поліцаїв з чемоданами в руках. Хлопці хотіли зайти в подвір'я, та один із поліцаїв зупинив їх.

— Чого тут вештаєтесь? — гукнув. — Наказ читали?

Кузьма знав, про який наказ ішлося. Після десятої години виходити на вулицю заборонено. Але ж зараз ще не було дев'яти. Отже, вони ні в чому не винні.

— Ми йдемо додому, — сказав Галкін.

— Ви підете з нами, — поліцай поставив чемодан на землю, — понесете наші речі.

Високий, сухий поліцай, чемодан якого ніс Галкін, побачивши порожню підводу, що саме зупинилася біля якогось будинку, перекинувся кількома словами із солдатом-іздовим. Юнаки зрозуміли: на підводі мали забирати лікаря з родиною, який мешкає в цьому будинку. Поліцаї заздрісно поглядали на вікна, завішані гарними фіранками, — лікарський будинок манив їх до себе.

Довга валка вкотилася в місто, наповнюючи вулицю й повітря скреготом коліс, плачем дітей, що сиділи на хурах. Дорослих, оточених вартою, гнали пішки. Між солдатами, що супроводжували арештованих, йшла жвава торгівля на грабованим. То тут, то там чулися п'яні голоси. Ось із лікарського будинку почали виносити одяг, чемодан, посуд. Усе це вантажили в бричку примаря¹, а він стояв поруч і жадібно щось підраховував.

— Бачиш? — прошепотів Галкін. — Запам'ятай, як пан примар починає свою «діяльність». Серед білого дня людей грабує...

Вибравши слушну хвилину, хлопці кинули чемодани і побігли через садки в різні боки.

Увечері на тлі обвалованого загравою неба похмуро чорніли башти фортеці.

Далеко за Дністром рокотали мотори і гупали далекобійні гармати. Галкін, ховаючись у яру під стінами фортеці, дивився на схід.

«Може, спробувати перейти лінію фронту! — подумав прислухаючись. І відразу ж відкинув цю думку. — А потім що? Однак до армії не візьмуть. Ходив же до секретаря райкому комсомолу. В добровольці хотів записатися, не взяли, бо молодий».

Думаючи так, Кузьма побачив поблизу якусь яму. Стрибнув туди. За хвилину вибрався, тримаючи в руці

¹ Примар — голова управи.

брезентовий чохол з гранатами. Він не встиг оглянути знахідку, як за плечима почувся знайомий голос:

— Кузьма!

З чагарника з'явилося двоє. Це були давні друзі — комсомольці Володимир Манченко і Дмитро Семенчук.

Мабуть, про одно думали вони, на одному сходилися, бо, як тільки побачив Володимир Манченко гранати, признався Кузьмі:

— А ми теж дещо підібрали... Згодиться, як ти думаєш, Кузя? — і підморгнув.

Дмитро Семенчук показав на кам'яні руїни.

— Колись ця слов'янська фортеця хіба ж таке бачила! Не одну навалу витримала. А тепер фашисти її з тилу обійшли.

— Вони тим і взяли, що зненацька напали, — пояснював Кузьма. — Але чуєте, бій продовжується. Ще багато фортець, і не таких, як ця, у Радянської влади! — Очі у Кузьми загорілися. — Люди з Атак розповідали: всі червоноармійці, що прикривали переправу, загинули в бою. Ні один не здався, захищалися, поки бились їхні серця...

— Виходить, не в камені діло! Людське серце сильніше за камінь. Воно служить до кінця, — сказав упевнено Манченко.

— А в нас хіба не такі серця! — гаряче звернувся до друзів Галкін. — У боротьбі з ворогом серце кожного радянського патріота повинно стати фортецею!

Вони ще довго розмовляли в той вечір. І трапилося так, що несподівана зустріч поблизу фортеці стала початком великої справи, якій вони віддали себе.

3. ГОТОВІ ДО ПОДВИГУ

Лютували окупанти в Хотині, лютували по всіх містах і селах Північної Буковини. В Чернівцях почала виходити їхня газета, і на кожній сторінці наймити Гітлера і Антонеску нахвалялися «новим порядком». Тисячі людей було кинуте у в'язниці. Сорок тисяч мешканців Чернівців вислано за межі Буковини як неблагонадійних, десятки тисяч юнаків і дівчат відправлено на каторжні роботи в Німеччину. Кров'ю, слізьми народними окропилася земля.

Здавалося, подібні заходи окупантів повинні були приголомшити людей, залякати їх. Але сталося навпаки. Кузьма Галкін, який побував на базарі, оповідав Володимир Манченку:

— У Новоселиці, кажуть, щоночі хтось розповсюджує листівки. Підпільний партійний комітет закликає не коритися наказам окупантів, закликає до всенародної боротьби.

— А я чув, у Чернівцях зірвано фашистський прапор, що висів над міською управою.

— Пора і нам активніше діяти,— зробив висновок Галкін.

Того ж вечора він зібрав у своїй хаті, на околиці, одnodумців. Їх було п'ятеро... Галкін, Манченко, Салтанчук, Семенчук, Непомнящий.

Дмитро Семенчук оповідав про своє село Атаки. Там він має надійного товарища Михайла Фостія. Михайлові вдалося влаштуватися писарем у примарію.

— Як ви думаєте, надійне місце для конспірації? — допитувався Семенчук. — І, крім того, він інформуватиме нас про всі накази, які надходитимуть з Хотина і Чернівців.

Галкін схвалив дії Фостія, ще й поцікавився, чи не зможе той віддрукувати в примарії десяток листівок.

— О, а я й не сказав! — схопився Семенчук. — У Фостія є свій «Ундервуд». Він його підібрав у лісі після бою.

Манченко поцікавився, чи всі присутні мають зброю. Виявилось — всі. Володя нагадав:

— Треба не тільки про себе дбати. Організація зростає. В лісі і в придністрянських ярках, де ішли запеклі бої, можна гвинтівки знайти, патрони.

Манченко вийшов перевірити, чи немає якої небезпеки. Він повернувся спокійний і дав знак Кузьмі, що можна продовжувати. Між іншим, на столі перед юнаками лежала колода карт, рядом з Кузьмою ще й гармонія. Це про всяк випадок. Якби зайшов хтось сторонній...

— Товариші,— почав Галкін. — За вашим дорученням я встановив зв'язок з пораненим офіцером, що переховується в Хотині... Назвемо його товариш Андрій. Він охоче допомагатиме нам.

Хлопці загомоніли, висловлюючи своє задоволення.

— Всім нам ясно, товариші, що ми, комсомольці, повинні створити в Хотині нестерпне становище для гітлерівців і сигуранщиків. Що для цього треба робити?

Галкін докладно розповів про свої плани. В найближчі місяці спалити спиртзавод, зірвати румунські казарми, спалити скирти хліба, забраного у селян для гітлерівської армії. І ще одно — найвідповідальніше — знищити шефа сигуранци Смиду, підлого ката, що завдає стільки горя хотинцям.

Очі у комсомольців загорілися жагою помсти. Семенчук схвально вигукнув: «Пора! Пора нам провчити негідника». Його всі гаряче підтримали.

— Є пропозиція, товариші. Кожну окрему операцію здійснюватиме хтось із нас п'ятох. Нових людей в нашу організацію залучати з великою обережністю.

Потім Галкін дав слово Миколі Салтанчуку.

Невисокий, білявий, з голубими, як волошки, очима, підвівся Салтанчук.

— За дорученням Кузьми я приготував ось жеребки... Справа в тому, що кожному хочеться взяти на себе найвідповідальніше. Тож нехай жеребки визначають, кому що робити.

Салтанчук дістав із кишені кілька згорнутих у рурочку папірців.

— Прошу брати, — запропонував.

Першим розгорнув і прочитав папірця Манченко. Йому випало спалити спиртозавод. Дмитро Семенчук витяг жеребок з написом «прапор» — і зрадив. Усі заздрили йому. Мабуть, у кожного перед очима заграло в цю мить червоне полотнище, яке замайорить над Хотиним...

Ось розгорнув свій папірець Олександр Непомнящий. «Зірвати румунську казарму», — прочитав він і рішуче, з гордим блиском в очах, поклявся:

— Завдання буде виконано, товариші! Я готовий.

На столі залишився один папірець. Його взяв Галкін. Усі вже знали, що в ньому.

— Я виконаю завдання, — врочисто мовив Кузьма. — Смиду не втече від кари.

Стежками помежи городи, через садки, ховаючись у прибережних кручах, розходилися підпільники.

4. СМИДУ ЗАНЕПОКОЄНИЙ

Шеф хотинської сигуранци чекав гостя. З Чернівців йому було повідомлено телефоном, що відповідальний працівник гестапо вибуває в Хотин для інспекції.

Хоч у сигуранці Хотина не працював жоден німець, проте Смиду добре знав, що більшість наказів і директив, які йому доводиться виконувати, розроблювалися в гестапо. Гітлерівське гестапо було всюдиусіще на окупованій румунською армією території. І ось тепер, коли в Хотині, де «хазяйнував» Смиду, виникли одна за одною неприємності, гестапо вже поспішало сюди.

Так, шеф сигуранци мав чого непокоїтися. За кілька днів його підлеглі конфіскували в місті понад триста різних комуністичних прокламацій. Їх знаходили на електричних стовпах, на стінах будинків, у поштових скриньках. У багатьох листівках мова йшла й про нього, Смиду.

Під листівками стояв таємничий підпис: ШПО.

Того вечора, коли Смиду в багатьох людних місцях вівисив звій наказ, обіцяючи велику грошову винагороду тому, хто допоможе розшукати таємничу особу ШПО, в центрі міста біля вітрин адміністративної палати були знищені портрети Антонеску і румунського короля Міхая.

Про це вранці знало все місто. І от саме в цей день до квартири Смиду підкотила легкова автомашинка з камуфльованим верхом. З неї вийшов довгов'язий німець у цивільному. Він показав своє посвідчення, і Смиду відразу по-військовому відрапортував:

— Комісар хотинської сигуранци майор Смиду.

— Тільки без галасу, будь ласка.— На обличчі гестапівця лежала печать утоми.— Мій візит неофіційний.— Він значуще підморгнув високому міцному сержантові, що тільки-но вийшов з машини.

Через кілька хвилин між гестапівцем і майором Смиду відбулася конфіденціальна розмова. Обидва сиділи в кріслах, один проти одного, пихкаючи цигарками.

— Я мушу коротко, зовсім коротко ввести вас, пане оберлейтенанте, в курс наших справ,— шанобливо звернувся майор до гестапівця.

— Вони у вас досить кепські,— єхидно зауважив гестапівець.

— Ця земля наскрізь пропахла комунізмом...

— Так твердять самі комуністи,— тихо, наче між іншим, вставив гестапівець.

Смиду розгубився.

— Пробачте. Я хотів сказати, що Хотин з давніх-давен, а я його знаю, пане оберлейтенанте, відзначається активністю комуністичних елементів. Пригадайте Хотинське повстання 1919 року... Нам завжди тут було досить роботи.

— Це не новина,— перебив гестапівець.— Проте, майоре, ви ніколи ще не мали таких чудових умов для боротьби з комуністами, як тепер. Що ж вам заважає винищити все, що викликає підозру?— Гестапівець стиснув у кістлявій руці коробку сірників так, що вона луснула.— Ганьба! Під самим вашим носом друкуються листівки, їх розклеюють навіть на центральних вулицях. А що трапилося з портретом вашого фюрера Антонеску?!— Німець підвищив

голос.— Та ви розумієте, що вас чекає, коли про це довідаються в Бухаресті?..

— Але ж ми робимо все можливе. Дозвольте, я назву цифри...

— Знаю... Сто чи двісті повішених, стільки ж розстріляних. Так? Цим ви хотіли похвастатися?

— Більше.

— Не має значення скільки. Мертвих підраховують на тому світі. Ми повинні знати інше: скільки живих! Так, скільки є ще живих, які можуть шкودити нам. Ми завойовуємо світ, а це мільйони людей. Мільйони, розумієте? Отже, вибір великий. Ми можемо дозволити собі залишити життя лише тим, хто нам потрібний...

Кінець кінцем Смиду змушений був визнати, що зроблено ще мало. Тепер він добре знає, що саме треба робити. Велика Німеччина у своєму поході на схід має в особі румунського королівства гідного партнера. Два фірери є на світі, яким Смиду служитиме до смерті,— Адольф Гітлер та Іон Антонеску. Нехай не турбуються в гестапо. Смиду зрозумів, чого від нього хочуть. Ним будуть задоволені...

Минуло кілька днів. І ось у центрі міста з'явилося оголошення. Великими чорними літерами було надруковано: «Комуністичну банду ліквідовано. Органами сигуранци затриманий учасник підпільної комуністичної організації, який, як виявилось, до такої діяльності був примушений радянськими агентами. Але почуття любові до своєї батьківщини, великої Румунії, ніколи не залишало цього громадянина, і тому в момент арешту він чесно визнав свою провину. Внаслідок проведеної операції органами хотинської сигуранци вдалося викрити на одній з конспіративних квартир і в сутичці знищити всіх членів керівництва підпільної організації. Патріотів, що знайшов у собі сили подолати страх перед таємними радянськими агентами і довів свою відданість королю, дано можливість виїхати до іншого міста, де йому будуть створені всі умови для спокійного життя.

Кожен, кому дорогі життя, сім'я, хто хоче забезпечити своє майбутнє, якщо він в якийсь спосіб співробітничав з рештками підпільної банди, має зробити так, як вказаний вище патріот. Ми гарантуємо йому захист, квартиру і роботу в іншому місці, де він побажає, а також плату за передані сигуранці відомості...»

Кузьма Галкін, який стояв серед тих, що зупинилися біля об'яви, спостерігав за обличчями. Ось жінка з дитиною на руках прошепотіла одними вустами: «Зрадник. Підлий зрадник!» Ось селянин у високій смушковій шапці, вицві-

лій від років, сказав іншому, молодшому: «Брехня. У нашому селі теж розстріляли кількох. А листівки знов з'являються».

— Скаженіють. Ото й розстрілюють, хто під руку втрапить,— промовив молодий, огледівшись, чи ніхто їх не підслухує.

Галкін поспішав у майстерню. По дорозі його наздогнав Микола Салтанчук.

— Читав? — тихо запитав Микола.

— Уже й відповідь для них готую. Сьогодні обов'язково треба побачитися з Михайлом Фостієм і віддрукувати нову листівку. Народ повинен знати правду. Зроби так, щоб я побачив Фостія під час перерви на обід...

...Примостившись на своєму стільці, Кузьма заходився ремонтувати чобіт. Працював і думав... Не хотілося вірити, що хтось із хотинських людей міг стати зрадником. Невже за гроші можна продати свою совість, честь, продати Батьківщину! В об'яві сигуранци говорилося, що той «патріот» виїхав до іншого міста. Якщо подібний їуда дійсно існує, то однаково йому не буде життя на нашій землі!

Ось і перерва. Кузьма вийшов і почав спускатися з горбка на тиху Нижньодністровську вулицю. Там, на домовленому місці, його повинен чекати Михайло.

Але замість Фостія стояв інший хлопець, якого Галкін бачив уперше.

Незнайомець повідомив пароль. І коли Кузьма відповів так, як треба, хлопець пояснив:

— Михайла терміново викликав примар.

— А ти... Ти давно знайомий з Фостієм? — зазираючи в очі юнакові, запитав Галкін.

— Давно. Хіба вам не говорили про мене? — в голосі хлопця чулася образа. Він розумів, що Галкін не довіряє йому, незнайомому. Хлопець назвав своє ім'я.

— Здається, я трохи знаю тебе,— підтвердив Галкін.— Це ж ви з Михайлом три ночі зряду... Проте ти краще сам скажи: що ви робили в середу, наприклад?

Хлопець відповів не без гордості:

— Звісно що! Зброю у фортецю переносили. І в середу, і в п'ятницю, і в суботу...

— Ага,— Галкін переконався — перед ним один з найактивніших помічників Михайла Фостія.— Гаразд. Тоді ось тобі текст нової листівки. Сховай добре. А коли випадково потрапиш у скрутне становище, обов'язково знищ. Як ти її понесеш?

Хлопець трохи подумав.

— Ось так...— він згорнув папірець вчетверо, потім ска-
тав, як цигарку, і, переломивши на коліні бузинову палицю,
яку досі тримав у руках, засунув папірець у порожнину...

Кузьма довго дивився услід молодому підпільникові і за-
доволений повернувся в майстерню.

Коли майстер вийшов і Галкін залишився тільки з Сал-
танчуком, розповів тому про комсомольця з групи Фостія.

— Про цього хлопця я чув,— сказав Салтанчук.— Він
заслуговує на довір'я. Його батько відступив з Червоною
Армією... І все ж, Кузя, нам треба бути дуже обережними.
Пам'ятаєш попередження товариша Андрія?

— Звичайно, пам'ятаю, — сказав Кузьма. — До нашої
справи ми повинні залучати лише перевірених людей.

Трохи згодом Кузьма нагадав:

— Значить, сьогодні черга Олександра Непомнящого?

— У нього все готово. Ото скаженітиме Смиду!

5. ОПІР ЗРОСТАЄ

Олександр Галиць приніс Кузьмі свіжий номер окупантсь-
кої газети «Буковина». Вся перша сторінка присвячувалась
боям за Одесу. Кореспонденти з фронту розповідали, як
переможно, метр за метром просувається на околицях Оде-
си армія Антонеску. «Хоробрі солдати короля ідуть з муд-
рим паролем маршала і правителя держави на вустах: «Хто
володіє Одесою, той володіє Чорним морем». Південне пор-
тове місто, — писала газета, — красою можна порівняти з
Парижем, а значенням — з Нью-Йорком. Англійці пита-
ють нас по радіо: «Що ви шукаєте за Дністром і в Одесі,
це ж чужа земля!» На це ми відповідаємо словами нашого
маршала: «Ми шукаємо те ж саме, чого шукали англійці,
загарбуючи африканські колонії. З тою лише різницею, що
Англія — напівдикунська країна і вона цікавиться лише
їжею і рабами».

Газета сповіщала, що звістка про успішну реалізацію
«позики возз'єднання», випущеної королем, «викликала ен-
тузіазм у військових». «Капрал Чікулєні віддав у позику
свої власні речі: три годинники і двадцять сім золотих ко-
ронок, сказавши: «Ми — діти короля Міхая і нашого вели-
кого маршала. Ми знаємо, що мета наша — свята, і сам
бог допомагає нам очищати землю від гріха. В той час, ко-
ли ми дізналися, що король Міхай пожертвував мільйон
лей зі своїх збережень на війну і стільки ж дала королева,
мати Єлена, ми билися в десять разів завзятіше і захопили

десять населених пунктів, мешканці яких були нами винищені».

Кузьма, проглянувши ще кілька інформаційних кореспонденцій, запитав Галиця:

— Оце і всі новини?

— На жаль, не всі. Цей номер трохи застарів. Війська Антонеску взяли Одесу... — Побачивши, що Кузьма не повірив йому, Галиць продовжував:— Я чув це від кількох офіцерів, які пиячили в ресторані. Кажуть, 18 жовтня має відбутися святкова маніфестація.

— І в Хотині?

— По всіх містах. Ці відомості абсолютно точні.

Кузьма трохи подумав.

— Ми вживемо заходів.— І після короткої паузи: — Вам з Осиповим ще не набрид ресторан?

— Питаєш! Доводиться ж всяким негідникам прислужувати. Відомо, хто тепер до ресторану ходить.

Кузьма поклав Галицю руку на плече.

— Кріпися, Сашко. Ви нам дуже потрібні саме на тім посту... в ресторані. Найповніша інформація поки що надходить саме від вас...

Вони йшли помалу центральною вулицею Хотина. І ніхто б не подумав, що ці два юнаки ведуть якусь серйозну розмову, тим більше, що кілька разів зупинялися і Галиць, показуючи Кузьмі юхтові заготовки чобіт, навмисне голосно торгувався з ним. Це вони робили, звичайно, тільки тоді, коли поруч з'являвся хтось з урядовців або агентів поліції, яких і Галиць і Галкін пізнавали здалека, хоч як би вони не переодягалися.

Нарешті хлопці розійшлися. Кузьма звернув у чужий двір і, опинившись на сусідній вулиці, попростував додому. Скоро він уже сидів над аркушем паперу. Рядок за рядком шикувалися, немов солдати в строю, полум'яні слова.

«Товариші, друзі! — писав Кузьма.— В страшний час, коли щогодини вмирають десятки тисяч, коли кров тече рікою на фронті і в тилу, Іон Антонеску, цей ненажерливий хижак і зрадник румунського народу, хоче вигнати вас «на святкову маніфестацію» і цим самим довести, що його політика братовбивчої війни знаходить ваше схвалення. Брежня! Жоден чесний румун, молдаванин чи українець не вийде на позорище! Одеса — не перемога Румунії, а чорне тавро на її совісті. Румунським трудящим не потрібні чужі землі, міста. Тисячі румунських солдатів умирають за інтереси авантюристів, наймитів світового капіталу — Гітлера й Антонеску».

Десь скригнули двері. Кузьма швидко згорнув папери і сховав їх за ікону. На порозі з'явилася сестра Марія.

— Тобі привіт від Андрія,— сказала вона.— Переказував через Семенчука, що скучив за тобою і чекатиме.

— Це якраз до речі,— Галкін дістав із схованки папери і знову взявся за роботу.

Марія — старша за Кузьму, не відразу включилася в роботу підпільної організації. Деякий час Кузьма приховував від неї, для чого збираються в них хлопці. Та згодом, коли їхня квартира перетворилася на місце постійних засідань керівної п'ятірки, а також зустрічей найактивніших учасників підпілля, вона чим могла допомагала комсомольцям. Марія була рада, коли Кузьма або Володя Манченко давали їй якісь доручення. Найчастіше вона вартувала. Сиділа з сусідськими дівчатами біля воріт або прогулювалася, старанно спостерігаючи, чи не з'явиться хтось підозрілий.

Інколи Марія ходила за дорученням Кузьми до його друзів. Щоразу для цього була проста причина: то Кузьма просив віднести десяток цигарок, то повідомляв, що гармонія розклеїлася, і просив матеріалу для ремонту. То повертав борг — п'ять чи десять лей... Ніколи Марія не казала йому, що догадується про інший, таємний зміст таких звичайних на перший погляд доручень. І, може, саме цією обережністю, витриманістю довела своє право бути учасником підпільної боротьби.

...Кузьма сидів до пізньої ночі. Вже й мати впоралася, лягла. І Марія в сусідній кімнаті погасила лампу. А Кузьма і досі писав. Кінець листівки не дався йому. Треба було знайти такі слова, щоб той, хто прочитає відозву, якщо він не ворог, знайшов у собі сили протистояти будь-яким загрозам поліції і не вийти на маніфестацію.

«Добре, що саме сьогодні мене викликає товариш Андрій,— подумав Галкін.— Він допоможе».

Одному йому знайомими стежками, через чужі двори і сади пробирався Галкін на протилежний кінець Хотина. Ось він нарешті підійшов до низенької непоказної хатини, переліз через тин у тому місці, де стояли високі дерева, і зник, розтанув межі ними.

За хвилину він уже стояв перед товаришем Андрієм.

У спецівці, пропахлій бензином, у темному кашкеті з козирком румунського фасону, товариш Андрій, як його прозвали підпільники, був схожий на звичайнісінького місцевого робітника. Навряд чи хтось із друзів Галкіна, яким довелося кілька місяців тому переносити сюди пораненого

командира-танкіста, пізнав би його тепер. Андрій за цей час встиг добре підлікуватись, майже не шкутильгав.

— Ходять чутки, що впала Одеса,— схвильовано промовив Кузьма.

— Тому, друже, я й покликав тебе. Сідай. Одеса дійсно впала. Але під її стінами загинули десятки тисяч фашистів.

Андрій підкрутив трохи лампу і зосереджено читав написаний Кузьмою текст листівки.

Помовчавши, він сказав:

— Добре. Але треба сказати і про «ту Румунію», якій знадобилося завойовувати Одесу. Це Румунія Антонеску. Давай-но спробуємо дописати листівку разом. Пиши: «Румунією керує тепер гестапо і зрадник Антонеску... Нафта і хліб — все йде на армію Гітлера. Цвіт румунського народу гине на полях війни, тюрми і концентраційні табори в країні за Дністром переповнені патріотами, які насмілилися подати чесний голос протесту проти фашистської «свободи».

Але опір народу зростає.

Знайди і ти сили, товаришу, сказати своїй совісті: я не раб і не наймит, я не піду на позорище, що називається «маніфестацією», я не підтримуватиму Антонеску, бо він кат і людожер, проклятий народом».

— І ще треба додати: «Ніякого свята! Ніякої «маніфестації»,— зауважив Кузьма.

Андрій погодився.

— Але відзначити вісімнадцяте жовтня слід. І як саме— про це ми зараз з тобою домовимось.

...В ніч під вісімнадцяте листоноші Хотина розносили листи в блакитних конвертах. У них були листівки з підписом: ШПО.

В ті ж години був переданий наказ (розмовляли з квартири начальника басом, дуже подібним до баса начальника): «Всім квартальним, поліційним патрулям рівно о дванадцятій прибути в сад агрошколи, що на західній околиці міста, маючи при собі зброю і ліхтарі».

В зв'язку з цим більшість чинів поліції відразу ж після ознайомлення з наказом розбрелися по пивних, буфетах, сподіваючись, що вночі доведеться «попрацювати». Квартальний, під наглядом якого була й центральна вулиця Хотина — Штефан чел Маре, вже об одинадцятій годині, сп'янівши, бив пляшки у буфеті і кричав, що «всім ворогам сьогодні прийде кінець».

Поки поліцаї готувалися і з'їжджалися у визначене наказом місце, на хотинських вулицях з'явилися Галкін, Манченко, Непомнящий, Салтанчук. І там, де вони пройшли,

на стінах, на стовпах і парканах з'являлися листівки, карикатури, короткі, але виразні гасла: «Смерть Антонеску!» «Хай живе Червона Армія!». В одному місці з'явився навіть напис метровими літерами: «Гітлер і Антонеску — кати. Обоє чекає один кінець — мотузка».

Вдень вісімнадцятого жовтня з десятої до дванадцятої години кінні й піші поліцаї, листоноші, двірники, стукаючи в паркани, вікна, двері, скликали народ на «маніфестацію». На порожній площі біля примарії грав духовий оркестр.

По одному, по двоє, опустивши очі, брали ті, кого поліцаєм довелося силою витягти з дворів. На них була брудна одяга, сірі, давно не чищені черевики.

«Свято», затіяне поліцаями, не вдалося!

До того ж у цей день несподівано припинився телефонний зв'язок з Чернівцями. Про це подбали Михайло Фостій та Іван Чоботар.

6. ЗАГРАВА НАД ХОТИНОМ

Наближалася двадцять четверта річниця Жовтня. Сьомого листопада комсомольці-підпільники вирішили відзначити як велике всенародне свято. Штабом був розроблений детальний план. У підготовці до свята брали участь усі члени організації.

Виготовляючи червоні прапори, малюючи гасла, відшукуючи серед книг, журналів, плакатів, що були своєчасно перенесені з шкільної бібліотеки на горище, портрети вождів партії і уряду, молоді патріоти згадували інші, щасливі дні — святкування двадцять третьої річниці Жовтня, Першотравневі свята.

Тоді всюди на Радянській Буковині вільно і радісно славили мудру Комуністичну партію, яка здійснила віковічну мрію буковинського народу.

А як весело було у святкові дні в хотинській середній школі! Учням розповідали про Країну Рад, про її неосяжні простори, про фабрики, заводи, колгоспи, електростанції. Перед кожним, хто сидів у ту годину в шкільному залі, розкривалися небачені досі обрії. Можна було обрати в житті яку хочеш стежку — стати висококваліфікованим робітником чи майстром, трактористом, комбайнером. Можна було здобути освіту в одному з численних університетів чи інститутів, де викладання велося рідною мовою, одержати диплом учителя, інженера, агронома. Можна було піти у війсь-

кове училище, як про це мріяв Кузьма Галкін, і стати командиром. Як багато можна було за тих умов!

Ні, Радянська Буковина — невід'ємна частина великого Радянського Союзу — не схилить голови, не скориться!

І, ховаючись від чужих очей, хотинські підпільники готували гідну зустріч Жовтню.

Цей день нарешті настав. Хоч як нишпорили напередодні поліцаї, проте їм не вдалося перешкодити комсомольцям.

Рано-вранці в різних кінцях міста почулися тривожні свистки охоронців порядку. Це розганяли людей, які збиралися купками то тут, то там, розглядаючи портрети, гасла, якими були прикрашені будинки. В самому центрі, на вулиці Штефан чел Маре, проти міського парку переливалися вогниками прапорці.

Ось в одному місці поліцаї, прозваний Бараном, заклопотано поглядає на стовп, прикрашений червоним прапором. Лізти туди він боїться, адже під прапором — міні, і ось Баран, лаючись нестерпно, оголошує:

— Гей, чи хто з вас має бажання заробити? Пан комісар сигуранці сплатить тому, хто зніме цей прапор.

Але охочих не знайшлося. Лисий чиновник, вислужуючись перед Бараном, запропонував збити прапор з гвинтівки. Баран дав наказ. Розлігся залп. Це викликало цілий переполох. Навіть той, хто досі сидів дома, зачувши постріли, вискочив на вулицю.

Нарешті прострілене в багатьох місцях червоне полотнище впало на землю. Його понесли в сигуранцу. Над ним ще довго ворожитимуть гестапівці, намагаючись узнати таємницю: чий руки шили-вишивали прапор і хто підніс його над містом у цю листопадову ніч.

Тим часом підпільники різними шляхами збиралися у хотинську фортецю.

Грот, у якому було призначено збори, був вузький і низький, потрапити в нього міг тільки той, хто добре знав сюди дорогу. В навмисне пробитий отвір згори падало вечірнє світло, — очі Олександра Непом'яшного стали барвінковими. Поруч, спершись ліктем на камінь, сидів Дмитро Семенчук, який вдень батракував у адвоката-румунa, а вночі займався підпільними справами.

Ось уже всі, кого запрошували, прийшли. Кузьма Галкін відкрив збори.

— Слово для доповіді про двадцять четверту річницю Жовтня надається членові комсомольського комітету Володимир Манченку.

Здивувалася б і Володина мама, Віра Олександрівна, здивувався б секретар райкому Білий, який у лютому 1941 року сказав на засіданні бюро про Манченка, що хлопець цей заслуговує бути в комсомолі, але політично підкований слабо, ой як здивувалися б вони, якби довелось їм почути коротку пристрасну промову, виголошену серед руїн хотинської фортеці!

Невже це той самий Володя?

Зворушено серйозний, заглиблений у свої думки, він, неначе чарівник, розсуває перед товаришами стіни напівтемного грота, і їхні очі бачать далеко-далеко. І стає зрозумілим, що Хотин — тільки крапка на карті нового світу, радянського світу. А вони, юні підпільники, діти праці, — тільки маленька крапля в океані сили, яка стоїть проти людожера Гітлера, проти Антонеску, Муссоліні і Хорті — фашистських посіпак, зрадників і катів свого народу. Такими краплями повниться і кипить океан. Прийде час — скоро прийде, — і він поховає в собі і Гітлера, і Антонеску, і весь їхній «новий» порядок.

— Стоїть фортеця Жовтня — столиця Москва, — натхнено закінчував свою промову Манченко, — і поки сонце світить, стояти їй. Там, у Москві, Комуністична партія збирає сили, готує нові полки!

Він скінчив. Хтось плеснув у долоні, а Кузьма став на коліна (там, де він сидів, стеля нависла зовсім низько) і заспівав. Знайомі всім з дитинства слова «Інтернаціоналу» зазвучали, мов клятва:

Чуєш, сурми заграли,
Час розплати настав...

...Нових ударів завдали підпільники окупантам у грудні.

Темної ночі три постаті з'явилися недалеко від будинку шефа поліції. Це були Галкін, Салтанчук і Манченко. Хоч тільки Кузьмі випав жеребок розправитися з Смиду, але друзі, вважаючи здійснення вироку, винесеного в підпіллі, дуже важливим моментом у житті організації, допомагали йому.

Галкін першим підповз до хвіртки. Намацав скобу. В одну мить він прив'язав до неї мотузок, другий кінець якого був у Манченка. Володя швидко причепив до шнурка міну. Микола Салтанчук вставив запал...

Усе було розраховано: Смиду тільки відчинить хвіртку, міна вибухне під його ногами.

Три постаті зникли так само швидко і непомітно, як і з'явилися.

Замах цей, щоправда, не вдався. Покоївка Смиду раніше, ніж вертався її господар, виходила з дому і наткнулася в темряві на міну. Зате шеф сигуранци ні в ту ніч, ні в наступні не мав спокою. Він не лягав навіть спати дома, залишався до ранку в своєму кабінеті під посиленою охороною. В Чернівці був відправлений рапорт: Смиду клопотав про переведення його в інше місце.

А через кілька днів — 21 грудня над Хотиним спалахнула червона заграда. Операцію по знищенню військових складів здійснював Олександр Непомнящий. Разом з ним були Галиць і Герасимов.

Уже давно ці троє вивчали свій об'єкт. Усі підходи до казарми і складів були їм добре знайомі. Непомнящий знав порядок розташування постів, знав, коли змінюються вартові.

Ніч видалася така, як треба. Очі сліпила снігова вікола. Герої-підпільники залягли в снігу за кілька кроків від вартового. Олександр Непомнящий дав сигнал. Троє підвелися одночасно. Хвилина — і вартовий зв'язаний. Захопивши пляшки з палимим, комсомольці побігли вздовж стіни.

Найважливіший об'єкт — склад, де зберігаються зброя і вибухові речовини. Ось спалахнула пляшка в руках Непомнящого і з свистом полетіла у віконечко під дахом. Друга впала біля порога. Язики полум'я лизнули сухе дерево.

Почулася стрілянина. Важко було сказати, що це: чи то відстрілюються перелякані вартові, чи вогонь дістався до ящиків з патронами. Раптом почувся страшної сили вибух, і вулиця освітілася зеленкуватим спалахом. Це злетів у повітря склад зі зброєю.

Коли хвилин через двадцять підпільники зібралися в умовному місці, над Хотином почулися тривожні удари у дзвін. Потім завила сирена.

7. ГОЛОС РІДНОЇ МОСКВИ

Зима видалася лютою, з морозами, вітрами, великими снігопадами. Але підпільників зігрівали тепер успіхи Червоної Армії, про героїчні бої якої під Москвою регулярно інформував усіх радист штабу Дмитро Семенчук.

Щоденно Галкін одержував від Семенчука зведення Радянського Інформбюро. Вночі їх розмножували на машинці, і на ранок населення Хотина вже знало подробиці боїв, знало, що Червона Армія на багатьох ділянках переходить у контрнаступ, завдає ворогові нищівних ударів. Свої

листівки підпільники розносили й по інших містах і селах Буковини, розповсюджували на залізничних станціях.

Кожен відчував, що наближаються нові події, коли доведеться зустрітися з ворогом у відкритім бою.

Організація день у день міцніла, загартовувалася. Більшість її членів уже мала на своїм «бойовім рахунку» сміливі операції, пройшла, так би мовити, перші випробування. А товариш Андрій, з яким постійно підтримували зв'язок Кузьма Галкін і Володимир Манченко, знов і знов нагадував про те, що підпільна комсомольська організація повинна налагодити постійне політичне навчання, вивчати славну історію Комуністичної партії, історію орденоносного Ленінського комсомолу. Якось він вручив Галкіну Статут ВЛКСМ.

— Ви вже знайомі, звичайно, з цим документом, — сказав Андрій. — В умовах підпілля значення його особливе... Статут нагадує комсомольцям про їхні обов'язки перед Батьківщиною.

Галкін відразу ж узявся за роботу. Насамперед вивчення Статуту було організовано в штабі. Потім кожен член п'ятірки збирав свою групу.

Навчання відбувалося вже не у Галкіна. За останній час хотинська сигуранца вжила нових заходів, намагаючись знайти слід підпілля. Серед молоді міста було вчинено арешти. Кілька днів просиділи в сигуранці учасники клубної самодіяльності, хоч вони, звичайно, ніякого відношення до «комуністичних організацій» не мали; це були в основному діти місцевих багатіїв, урядовців.

Активність сигуранци примусила керівників підпілля відмовитися на деякий час від квартири на Липованській вулиці. Збиралися щоразу в іншому місці.

В один з днів несподівано зник товариш Андрій. Його хазяйка повідомила Манченкові, який прийшов порадитися з Андрієм, що той поїхав «на хутори». Ніяких координат товариш Андрій не залишив.

Ще через день Андрій несподівано наздогнав Манченка в центрі міста.

Вони йшли деякий час, ніби незнайомі, і встигли перекинутися кількома словами.

Пізніше Володимир Манченко доповів штабу:

— За товаришем Андрієм сигуранца встановила нагляд. Живе тепер в Кам'яному Яру. Якщо буде потреба, він сам поновить з нами зв'язок.

На цьому засіданні було вирішено закликати всіх членів організації до підвищеної пильності.

— І товариш Андрій про це нагадував, — підтримав Кузьму Володя Манченко. — Агенти сигуранці вдаються до найпідліших методів...

Названо було кілька нових імен тих, кого члени штабу залучили для виконання окремих завдань. Кузьма сказав про сестру Марію:

— Я за неї ручуся. Марія довела своє право бути з нами.

Те ж саме було сказано і про сестру Саші Герасимова — Любу.

— А що робиться в Атаках, як справи у Фостія і в тебе, Митю? — звернувся Манченко до Семенчука.

— Нам допомагав учитель Андрій Михайлович. Це — серйозна, політично свідомо людина. Він знає, звичайно, що я роблю дещо... Але знає тільки мене. Андрій Михайлович заслуговує на довір'я.

— А Михайло Дроб'янський? Його залучив до роботи Осипов...

Семенчук кивнув головою.

— І Дроб'янського знаю, Кузя. Він, правда, з багатої сім'ї... Але хлопець завзятий, кілька серйозних доручень виконав.

— Це Дроб'янський передав штабові гвинтівки?

— Так, — відповів Семенчук. — Він зберігав їх кілька місяців, а як познайомився з Осиповим — передав для нас.

— Що ж, це серйозний аргумент на користь Дроб'янського. Інколи так буває: батьки за одне, діти — за інше... — роздумував уголос Кузьма.

На цьому ж засіданні Семенчуку доручили вжити всіх заходів, щоб відремонтувати польову радіостанцію, яку знайшли в лісі. Вона особливо знадобиться весною. Можна буде зв'язатися з партизанськими загонами, що діють десь поблизу — на Кам'янець-Подільщині, Вінниччині, Житомирщині.

З того часу, як у зведеннях Інформбюро почали висвітлюватися бойові діла партизанів, хотинські комсомольці гаряче вірили, що настане день — і вони сміливим рейдом прорвуться за Дністер, в один з партизанських районів України.

А поки що тривало навчання, друкувалися і розповсюджувалися листівки, йшла підготовка до Першого травня.

...Часто опівночі в маленьку хатину на околиці Атак пробиралися поодинокі постаті. До Дмитра Семенчука приходили то Галкін, то Манченко, то Микола Салтанчук. Тоді Дмитро приносив із схованки радіоприймач.

— Тсс,— попереджав він, прислухаючись до грозивих розрядів. І ось все виразніше і ясніше чувся голос Москви. Диктор читав зведення бойових дій на різних фронтах. Потім урочисто звучали кремлівські куранти.

— Міцно стоїть наша Москва!—з гордістю говорив Кузьма Галкін товаришам. І просив Семенчука:— Налагоджуй швидше радіостанцію. Хочеться не тільки слухати Москву, а й подати їй свій голос. Сказати: ми з тобою, рідна Москва.

8. БОЙОВИЙ ПЕРШОТРАВЕНЬ

Теплої сонячної днини, коли цвів бузок, Кузьма Галкін приніс із схованки червоний прапор. Це був той самий прапор, з яким хлопчики Липованської вулиці в червні 1940 року ходили зустрічати визвольні війська.

Кузьма розгорнув його на ліжку, рівно розривняв складки. Мов зачарована, схилилась над прапором сестра Марія. Тетяни Семенівни в кімнаті не було, але Марія дивилася на Кузьму материними синіми очима. Як старша, вона благословляла його задум.

Кузьма попросив:

— Треба вишити серп і молот. Ти зумієш зробити?

Марія зраділа:

— Ще й як!

І в їхній хаті, і в багатьох місцях уже давно було припасено сотні листівок, маленьких прапорців, портретів.

Уночі 30 квітня підпільники вирушили кожен у свій сектор.

За прапором прийшов Олександр Непомнящий. Кузьма старанно згорнув полотнище і поцілував його.

— Піднімеш над нашою школою. Це ж найвищий будинок у центрі.

— Єсть підняти над школою,— всміхаючись, відповів Непомнящий.

У нього був чудовий, справді святковий настрій. Олександр збуджено розповідав про те, як він встановить скрізь на даху спеціально виготовлені «міни», щоб не дати змоги поліцаям зняти прапор.

Потім він спитав у Кузьми:

— А де ти будеш сьогодні ввечері? Мабуть, в Атаках?

— Побуваю і там. Ми повинні записати останні радіоновини. Це ж дуже важливо. Завтра, в день свята, порадуємо місто свіжими листівками.

Ніч пахла квітами і медами, в небі світилися весняні зорі.

Коли Олександр Непомнящий виліз на дах, десь високо-високо почувся гуркіт моторів. І відразу біля казарми за-скавчала сирена. На Дністрі вдарили зенітки. Непомнящий захоплено думав: «Наші! Наші летять! Несуть гітлерів-цям першотравневі гостинці!»

В ці хвилини він з особливою силою розумів, що справа, за яку борються вони, комсомольці хотинського підпілля, непереможна. Мільйони людей стали монолітною стіною проти фашизму. Лише кілька днів тому він, Олександр Непомнящий, слухав разом із Дмитром Семенчуком пісню, що її розносило по всьому світу радіо Москви:

Идет война народная,
Священная война...

Яке щастя відчувати себе навіть тут, у Хотині, у ворожо-му тилу, бійцем великої армії, що веде цю священну війну!

А вгорі переможно співали мотори радянських літаків. Били зенітки, пунктири трасуючих куль прошивали небо. Та дарма! Бомбовози ішли на захід, не міняючи курсу.

Ніби вітаючи їх, Олександр підніс на покрівлю прапор, на якому в п'ятикутній зорі сяяли вишиті золотими нитками серп і молот.

Наступного дня місто прокинулося рано. Людними зробилися вулиці. З'явилися портрети Леніна. Поліцаї крутилися, немов опечені, не насмілюючись торкнутися вітрин з портретами. Вони боялися мін.

Прапор над школою майорів до самого вечора. Його зняли лише тоді, коли в Хотин прибула спеціальна команда німецьких мінерів.

Як же кусав собі лікті Смиду, коли гітлерівський сержант, презирливо скривившись, сказав йому:

— А міни не справжні. Це звичайні бляшанки з-під консервів, пофарбовані в зелений колір.

І знову шеф хотинської сигуранци Смиду змушений був доповідати своїм хазяїнам: «Останні дії в Хотині достатньо доводять силу комуністичних організацій».

9. ЗА БАТЬКІВЩИНУ НЕ СТРАШНО ВМИРАТИ!

Вони були на порозі нових рішучих дій, славні хотинські підпільники. Але трапилося непоправне.

Шостого серпня машина з озброєними поліцейськими зупинилася біля хати Дмитра Семенчука. Він був арештований

зенацька. І в ці ж самі хвилини інші наряди гестапівців і поліцаїв оточили будинки Кузьми Галкіна, Володимира Манченка, Олександра Непомнящого, Миколи Салтанчука.

Арешти тривали десять днів. Десять днів оскаженілі агенти сигуранци нищпорили в Хотині і його околицях. Один за одним були арештовані всі учасники підпільної комсомольської організації. Крім членів штабу, в лапи сигуранци потрапили Володимир Звенигородський, Іван Чоботар, Микола Тамполар, Олександр Герасимов, Олексій Бондарчук, Михайло Фостій, Олександр Галиць, Юхим Решетник, Іван Трофа, Антип Осипов. Був взятий і Михайло Дроб'янський, але по кількох днях його звільнили.

Миттю облетіла вість: зрадив Михайло Дроб'янський.

Нестерпних мук зазнали підпільники в хотинській сигуранці, а потім у чернівецькій в'язниці. Їх били батогами з металевого дроту, били по кілька разів на день, підвішували за ноги до стелі, ламали пальці, заганяли під нігті розпечені голки.

Мужньо, стійко трималися комсомольці. Ніхто з них не зрадив клятві, що її дав кожен перед своїми товаришами. Ніхто не покався.

Справу про молодих комуністів Хотина розглядав найвищий військовий трибунал. Їх доля була вирішена заздалегідь у канцелярії Антонеску. Ось перед нами лист дирекції поліції фашистського міністерства внутрішніх справ Румунії, адресований чернівецькому інспекторату поліції. В ньому говориться: «Пан маршал Антонеску постановив, щоб українці-комуністи Кузьма Галкін, Манченко Володимир та інші, арештовані в Хотині, були осуджені через десять днів (включаючи формальності, можливі прохання про помилування) і щоб до них була застосована вища міра покарання».

Кати з військового трибуналу слухняно виконали наказ свого шефа. П'ятеро членів штабу були засуджені до розстрілу; на довічну каторгу потрапили Володимир Звенигородський, Іван Чоботар, Олександр Герасимов, Олексій Бондарчук, Микола Тамполар, Михайло Фостій і Олександр Галиць. До різних строків ув'язнення засудили Юхи-ма Решетника, Івана Трофу, Антипа Осипова.

Чернівчани ніколи не забудуть того дня, коли хотинців вели із залу засідань трибуналу у в'язницю. Ніщо не зломало їх, молодих радянських патріотів, — ні страшні тортури, ні жорстоке рішення суду.

Ось Галкін і Манченко, які йшли попереду, заспівали «Інтернаціонал». Їх відразу ж підтримали всі п'ятнадцять героїв.

Сміливо, з відкритими обличчями, пішли вони на смерть, на каторгу, в каземати фашистських в'язниць.

Для поколінь залишився пристрасний лист Кузьми Галкіна, ватажка хотинських комсомольців, написаний ним сестрі Марії перед стратою.

«А мамі скажи, хай не плаче. Мені не страшно вмирати за свій народ, за свою любиму Батьківщину. Хай мама не журиться!.. Я не боюся, що мене розстріляють,— за правду вмирати не страшно. Прощайте. Ваш син і брат Кузьма».

У ці дні в буковинських садах визрівають щедрі плоди і на колгоспних нивах наливається сонцем пшениця. Кращі квіти своїх садів несуть буковинці на могилу п'яти юних літми, але мужніх серцями хотинських підпільників. Тут сплять вічним сном славні сини комсомольського племені: Кузьма Галкін, що мріяв стати лейтенантом Радянської Армії, Володимир Манченко — талановитий співак і гармоніст, Дмитро Семенчук — незмінний радист підпілля, Микола Салтанчук, що був шевцем, але вірив, що вивчиться на інженера, Микола Непомнящий — тихий хлопчина із серцем поета.

Їхні життя, їхня боротьба — приклад для поколінь.

І вже творить про них, безсмертних своїх синів, Радянська Україна легенди, оспівує безстрашність, мужність, відвагу.

А в славній комсомольській сім'ї Буковини поряд з тисячами нових героїв, які в натхненній праці множать силу і славу рідного краю, почесне місце займають бойові побратими п'ятох героїв.

Їхня праця, як і праця мільйонів радянських людей, що будують комуністичне суспільство, — кращий пам'ятник героям.

ВІРНІСТЬ ПАМ'ЯТІ

1

Нас привела до польських друзів вірність пам'яті полеглих, спільність нашої долі, спомин про спільно пролиту кров. Вірність пам'яті героїв Сандомирського плацдарму...

Поруч зі мною на вежі Опатовській стоїть сива людина в генеральському мундирі. Це Володимир Пилинський, киянин родом. У роки війни він був генералом Війська

Польського, товажиш Владзімеж. Його жолнежі наводили переправи на Віслі і Сану, потім на Одері й Нісі, на Шпрее в Берліні. Він приїхав сюди, на колишній Сандомирський плацдарм, узяти участь у відкритті погруддя богатиру Сандомежа полковнику Василю Федоровичу Скопенку...

Бачу, як низько схиляє голову один із членів нашої делегації. Це — Віктор Васильович Скопенко, вчений, професор, перший проректор Київського ордена Леніна державного університету імені Т. Г. Шевченка. Він — наймолодший серед нас. Народився 1935-го. Батько його, сільський учитель Василь Федорович Скопенко, сюди, на Віслу, прийшов уже підполковником. Багато днів і ночей точилася битва під Сандомежем, далі — шлях на Вроцлав, на береги Одру.

Віктор Васильович Скопенко, член-кореспондент Академії наук УРСР, звісно, знає на підставі неспростовних документів, яка доля на той час підстерігала сандомежців і їхнє рідне місто. Але Скопенко-старший перекреслив бузівірські плани гітлерівських варварів.

Ось що говориться про той вирішальний бій за місто Сандомеж у документальній книзі «В полум'ї боїв»: «Древній Сандомир гітлерівці перетворили у найпотужніший вузол своєї оборони. З трьох боків місто оточували протитанкові рови і міни. Зі сходу підступи до міста прикривали високі й круті береги Вісли. 42-й корпус гітлерівців, який захищався у Сандомирі, був підсилений двома бригадами штурмових гармат».

Та опівночі 18 серпня 1944 року штурмові загони нашої дивізії з півдня прорвалися до міста. Очищаючи від гітлерівців квартал за кварталом, вони на восьму годину ранку вийшли в центр. За оволодіння Сандомиром тисячі радянських воїнів були нагороджені орденами й медалями. Найхоробріших удостоїли звання Героя Радянського Союзу. І серед них — командир 1180-го полку полковник Василь Федорович Скопенко...

2

Не вперше син героїчного командира приїздить на колишній батьків плацдарм. Не вперше згадує він гарячий день літа сорок четвертого року, коли у Верблюжку, що на Кіровоградщині, листоноша приніс листа з штампом польової пошти. Від батька! Василь Федорович писав дружині і дітям: «Підійшли до одного дуже гарного міста. Воно стоїть на крутому березі широкої ріки, і люди там, Ганночко, я пе-

вен, хороші. Як вони настраждалися у неволі! Фашисти так просто звідси не підуть. Вгризлися в землю ґрунтовно. А як би хотілося, щоб таке гарне місто залишилося цілим. І взагалі хочеться, щоб земля наша була не у вогні, а в цвіту...»

А через місяць у руках Ганни Митрофанівни ще один трикутник солдатського листа. Почерк його, Василя:

«Дорога Ганночко! Сьогодні для мене велике свято. Мені Указом Президії Верховної Ради СРСР присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Дав присягу ще дужче бити ворога ненависного до повного його скону».

У ці дні городяни написали колективного листа командирові 1180-го полку: «Ви врятували наше місто, врятували нам життя. Ми завжди будемо вам вдячні!»

Виходимо з брами і потрапляємо на вулицю В. Ф. Скопенка. Ліворуч — будинок, в якому тоді містилася військова комендатура, а далі — школа. Щороку на перших уроках дітям розказують про подвиг безсмертного коменданта.

У вільні хвилини Василь Федорович розповідав знайомим місцевим полякам про свою сім'ю, запевняв, що після перемоги обов'язково вчителюватиме. Згадував багатьох своїх учнів із Верблюжки. У будинку колеги Мар'яна Подраза гортав підручники з математики. Посміхався: «От прийді у вашу школу, пане Подразе, і проведу урок».

Пізніше Мар'ян Подраз згадував: «Страшну вість у мою хату приніс посильний з міської Ради народової. На полі битви, в бою на Одері, впав наш комендант... Зібралися в Гербовому залі древньої ратуші депутати на своє надзвичайне засідання. Було прийнято постанову: «Міська народова Рада схиляє голову перед пам'яттю Героя Радянського Союзу Василя Федоровича Скопенка, визволителя міста Сандомежа з німецької неволі, і, бажаючи висловити йому сердечну вдячність і повагу до його пам'яті, одногласно ухвалила: «Нинішню вулицю Опатовську міста Сандомежа назвати вулицею Полковника Скопенка; поховати полковника Скопенка у місті Сандомежі; на вічну пам'ять поставити на його могилі пам'ятник».

3

Незабутній ранок 5 листопада 1979 року. Сандомежці зрізали всі квіти в оранжереях і маленьких домашніх теплицях — несуть на площу біля ратуші з усіх вуличок і провулків. Біля імпровізованої трибуни, якою на цей час стали поитони, люди зупиняються.

На узвишші поруч з трибуною він — Безсмертний Комендант! Відлитий із бронзи киявськими ливарниками, скульптурний портрет Героя Радянського Союзу полковника Василя Федоровича Скопенка віднині стоятиме тут, на п'єдесталі історії. Витворений народним художником СРСР Василем Бородаєм, колишнім воїном, який теж визволяв польську землю з фашистської неволі. Горда постава у Коменданта, широкі, увінчані орденами груди, вольове обличчя, орлиний погляд. Полковник ніби озирає Сандомирський плацдарм, де кувалася перемога...

Біля батькової могили — Віктор Скопенко. Яка дивна схожість! Скопенкові-старшому було тоді тридцять три роки, а синові нині сорок шість...

Тисячі й тисячі людей переводять погляд з бронзового батька на живого сина. Ось уже розрізано стрічку, вітерець підхопив її, розгорнув над погруддям Героя, мов біло-червоний стяг.

І подумалося, що саме сьогодні, 5 листопада 1979 року, Безсмертний Комендант зробив ще один крок у вічність.

4

У родині Скопенків серед багатьох речей і документів, що стали реліквіями, зберігається і лист сина з фронту, адресований начальникові «Головруди» в Москву. «Мої батьки у серпні 1941 року евакуювалися з рудника імені Карла Лібкнехта Криворізького району Дніпропетровської області.

Батько, Скопенко Федір Іванович, фахом гірничий технік, працював у Криворізькому басейні тридцять сім років. Керував рудниками, завідував капітальними роботами на шахтах. Тепер батько пише мені, що хоче віддати всі свої знання, досвід відновленню зруйнованих фашистами шахт, а від мене він вимагає ще нещадніше бити ворога.

Батькову вимогу я виконаю з честю, воюватиму, не шкодуючи сил, аж поки вся наша священна земля не стане вільною.

За зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з німецькими загарбниками і виявлені при цьому доблесть і мужність, за вміле керівництво військами я нагороджений Урядом орденами Червоного Прапора, Олександра Невського, Червоної Зірки, а ще до Вітчизняної війни був нагороджений як учитель медаллю «За

трудова відзнака». Прошу Вашого сприяння допомогти моїм рідним у поверненні на Криворіжжя.

Командир військової частини підполковник Скопенко,
діюча армія».

Лист надруковано на машинці, і невідомо, чи це копія, чи оригінал, так і не відправлений, бо саме тоді син дізнався, що його батьки — Федір Іванович і Тетяна Йосипівна — вже вдома, працюють на руднику.

Нелегко їм було відроджувати Кривбас. Звільняючи Україну, він проходив з боями неподалік від тих місць, де народився, де минало його дитинство, — бачив руїни і чорні згарища. Та ось уже вчорашнє поле бою воскресало для життя, натхненно трудилися його батько і мати, сестри, з ними поруч була вже його дружина Ганна з дітьми. Довго про них нічого не було чути, загубилися десь у вирі жорстоких подій. Пішов од них лейтенантом, а першого листа отримав, як став уже підполковником, командиром стрілецького полку. Діти зростали без нього. Вікторові, найстаршому, дев'ятий, той, мабуть, пам'ятає батька таким, як бачив, з рубіновим кубиком на чорних артилерійських петлицях, з однією медаллю. Подумки розмовляв з ним часто, хвалився, що кулі ворожі його не беруть, рани гояться швидко. Це тому, що належить він до тих, кого звать на Криворіжжі племенем дужих рудокопів. А сину Георгію не було ще й двох років, коли бачив його востаннє. Воєнний липень видався спекотливим на півдні України, а ворог насувався, як сарана. Директор сільської школи Василь Федорович Скопенко, командир запасу, вже мав виконувати перший бойовий наказ: Новгородківський райвійськкомат доручив йому команду новобранців з Верблюжки. Речові мішки і чемодани навантажено на колгоспні підводи. Біля сільради — тривожний гомін прощання. І ті, хто збирається на фронт, і ті, що в евакуацію, ховають стривожені очі від батьків і матерів, від дітей, котрі залишаються. Вже й рушати пора, але Скопенко ніби не наважується подати команду, нехай ще погмонять трохи, поплачуть, порадяться. Ніхто не може сказати, скільки часу триватиме розлука. Над Верблюжкою час від часу із зловісним свистом пролітали ворожі літаки. Гуркотів грім вибухів там, де станція Куцовка. Необмундирований лейтенант Скопенко хмурить високе чоло, дивиться на людей з болем і співчуттям — на старих матерів, на молоденьких солдаток з немовлятами на руках, на малечу, що горнулася до батьків. А його Ганна — на возі, і трійко дітей їхніх з нею. Найменша, Алла, на материних колінах

спить собі спокійно, часом прицмокує вишневими губенятами, а то раптом тихо схлипне, і тоді Ганна мугиче щось, заспокоює доньку. Скопенко бачить, як по обличчю дружини скочуються сльози, гіркота підступила до горла, він робить несміливо крок до Ганни, але одразу ж і зупиняється. Ні, йому не можна виказувати свою слабкість: директор школи, секретар сільської партійної організації. До того ж командир Червоної Армії, всі знають у селі, що ходив з артилерією західні землі українські визволяти нещодавно, у тридцять дев'ятому. Розповідав потім односельцям про Дрогобич, Станіслав, Львів, Броди. Тими самими шляхами-дорогами наступало військо, де в громадянську билися з білополяками ескадрони Першої кінної, будьонівці. Був тоді, признатися, Скопенко не дуже досвідченим командиром, як і більшість із запасних, зате мав педагогічний стаж, і це трохи виручало. Червоноармійці вірили йому, ставилися з повагою, хоч більшість серед них — його ровесники...

Спогади, спомини.. І сни... Чомусь останнім часом найчастіше бачить Василь Федорович Скопенко себе малим в оточенні ще менших братів і сестер, для яких Вася — порадник, друг і захисник. Їх п'ятеро було в сім'ї. Інколи ті його підопічні, особливо Степан і Поліна, виникають у думках поруч з рідними дітьми, схожими між собою, ніби вони ровесники. І мучився, що цій своїй малечі не встиг дати більше, як дав. І перед Ганною, їхньою матір'ю, в боргу...

Нелегко вчителювати, маючи власних дітей, школа потребує тебе всього, з ранку до вечора, а потім ще і вночі, бо учнівські зошити кличуть до себе, ждуть твоєї уваги і оцінки. А військкомат своє править: до тридцять дев'ятого перепідготували на молодшого лейтенанта, а потім ще «кубик» заробив.

Тепер дві великих зірки має на погонах. Командує полком уславленої Житомирської ордена Богдана Хмельницького стрілецької дивізії. То його, «Першого», викликають до радії. «Хто викликає?» — «Зорін». У наказах Верховного Головнокомандуючого воєначальників називають справжніми прізвищами, а тут, бач, інший порядок. Генерал Вехін Григорій Іванович, комдив, зашифрований «Зоріним». А Скопенко у своєму полку «Перший» — просто і зрозуміло.

«Доповідайте обстановку», — чує Скопенко голос у навушниках. «Наступаю у повній відповідності з наказом. Ар'єргарди противника чинять незначний опір. І відходять». — «Стволи не відстають?» — поцікавився генерал. «Ідуть у

бойових порядках. Але мішені наживали п'ятами. Тільки сліди залишили тигрячі».—«Людей нагодували? Пізнуvато... Мабуть, біфштекси смажите? Знаю вашого Дмитра Дмитровича. Меню-розкладки у нього без м'яса не буває. А ви хоч і по плану, але щось не бачимо полонених. Хоч би «язика» десь роздобули. Де в них лінія оборони? Де головні сили? Не може бути, щоб до самої Вісли одні рухливі заслони. Чуєте мене, «Перший»? На ділянці вашого сусіда, зліва, розвідка наскочила зненацька на «королівських тигрів». Бій тривав близько двох годин, є втрати. От бачите. Вчора ви скаржилися на погані сни, а окошилося на сусідові. Ну то добре, смажте біфштекси, покуштуємо... Скоро зустрінемося».—«Чекаю, Григорію Івановичу...» Скопенко примовк, несподівано для себе назвав так генерала. Ті, що це чули, можуть подумати: хизується своїми близькими стосунками з комдивом.

Генерал, чути, ще тримає мікрофон, тільки одхилився, щось каже вже не Скопенкові, а тому, хто там біля нього. Потім звернувся до Скопенка: «Я відчуваю, «Перший», що у вас бойовий настрій. Це добре. Вашому хазяйству доведеться здійснити один попутний захід. Отже, до зустрічі. У мене тут гість зверху, Павлов. Його цікавить об'єкт, який десь попереду на нашому напрямку».

Скопенко після розмови з комдивом скочив на коня і легким рухом повода пустив вскач. Розмова з Вехіним збадьорила його. Зранку почував себе стомленим, адже третю добу у сідлі і все під гарячим сонцем. Дихати важко, наче перед дощем. Добре, що довкола ліс, повітря насичене киснем. Ці місця своєю природою нагадують йому Львівщину, Броди. Дорога пролягає у видолинку, а обабіч крутосхили, ліси піднімаються по них угору, громадаються там темносизими куртинами буків, дубини, а низом, при дорозі розбігаються зеленими плахтами смеречини, кучерявляться жовто-червоною порістю диких ягідників. А може, то сонячне проміння утворює такі барви, ввібравши не знану на землі гаму космічних протуберанців. Це нагадало йому Алушту, де в тому ж таки 1939 році відпочивав з дружиною. Помітив там, як у ранкові і передвечірні години виникає перед очима фантастичне палакотіння в повітрі над горами, а в ущелинах засвічуються невидимі дзеркала і ніби розплескують довкола гарячі розплави неземних благородних речовин. Але там подібний міраж пояснювався близькістю моря, його солоними випарами,— а тут? Невже тому причиною чарівниця Вісла, велика польська ріка, яка несе свої води через усю державу? Сонячна веселка цвіла в Со-

пенкових очах довго, навіть і тоді, коли він заплющував їх. І думки сягали в дитинство, потім вели у Верблюжу, в скромні класи сільської школи, де два десятки юнаків і дівчат слухали його уроки з фізики. Якими допитливими, зацікавленими очима дивилися вони на свого вчителя! А він часом соромився своєї молодості, нестачу знань, незрілості мислення, згадував викладачів інституту, які не тільки вивчали геніальні праці великих корифеїв вітчизняної науки, але й багатьох слухали особисто: Вернадський, Синельников, Лейпунський, Вальтер, Є. Патон, Курчатов... В Алушті мріяли разом з Ганною про майбутнє. Вона теж хотіла, щоб він навчався в аспірантурі, повторювала йому, що з його впертістю і сумлінністю, з його зацікавленістю в подальшому розвитку вітчизняної фізики і самому треба дерзати. Ганна скромно думала про себе: виховання своїх дітей плюс школа — цього досить. Він був вдячний Ганні за довір'я. Канікули ще тривали, і вони поїхали до його батьків на Криворіжжя. Хвалилися, як багато побачили, перебуваючи в Москві. Батька і матір дуже цікавило, як в Кремлі Михайло Іванович Калінін вручав їхньому Василю урядову нагороду — медаль «За трудову відзнаку». Потім ходили до Мавзолею Леніна... Медаль і нині на його грудях поруч з бойовими орденами. Вона навіває спогади про довоєнне життя, про колишні мирні турботи, про сім'ю. Про школу у Верблюжці, звідки пішов на війну. Його старшокласники вже, певно, захищають, як і він, Батьківщину. Хоч би один з них потрапив у полк, яким командує їхній викладач фізики і директор!

На останньому етапі війни — визволення народів Європи — зброєю перемоги були, як і раніше, не тільки літаки і танки, автомати і легендарні «катюші», а й сама поведінка солдата, його свідомість, розуміння історичної місії Радянської Армії. Як педагог, Скопенко особливо добре розуміє це. І як це здавалося б не парадоксально, серед тих, хто чекав визволення, — і сам німецький народ. Нелегко одразу серцем сприйняти цю істину. Ще важче донести її до свідомості кожного воїна. Інколи виникають заперечення, сумніви: як же це так? Вони наших людей вбивали без суду і слідства, мордували в концтаборах, труїли в газівнях, заковували в землю живими. А ми? Де ж та відплата, час якої настав?! І в чому тоді вона, як не в біблійській істині: око за око, зуб за зуб? А партія вчить і вимагає: такою формулою Радянська Армія керуватися не може, бо вона плоть від плоті свого народу і служить ідеалам свободи, а не гноблення.

Мільйони тих, що носять на кашкеті червону зірку, сказали собі гордо й переконливо: «Сильний помсти не жадає!»

Такі високі міркування ніс у своїй душі командир полку, учитель Василь Скопенко того теплого і порівняно спокійного липневого дня, одного з багатьох, пройдених з боями на польській землі. Раптом тривожні вигуки у колоні вмить повернули підполковника у грізний світ дійсності. З того боку, де тече Вісла, з'явилися на обрії літаки. Важкі бомбардувальники летіли бездоганим строем, неначе тількино з аеродрому, летіли у високому небі, і не одразу можна було визначити, чиї вони, куди прямують. Залунали чіткі, спокійні команди, наче вітром одразу здуло підрозділи з полотна дороги; солдати зникали в смерековій гушавині, залягали під захист поодиноких буків. Націлено в небо назустріч лиху зенітки артдивізіону. Приготували свою зброю воїни на той випадок, коли літаки атакуватимуть. Лежачи горілиць, можна часом влучити й з гвинтівки.

І Скопенків кінь відчув тривогу, одним стрибком опинився в хащах. Спорожнів шлях. Ніде ні душі, ні однієї підводи. Хтось уже з виярка пальнув у небо з ракетниці, зелений вогонь розсипався в небі іскрами. Сигнал, що свої?

Ось уже літаки ніби не так високо, видно обриси кожного і видно, нарешті, на передніх пізнавальні знаки. Радісно вибухнуло повселюдно: «Свої! Свої! З роботи вертаються!»

Так і є, з роботи, так гудуть лише незавантажені, червоні зірки виразно видно на фюзеляжі і хвості.

Полк хоч і радіє, та не поспішає демаскуватися. Біда навчила. Хіба не літали фашисти, замасковані під наших? Хіба під час бою фріци не підвозили на санітарних червонохресних машинах своїх автоматників на передову? Ось уже «петлякови» над полком, тепер зовсім не страшно. З такої висоти ні свій, ні чужий не влучить, упадуть бомби хтозна-де. Аж ось коли видно над бомбардувальниками і семірку винищувачів! Наче срібні водяні коники, мотаються сюди і туди, поблискуючи крилами, демонструють фігури вищого пілотажу, круто «свічками» пронизують небесну синяву.

Виїхав з-під листяного шатра командир полку, хазяйновито, задоволено дивиться услід червонозорим; оживає дорога, бадьорішає гомін, брязкотить зброя. Люди займають свої місця.

Скопенко наздогнав підрозділ у плямистих маскхалатах. Полкова розвідка. Тут і комсорг полку Борис Ключкін. Молодий, тільки без спеціального одягу. Розвідників він поважає найбільше. Ходив самочинно і за «язиком», за що дісталоя йому на горіхи. Розвідникам по медалі, а йому — нічого. Комдив не любить легковажних вчинків, особливо коли порушує дисципліну офіцер. Але це не завадило тому ж таки Вехіну дати на Ключкіна згодом прекрасну бойову характеристику. Скопенко тоді тільки зітхнув: «Заберуть від нас Бориса, висунуть на вищу посаду». Незважаючи на свою молодість, комсорг вважався ветераном дивізії, він воював на Курській дузі, відзначений бойовою нагородою. Був поранений. Командира полку і комсорга найбільше ріднило, мабуть, те, що і Скопенко був свого часу комсомольським активістом на шахті, потім у педінституті, партійним наставником комсомольської організації сільської школи. Тепер Скопенко в першу чергу єдиначальник, його наказ — закон для підлеглих. Але без тієї роботи, яку ведуть комсорг, партійна організація, йому було б набагато важче виконувати свої обов'язки. Та й різниця в роках у них не така вже й велика, хоч і Борис не соромиться позаочі називати командира «батею». Був у них один на двох вихованець — син полку. Обое любили Колю, ділилися з ним своїми скромними офіцерськими додатковими пайками: галетами, печивом, цукром. Оберігали, щоб не ліз у саме пекло під час бою. Це ще більше ріднило всіх трьох. Тепер Колі з ними вже нема, генерал Вехін таки відрядив підлітка у тил, в Суворовське училище, хлопець надіслав з Києва своє фото: чорний мундирчик з погонами і світлими літерами «СУ» йому до лиця. Писав, що його портрет вміщено в стінній газеті, поруч з фотографіями інших синів полку. Відповідь писав йому Ключкін — і теж похвалився, що в обох, у Скопенка і в нього, за цей час добавилося на погонах по зірочці і по ордену.

Наблизившись до розвідників, Скопенко почув, що тут розмовляють німецькою мовою. Зацікавився. Зіскочив з коня.

— Шпрехаєте? До Гітлера в гості збираєтесь?

— Та точно, товаришу підполковник, — і оком не моргнув довгоносий, чорнявий ефрейтор, трохи схожий на Гоголя. — Мені з ним поговорити сам на сам земляки доручили. От і тренуюся, донерветер!

— Ти, бачу, з новеньких?

— Не зовсім. Біля кухні мене довго тримали, а це наш ротний почув, що я трохи німецьку знаю, забрав до себе. В розвідку ходити буду. Звати мене Федором, товаришу підполковник. По-їхньому — Фрідріх, Фред. Кітельок їхній зодягну, трофейну пілотку. Чим не фріц? Бітте-дрітте... А родом я із Жовкви, що під Львовом, Федір Похилько. Жовкву наша дивізія визволяла, я і пішов добровольцем.

— Це та Жовква, де російський льотчик Нестеров вперше в світі пішов на таран?

— Так точно, товаришу підполковник. Як у тридцять дев'ятому Збруч перейшла Червона Армія, одразу тоді до нас льотчики в гості приїхали. І серед них ще один Нестеров, казали — брат його двоюрідний. І сам з льотчиків. Разом вони ще у війну чотирнадцятого року в авіазагоні служили. Де тепер цей другий Нестеров, не знаю... А це правда, товаришу підполковник, що Покришкін на нашому напрямку?

— Хіба ти газети фронтові не читаєш, Похилько? Про це часто пишуть. Покришкін, як і ми з тобою, на Першому Українському. У нас один з ним напрямок — на Берлін.

— Важливий напрямок, — згодився ефрейтор. — Шкода, не можна нічого у листах про це писати, військова таємниця.

— Про Покришкіна можна, — заспокоїв його Скопенко. — Фріци краще нас з тобою знають, хто в небі. Радисти часто чують, як вони верещать, інформують один одного: «Ах-тунг! У повітрі червоний диявол Покришкін!»

На обочині під крилатим дубом артилерійська позиція. Зелена «сорокап'ятка» з багатьма зірочками спрямована на перехрестя доріг. У такому лісі ні танки, ні бронетранспортери не підуть навпростець. Чекай їх на просіках. Немолодий крутоплечий артилерист, майор, щось розтолковує молодшому лейтенантові. Угледівши, доповідає по статусу.

— Здравія бажаю, товаришу Ромас, — відповідає командир полку. — Тут стоятимемо недовго.

— Знаю. Але ми наготові. Сюрпризи не виключені, наступаємо... До Вісли рукою подати.

— Ще дійти до неї треба, товаришу командир дивізіону. Без бою фашисти не здадуть такий рубіж. Ворог збирає на Віслі сили. А тим часом і ми... Наші тили відстали. Нам потрібне поповнення, Прокопе Митрофановичу. У противника теж свої болячки: фронт у них скорочується, можливості концентрації війська збільшуються, але невідомо, де саме форсуватимуть радянські війська. До Вісли одночасно

наближаються кілька фронтів. У сорок першому вони починали на широкому фронті, диктували обстановку, нав'язували нам свої стратегічні і тактичні ходи. Тепер ролі помінялися: ми наступаємо. Як мовлять поляки, од можа до можа. Маневруємо величезними масами. Якщо одразу в багатьох напрямках ці маси прорвуться за Віслу, то вже до самого Одеру ніхто їх не спинить. Є над чим подумати гітлерівським стратегам.

Ромас подивився іронічно на «сорокап'ятки».

— Обіцяє щось мій хазяїн, ви ж знаєте. Бог війни сильний своїми калібрами і маневрами.

— Бог війни,— задумливо мовив Скопенко.— Скільки нової техніки дає нам промисловість, а все не вистачає. Є, звичайно, дивізії і бригади першого класу, гвардійські, ударні, для них нічого не шкодують. А ми чекаємо своєї черги. Хоч би автомат прикріпили тимчасово, поки візьмемо Берлін!

— Так воно, мабуть, і буде. Поруч з нами і танкові бригади, і мотомехкорпуси. Хіба ми за ними встигнемо на кінній тязі? Підвезуть!— Він, Прокіп Ромас, не скаржився, просто ж відводив душу. Бувала людина, майор Ромас. На шість років молодший від Скопенка, а встиг багато де побувати. Сільський хлопчина з Приморського краю збирався стати меліоратором, кінчив технікум, але потягло його потім на море. По комсомольській путівці юнак потрапив на торговий флот. Плавав у Японію, Китай, бував і в Сполучених Штатах. Такі місця, як Камчатка, Сахалін, бухта Провідіння для нього не просто географічні пункти на карті— він там не раз бував. І раптом виклик до райвійськокомату. І вже він рядовий одного з полків Першої Далекосхідної армії, згодом курсант артучилища. Лейтенантські кубики отримав, коли почалася війна. Відтоді і служить в 350-й стрілецькій дивізії.

6

Про Григорія Вехіна можна з повним правом сказати, що генералом його зробила війна. Вехін був на одинадцять років старший за Василя Скопенка, коли вони зустрілися вперше. В триста п'ятдесяту вони прийшли разом. Скопенко починав війну молодим, майже зовсім необстріляним офіцером. Після важкого поранення лікувався в Ташкенті, потім закінчив скорочений шестимісячний курс Академії імені Фрунзе, яка перебувала тоді в евакуації, той самий

курс, що його закінчив у тридцятих роках Вехін. Повернувся на фронт, рекомендований випускною комісією на посаду командира полку. Декому здалося, що генерал Вехін привіз цього рудобородого кремезного майора із собою, що на війні давно вкупі. Насправді ж вони познайомилися в серпні 1943 року на Сіверському Дінці, в районі Ізюма, напередодні великого фронтового наступу.

І ось генерал Вехін прибув у полк, як обіцяв. Але без командира. Генерал-лейтенанта Пухова терміново викликав маршал Конєв. Про це Вехін повідомив Скопенку, як про щось дуже важливе, видно було, що він знав або догадувався про причину виклику. Вони одійшли від машини, попрямували обочиною вперед. Інші офіцери навмисне відстали, даючи їм змогу поговорити сам на сам. Нарешті зупинилися. Вехін стояв на пагорку, дивився на Скопенка зверху вниз — обоє високі, дужі. Обоє безвусі, чисто поголені, ще й з парубоцькими, сказати б, чубами. У Скопенка круте чоло, гострий високий ніс римлянина, видовжене волюбве обличчя. Вехін добродушний на вигляд, наче простіший.

— В останню хвилину подзвонив командарм. Ставка не задоволена справами на нашому напрямку. Про це маршалу Конєву заявив сам Верховний... Товариша Сталіна цікавить насамперед Львів. Здійснюється операція Львівсько-Сандомирська, а не навпаки. Спершу треба звільнити Львів... А на Сандомирському напрямку слід забезпечити собі плацдарми і тільки трохи згодом перейти в наступ. Пріоритет за Львовом, як я розумію, Василю Федоровичу.

— Пріоритет з точки зору дій цілого фронту. А якщо йдеться про нашу армію і, зокрема, про нашу дивізію? Вехін кивнув.

— З точки зору дій усього фронту. А перед нашим носом Сандомир. Вісла, а не Карпати. Ми їх осіддали давно. Бачите, підполковнику, наші з вами думки збігаються. Львів не може чекати, та, очевидно, його братимуть інші. А для нас залишається єдиний варіант. Той, хто ближче до Вісли, повинен робити своє. Чим швидше вийдемо на її береги, тим більше шансів захопити з ходу плацдарм.

Вони йшли далі. Стежка вела у глиб лісу, і скоро опинилися на маленькій галявині. Кілька штабних офіцерів схилилися над картою, простеленою на похідному столі. Трохи збоку серед молоді порослі — зв'язковий з радіостанцією. Він робив своє, не звертаючи уваги на прибулих.

Генерал Вехін відповів на привітання, поздоровкався з кожним за руку.

Про обстановку доповідав майор, начальник штабу. Скопенко не втручався і сам слухав уважно. З думкою майора Трибоя завжди рахувався. Той умів точно аналізувати оперативні дані, що надходили з батальйонів, з ним Скопенко радився частіше, ніж з іншими старшими офіцерами, поважав за відвертість і прямоту. Цінував майора і Вехін. Розкривши свою планшетку, порівнював карту з полковою. У начальника штабу трофейна, і для зручності окремі назви на ній повторено російською мовою. А що нового? Там, де у противника мали бути опорні вузли оборони, розвідкою виявлені лише окремі рухливі групи прикриття. Та й вони у бій не вступають, постріляють трохи з мінометів — і відходять...

Навколо карти — всі старші офіцери полку. Вехін знає кожного в обличчя.

— Ось тут, товаришу підполковник, — сказав генерал, — вас чекає міцний горішок. Кілометрів сорок по прямій, строго на північ. Бачите залізницю? Скрізь — одноколійка, а ось тут, на цьому квадраті, є розв'язка... Авіаційною розвідкою виявлено роз'їзд і дерев'яні будівлі. Суцільна огорожа до трьох метрів заввишки, в окремих місцях тільки колючий дріт. Що то за кит, як ви думаєте? Польські партизани, з котрими дивізійні розвідники мають контакт, твердять, що це німецькі фронтові склади. Щоночі звідти доноситься шум важких вантажних автомашин, брязкіт залізничних вагонів. А вдень усе замيراє. Я прихопив з собою атлас офіцера. Давайте глянемо на карту Польщі. — Гострим кінцем олівця Вехін упевнено зафіксував точку на зеленому масиві лісів неподалік од Вісли. — Якщо склади, то чому розташовано їх саме тут? Не під Варшавою чи Краковом, а в глухій місцевості? Чи доцільно було дислокувати об'єкт фронтового значення на фланзі, де мережа доріг не така розгалужена і немає відповідної промислової бази для виробництва зброї чи військового спорядження?

Комдив простягнув руку за олівцем, вибрав червоний.

— Я думав над цим... І, здається знайшов ключик до розгадки... Навіть тепер, у найкритичніші для ворога місяці війни, ще ні одна радянська бомба чи бомба союзників не впала на таємничий об'єкт, схований далеко від великих міст, на відлюдді. А операції вони здійснюють на інших маршрутах. Чи не в цьому, власне, й полягає цінність подібних об'єктів для продовження війни вже навіть після того, як упаде Берлін?

Уважно прислухався до слів генерала майор з інтендантськими емблемами на погонах. Видно було, що об'єкт його

зацікавив. Вехін догадувався, про що саме зараз найбільше клопочеться інтендант.

— Ще не взяті трофеї підраховуєте, майор? Хвалю за конкретність мислення! Все зрозуміло, товариші офіцери? Не даватиму якихось особистих порад. Майор Ромас підтримує операцію вогнем дивізіону. Треба буде, позичимо у сусідів парочку «катюш». Але більше покладайтеся на сили, які є у розпорядженні полку. Ось так, підполковнику... Коли немає запитань, ведіть мене ближче до кухні. Та й усі не снідали? Чекаєте біфштексів?

— Пшоняна каша на сніданок, товаришу генерал,— ви-струнчився інтендант.— Заправлена смальцем.

— І то добре. Салом кашу не зіпсуєш,— усміхнувся Вехін.

— Бачу, наші годувальники тільки обіцяють біфштекси...

У Вехіна звичка в польових умовах їсти з солдатського котелка. На КП дивізії готував йому їжу ординарець. Якщо дивізія довго залишалася на одному місці, тоді працювала офіцерська їдальня. Але останнім часом таке не часто траплялось. Скопенко харчувався із солдатської кухні. Він особисто стежив, щоб солдати були нагородвані тричі на день, щоб завжди старшини дбали про гарячий чай і на передовій, за будь-яких обставин. Твердив: чай необхідний кожному, щоб голова була світла, тонує бадьорий. А коли інтенданти не мали справжньої заварки, Скопенко повчав їх — дасть її жива природа. Виявляється, не обов'язково і сушити пахучу траву, вишневе або калинове листя, галузки. Сполосни, щоб пилюки не було, і заварюй.

7

З гушавини вийшов приземкуватий, як Котигорошко, старшина Побединський. Гімнастерка в нього солдатська, а пояс офіцерський, на пряжці зірка. Акуратист, нічого не скажеш. Чоботи завжди начищені, блищать, хоч і кирзові. Ловко приклав старшина руку до пілотки, очі — на Вехіна.

— Товаришу генерал-майор, просимо до нашого солдатського столу.

— Спасибі, Побединський. Не відмовлюся...

Старшина відступив убік, даючи дорогу. Між ялинками стіл з ніжками-стовпцями, забитими в землю. Скатерка біла, випрасувана. Два котелки, ложки поблискують. Стільці похідні, схожі на шевські. Хліб — високою гіркою на тарілці, нарізаний щедрою рукою. Побединський не кухар і

не начпрод, не черговий сьогодні, він — начальник трофейної команди. Раніше старшинствував у роті, порядок знає. Третій день без трофеїв і, щоб не сидіти склавши руки, хазяйнує, виявляє ініціативу. Столик і скатерку приніс.

Скопенко посміхається, він знає, що є в старшини і по чарці, запасливий хлопець, але не наважується нагадати, чекає натяку. Поглядом дав зрозуміти: «Не треба».

Побединський здвигнув плечима, повернувся чітко, наче й не на траві стояв, а на твердому. Артистично зробив перший крок, а далі попрямував спокійніше, хазяйським оком оглядаючи галявинки між кущами, де снідали солдати.

Вехін їв апетитно, набираючи повну ложку. Одламуючи собі од великої скибки хліб, позирнув весело на командира полку.

— Сухий закон! Правильно. І без міцної жарко. Хоч, правду кажучи, мені шкода стало старшину, він старався ввести нас у гріх. Та ви не дуже лайте, Василю Федоровичу. Хотів як краще. Служить він чесно, своє діло знає.

Спорожнивши котелок, комдив хусточкою витер руки, розстібнув планшетку, поклав перед собою на стіл.

— Є в мене, Василю Федоровичу, знімок, зроблений льотчиками. На ньому той об'єкт. Древа маскують його добре, але дахи будівель, лінія огорожі, окремі сторожові вишки і блокгаузи з ходами сполучення вгадуються... Треба мати, звичайно, фантазію, щоб розшифрувати щось у хаосі судільного лісового масиву. Так от, пофантазуйте. І розвідники ваші нехай подивляться, у них молоді зіркі очі. Принаймні краще мати хоч такий знімок... На ньому ваша ділянка, ваша дорога наступу. У дивізійної розвідки є копія. Майте на увазі, підполковнику, які б не були там військові скарби, на операцію даю день-два. Нас чекає Вісла. Отже, як сказав Суворов, «бистрота і натиск».

Вехін широко ступав трав'янистою доріжкою, кроків не було чути. В цей час водій генеральської машини щось розповідав артилеристам.

Хтось, певно, попередив його, водій, миттю кинувся до замаскованого гілками «віліса».

Рвучко вирулив на дорогу.

Генерал попрощався із Скопенком помахом руки. Розворот, і машина звернула на лісову просіку, що вела в розташування сусіднього полку.

На галявинці, яку жартома називали штабною, командира полку дожидався комісар — так називали за старою звичкою заступника командира полку. Майор Роденко воював з грудня 1941 року, увесь час у цій дивізії. Він ніби аж помо-

лодшав, коли дивізія з боями вийшла за межі своєї держави, визволяючи народи Європи.

Не чути ніякої команди, а вже солдати збираються поблизу дороги, знімаються з позиції артилеристи.

Несподівано з'явився майор Ромас.

— Товаришу підполковник, хочу вас порадувати. Мої хлопці з артилерійської розвідки взяли «язика». Не те слово «взяли» — сам до них в нейтральній зоні приповз. Старенький, кажуть, зовсім німецький солдат. Каже, що заблуdivся, але й не проситься, щоб відпустили... У полоні російському ще під час першої світової був.

— Де ж він? — спитав Скопенко.

— За півгодини приблизно буде тут.

— Дякую, Прокопе Митрофановичу. І вчасно. Невідомо тільки, як він опинився тут, перед нашими бойовими порядками. Та ще один... Може, дезертир?

— Нехай і дезертир, аби свіжий. Дезертири балакучіші.

До них наблизився полковий інтендант майор Зубавленко, показав підполковникові тільки-но отриману телефонограму: присилайте підводи за провіантом. Розщедрилися — дають трохи гречки, згущеного молока, цигарки. Офіцерський додатковий пайок. Зубавленко доповів, що для цього виділено п'ять підвід, добрячих коней в розпорядження старшини Побединського. Дорога йому добре знайома, іздові — з його трофейної команди.

— Озброїти їх добре треба, — порадив Скопенко. — У лісах бродячі недобитки водяться.

— У хлопців автомати, по парі гранат на кожного. Дав їм і ракетницю...

— Згущене молоко... Це добре, — роздумливо мовив Скопенко. — Од дітей одривають, а нам дають. Чуєте, майор: тримати тільки для поранених. — Подумав про своїх дітей. Мають вони молоко? Навряд. З'їли окупанти худобу з потрохами. Скільки ще треба часу, щоб відновити поголів'я? Читав у газетах — діляться з Україною своїми породистими теличками рязанці, колгоспні ферми Вологди. Та це крапля в морі. Хіба всім настачиш? Боже ж ти мій, скільки м'яса і молока треба для трударів Криворіжжя, Донбасу, Харкова. А Київ, там що не вулиця — руїни, згарища!..

— Ви про молоко, товаришу підполковник? А в нас скоро своя ферма буде! Прочісували хлопці гайок. Так, про всякий випадок. Коли чують: му-му... Корова подає голос. Бігцем туди. Дивляться, справді-таки, стоїть корова, перед нею глибоченька яма, прикрита гілляками. Листя давно посохло. І щось у ямі біліє. Ага, телятко. Лежить, бідне,

і голову вже не піднімає, охляло. Ледве стогне. Як підійшли, корова голову повернула, в очах сльози. Вим'я роздулося, мабуть, перегоріло молоко...

— А що ви думаєте з нею робити? В борщ?

— Е ні, Василю Федоровичу. Якщо вже врятували, то до пуття доведемо. Десь по дорозі багатосімейну родину наділимо. Нехай польські діти п'ють молочко...

Поміж дерев майнули тіні — то розвідники майора Ромаса вели «язика».

І так щоразу: приїжджаючи сюди, на польську землю, скроплену кров'ю рідного батька, Віктор Васильович Скопенко слухає спомини про Безсмертного Коменданта древнього міста в пору Великої Вітчизняної війни. Слухає і з щемом у серці повертається подумки в раннє дитинство, в тиху Верблюжку на Кіровоградщині, коли дужа батькова рука ніжно обіймала синові плечі. То раптом вчувається йому гуркіт битви за визволення Сандомежа...

ДОСТОЙНИЙ СИН РОСІЇ

Про Михайла Наумова, сфідера-прикордонника, потім партизанського ватажка, якого Вітчизняна війна зробила генералом, ця оповідь.

Відважний син Росії, уралець, що міцно зв'язав свою долю з Україною, був взірцем воїна-комуніста, людиною високого громадянського обов'язку і натхненної творчої дії.

Автор

1

Рік тисяча дев'ятсот сорок шостий... Ми сидимо з генералом, пригадую, в номері готелю «Театральний». Третій — колишній начальник штабу наумовського партизанського з'єднання Яків Мефодійович Кузнець. Він родом з Горенки. Сюди, під Київ, повернувся у перші місяці війни з оточення, тут почав свою підпільну і партизанську діяльність. Бойові шляхи-дороги звели їх тоді, коли Наумов був уже генералом. Втім, багато спільного в їхніх біографіях. Обом довелося в строю зустріти війну, відбивати божевільні атаки ворога, відходити в ту тяжку пору на схід.

Вони, мабуть, не часто отак, як зараз, мали можливість зустрічатися. Жили далеченько один від одного, і в кожного свої клопоти. Хіба що подумки вели часом на відстані діалог, схожий на теперішній. Два ветерани квапилися розкрити один одному душу, сказати бодай про найважливіше, про те, що не забувається ніколи.

Коли голубий світанок зазирнув до кімнати, я пошкодував, що літня ніч така коротка...

Ще багато разів після того мав нагоду бачитися з Михайлом Івановичем Наумовим, і тоді, коли він перебував на високому службовому посту, і коли вже став тільки письменником. Той, хто звик до хронологічного повіствування, можливо, буде незадоволений тим, що я з самого початку познайомив його з Михайлом Наумовим — генералом, а вже потім вдався до екскурсу в минуле, в його червоноармійську і командирську юність. Мушу пояснити це. Мені випало додати лише окремі штрихи до портрета вже існуючого, відомого, то гріх було б, напевне, інтригувати читача заради форми.

Є такі населені пункти на нашій землі, які знов і знов просяться в історію. Про це подумав Наумов, проходячи в задумі понад берегом Дністра. Позаду Стрий і Долина, Калущ, попереду — велике гірське місто Галич. Він добре запам'ятав ці назви, знайомлячись в училищі з історією Першої Кінної. Саме в тутешніх місцях прославилися червоні козаки Віталія Примакова. Тут дали бій доморощеним та іноземним «білякам». І от знову через багато літ бойові коні викреслюють іскри на тих самих брукованих шляхах, де колись проходили полки Будьонного. Спалахують гарячі бої, ллється кров. Регулярні війська Червоної Армії відходять на схід. Становище з кожним днем погіршується, ворог загрожує з флангу, намагається одрізати стрілецький корпус від сусіда. Можна втратити переправи і комунікації.

...В кількох кілометрах від Галицького мосту в дністрову долину спускалися підрозділи прикордонників. Капітан Наумов знав, що це люди з його загону і що ведуть їх підполковник Абизов та батальйонний комісар Афанасій Маркович Веснін. Разом з прикордонниками знаходяться дружини офіцерів, діти. Ті, що не встигли евакуюватися. Там могла бути і його Надя з сином, якби не виїхала раніше. Жінка-мати володіє передчуттям. Логіка була не на його боці. Наумов збирався по службі до Москви і обіцяв взяти її з синому Шостку. Ні, не стала чекати, поїхала без нього.

...Кінь зупинився над синьою прірвою. Хвилі билися між бетонними опорами, гули залізні ферми, простерши від берега до берега химерні тіні. Лейтенант з молоточками на чорних петлицях вийшов з окопчика.

— Не затримуйтеся, товаришу капітан. Через кілька хвилин ми зірвемо міст.

Наумов не здивувався. Він добре знав обстановку. Але прикордонники не повинні залишитися без переправи — це він теж розумів.

— Я команду ар'єргардом, товаришу лейтенант. І мені поки що міст потрібний... Принаймні он для тієї колони, що спускається з гір...

— Ніяк не можна чекати, товаришу капітан. Наказ... Залишається сім хвилин... У чотирнадцять ноль-ноль маю доповісти, що завдання виконано.

Справді, зараз без семи хвилин дві. Цей строк він уже чув раніше, його назвали в штабі... Але загін не встиг вчасно подолати відстань, що відділяла його від Дністра: затримали ворожі засади. До того ж колони рухалися помалу, очевидно, прикордонники дуже стомилися у попередніх боях на лінії кордону.

— Я тут старший за званням, — рішуче мовив Наумов. — Мусите підкоритися мені, лейтенанте. Відповідальність беру на себе.

Вони чекали колону, яка відстала, стікали хвилини, і кожна з них здавалася такою довгою, наче годинники їхні, як і ноги прикордонників, не підкорялися більше невпинному бігові часу. Йому хотілося повернутися назад, на той берег, і звідти крикнути їм: «Швидше! Швидше!» Але цього не зробив, розуміючи, що тільки внесе зайву метушню. Нехай уже ідуть як ідуть. Те, що він знає, знають і командири колони. В неспокійних очах капітана вже світилася надія, що вони все ж устигнуть. Ну нехай запізняться на хвилину, дві, три. В небі знову з'явилися ворожі літаки, вони спускалися низько, вели розвідку, але ні вони, ні стрілянина, яка почалася десь на околиці міста, не привернули особливої уваги Наумова. На війні як на війні. Він думав зараз лише про те, щоб швидше його побратими перейшли Дністер. І саме тоді, коли здавалося: головне, заради чого вони тут знаходяться, здійсниться, прибіг поранений червоноармієць.

Притискаючи до себе обмотану гімнастеркою руку, він уривчасто доповідав:

— Ворожі броньовики прорвалися на околицю Галича. Іде бій. У них десять бронемашин, танкетки...

Через кілька хвилин на мосту закипів бій. Цей Галицький міст став плацдармом ар'єргарду наумовців...

Через багато років генерал Наумов згадуватиме про швидкоплинний бій, який викреслить його як кадрового офіцера на довгий час із списку живих. Принаймні для побратимів, з якими ніс службу на кордоні, крім одного з них — Миколи Баранникова. І навіть у далекому місті, де знайшла притулок його дружина із сином Славою, навіть там, одержавши листа з діючої частини, дізнаються, що серед тих утрат, про які повідомляє зведення військового командування, є і їхня, що впав смертю хоробрих на одній з багатьох ділянок великої битви капітан Михайло Іванович Наумов...

Але життя цього разу до нього виявиться прихильнішим, сильнішим за смерть. Воно дасть змогу самому Наумову через багато років розповісти в невігданій повісті подробиці того, що сталося біля Галицького мосту.

...Іншого виходу не було. Наумов подав команду підривати міст. Але чого це лейтенант ніби завагався, чого зблід і стоїть, як осуджений на смерть? Що то він говорить, безнадійно ворущачи пошерхлими губами. Кабель! Викрали кабель! Так, частину вирубано і, мабуть, вкинуто у ріку... Це що ж, міст дістанеться ворогові? Наумов ухопив дроти, які звисали з мостової панелі, і зубами почав обгризати ізоляцію. Бризнула кров з губи, проколеної мідною жилкою. У свідомості билася одна думка: чи не пошкоджено дроти біля зарядів? Лейтенант зрозумів, чого капітан чекає від нього, кинувся на міст. Через хвилину почувся голос:

— У мене готово! Пор-рядок!..— Хотів щось крикнути, але раптом схопився за голову і повис на фермі: його зняв ворожий снайпер, який зачаївся десь поблизу і час від часу стріляв.

Наумов подивився вгору. Над ним громадився міст, тепер ненависний йому, міст, який відкриває фашистам дорогу. Ні, це не повинно статися. Навіть ціною власного життя він знищить бетонну споруду. Схопив підривну машинку, намацав ключ і побіг до берегової опори. З ходу вскочив у сирю вимоїну, де річка нагромадила піщану косу. Біля кам'яного бика помітив глибоку, схожу на могилу щілину. Ще мить — і він крутнув ключ: струм послано. Вибуху він не почув. Страшний струс тільки викликав біль у вухах. Його придушило щось гаряче, темне. Потоки води ринули на нього зверху, зашумів градобій осколків. І все зникло... Раптом пішов дощ, справжня злива. Темрява спустилася на гори й доли, а може, то він осліп. Довго брів

навпомацки між кущами, тримаючи наготові пістолет. Якись шерхтіливі звуки зупинили його. Прислухався. Звуки посилювалися, хтось ніби ворушився праворуч. Потім зрозумів — то б'ється у путах поранений кінь. Біля коня він побачив тінь людини.

— Хто ти? — запитав Наумов, підводячи руку з пістолетом.

— Свій... Сержант Баранников, товаришу капітан. З комендатури...

— Баранников? А звідки ти знаєш, що я капітан?

— Хіба не видно... Ви ж при повній формі...

«Отже, йому видно... Ніч не така густа, як мені ввижається,— зрозумів Наумов.— Вибух таки добряче приглушив мене...»

2

«Я закохано дивився на цього простого хлопця, чесного солдата, котрий навіть тут, у тилу ворога, боїться одного: опинитися спиною до фронту. Мені хотілося обняти його і розцілувати, як сина.

— Фронт зараз всюди, сержанте Баранников,— сказав я...

Дістав з кишені листівку, яку знайшов у полі. Політуправління фронту зверталось в ній до всіх, хто опинився в тилу у ворога, з закликом переходити фронт або приєднуватися до партизанів».

(З щоденника М. І. Наїмова)

У Нижньому Ломові на Поволжі нікого не здивуєш похороною. У військкоматі Надії висловлюють співчуття і тут же заспокоюють:

— Пайок будете одержувати як вдова командира.

Удова! Важко повірити, неможливо. І вона не вірить і не віритиме доти, доки не прийде хтось із свідків, який бачив, як він, її чоловік, загинув на мосту... А доти товариш Наумов для неї живий. Для неї і для Славіка. «Ні, сину, ми не здамося: батько наш не помер! Ти зустрінеш його і покажеш, як навчився сам умиватися, як допомагаєш мамі».

Зберігала його останню фотографію. Наумов з шпалою на петлицях. Гордилася його високим званням, а пам'ятала солдатом. Жила тоді в Шостці. Невелике зелене місто на Придесенні. Вони з сестрою Валею закінчили семирічку,

влаштувалися на роботу. Щовечора у робітничому клубі кінофільми, танці. Їхнє селище імені Куйбишева — це вже околиця, але саме тут неподалік військова частина. Ще недавно батько не пускав її до клубу — мала. Але з того часу, як одержала комсомольський квиток, все змінилося. Ходить на засідання, на збори. Лекції читає для молоді широколидий червоноармієць. «Товариш Наумов», — повідомляє афіша про нього. Вона не все розуміє, звичайно, про Чемберлена, Чан Кай-ші, знає лише, що вони недруги і що червоноармійці для того й носять зброю, щоб захистити трудящий люд усього світу. Як проходять по вулицях міста молодці у будьонівках, вона їм завжди тихенько підспівує:

Пропеллер, громче песню пой,
Неси распластанные крылья.
За вечный мир в последний бой
Летит стальная эскадрилья.

Це, звичайно, співається про льотчиків, а Наумов служить в охороні, втім, їй здається, що червоноармійці можуть літати, варто їм тільки захотіти. Так думає собі Надя, проходячи по кілька разів на день біля казарми двадцять третього полку. Часом на посту біля воріт стоїть і товариш Наумов. Але Надя робить вигляд, що не впізнає його. А подружка Августа Кушалева, та навіть вигадує, що і він, Наумов, придивляється до Наді... Наумов рядовий, на петлицях ніяких відзнак, і їй незрозуміло, чому саме його присилають «просвіщати» робітничу молодь. Набралася сміливості, запитала батька.

— А тому, дочко, — відповів їй, — що товариш Наумов комуніст, член партії. От йому і доручають.

Згадки... Згадки... Одна приводить її у світлий, теплий день: вона поверталася з базару. Поруч, як завжди, була Августа. Раптом позаду кроки. Так чітко ходять тільки військові. Подруга озирнулася — Наумов... Дівчата пішли скоріше.

— Чого тікаєте? Почекайте, будь ласка.

І вони нарешті познайомилися. Він називав дівчат по імені, вони його — «товариш Наумов». Один раз на тиждень крадькома проводжав Надю додому, але мати все ж дізналася.

— Облиш, дочко, солдата. Він не для тебе...

— А я і не думаю... Товариш Наумов на цілих чотири роки старший за мене, — захищалася Надя.

Сусідка Грачиха, яка куховарила у полку, прийшла непрохана. Наставляла матір Надину, захищаючи перед нею Наумова.

— То найкращий солдат, Карпівно. Я б від такого зятька не відмовлялася...

Горпина Карпівна й сама бачила, що він серйозний і сором'язливий. Прийде, стане по команді «струнко»: «Надя вдома?»

Ще тоді й не думала Надя про нього серйозно, але сталося так, що одного разу до неї підійшов місцевий хлопчина, запросив у кіно, а тут саме нагодився і солдат. З такою ж пропозицією. Рішення прийшло ніби само собою.

— Вибачай, Миколо. Піду з товаришем Наумовим. — Він довго здавався їй набагато дорослішим, і Надя не насмілювалася називати його інакше. Наумов навіть сварив її:

— Що в мене — імені нема? Чуеш, Надю, мене звать Михайлом. Михайлом!

Восени тридцять другого він сказав їй, що їде вчитися у Гомель. Через два роки буде командиром. Як Надя його чекатиме, то візьме її потім за дружину. То була перша така розмова. А потім і друга незабаром, трохи переконливіша: у військову школу хоче Наумов їхати одруженим. І Наді, мовляв, спокійніше буде чекати...

Дев'ятого листопада вони поставили підписи на шлюбному свідостві. Весільний обід справляли у Надиних батьків. Їм кричали «гірко». Але ночував він у ту шлюбну ніч, як завжди, у своїй казармі. І на ранок поїхав. Ось так вона стала Надією Трохимівною Наумовою, дружиною краскома.

Пам'ятає, як сподобалися їй червоні кубики — по три на кожній петлиці. А крім кубиків, привіз Михайло Іванович ціле багатство: хромові чоботи, простині, ковдру, вафельні рушники. І їй подарунки: комір на пальто, чай. І все це, хвалячися, придбав за свої, курсантські. І солодко було, і тяжко, коли прийшов час прощатися з батьківським домом. Мати ділила між двома дочками посаг. Наді годинник, Валі грамофон, Наді буфет, Валі гардероб. Наумов тільки посміхався: «Навіщо все це нам? Житимемо в будинку командного складу, а там все казенне — і ліжко, і шафа». Але повіз Михайло Іванович свою дружину не в обіцяну квартиру, а в палатку: частина його знаходилася ще в таборах.

Настала осінь. Вода вже бралася кригою уночі, та й удень у брезентових хоробах не дуже нагрієшся. Найкращим місцем жінки командирів вважали баню. Тільки там і тепло. А на зимовій квартирі, як переїхали, кутя з медом? Еге ж, сподівайся. Дрова треба заготовляти самим. Михайло Наумов приходив пізно, вже в сутінках ставав до дровітні... Перезимували сяк-так, і ось уже в них інша кім-

ната — хороша, тепла. Батьківський годинник на стіні вимірює час. Швидко нацокав весну — і знову табори, намети. Все майно в чемоданах. Потім цілих два роки у Москві. Живуть на чужій житлоплощі у провулку Безбожному. Михайло — курсант Вищої прикордонної школи. Звідси проводжав Надю в «декрет» до матері. В тридцять сьомому народився син — перша їхня дитина. Наумов прислав з Москви телеграму: «Назви Владиславом». Назвала. Про таких, як Слава, говорять: «Росте, як на дріжджах», у три місяці він пив молоко з чашки. Хвалилася в листах Михайлові, й він радів за сина-богатиря, мріяв про те, як би скоріше побачитися з ним і вже більше не розлучатися.

Призначення до Києва, здається, вирішувало справу. Вони оселилися на Червоній площі, в центрі Подолу. Квартира простора, суха, привітні сусіди. Чого ще, здається, молодому командирові треба? Живеш у столиці, сім'я поруч. Але вона бачила — незадоволений товариш Наумов. Усе частіше говорить про кордон. Мовляв, не для того вчився, щоб відсиджуватися у столиці. Його послали в інспекцію застави, але чи мав він право контролювати тих, хто практично знав більше за нього? З повагою ставився Михайло Наумов до командирів, у послужному списку яких роки і роки служби безпосередньо на кордоні.

Якось сусід, що разом з Наумовим кінчав Вищу прикордонну, по-дружньому запитав Надію Трохимівну:

— Чув я, Михайло Іванович на кордон проноситься... Не подобається йому місто. В ліс тягне, на природу.

Надя промовчала. Київ подобався їй. Одверто кажучи, мандрівне життя — не для сімейних. Але коли йдеться про службу — вирішує не вона...

У той день, пам'ятає, замовила у майстерні плаття. Строк виготовлення — тиждень. Але Михайло Іванович розчарував її: «Не встигнеш». Розкритий матеріал спакувала в похідний чемодан разом з іншими речами. І поїзд рушив. Десь там за Могилевом-Подільським є невелике село Садковці. Михайла Наумова призначили в комендатуру 93-го прикордонного загону.

Доба в дорозі, й ось він, західний рубіж Вітчизни. Неширока, але бистра й каламутна річка — межа між двома світами. На тім боці землі Західної України, загарбані ще в двадцятому році польською шляхтою.

Колгоспні лани підступають до похилого берега. Сади, луги, кручі. Повітря чисте, ніби гірське. Курорт. Місцева природа нагадує Наді Шостку. Але рідна Десна повільніша, ширша. І сонце ніколи не пече так нестерпно, як тут.

Йї завжди здавалося, що кордон — це якийсь високий мур з бетону і дротяної загорожі, повз нього ходять суворі вартіві у зелених кашкетах. А насправді дністровські береги звичайні, їх не відрізниш від деснянських, тільки що там влітку багато людей, човни в усіх напрямках перетинають голубе лоно, попід вербами в затінку сидять рибалки. Ну а тут безлюддя. До кордону недалеко, але все ж комендатура — це тил, думала, догадуючись, що на заставах, де стоять у дозорах, несуть недремну вахту охоронці-чекісти, блакитна смуга Дністра вже не здається такою мирною і безпечною.

Нарешті чемодани розпаковано, просихає на сонці й вітрі подарована Михайлом шаль, Славикові сорочки, штанці. Дружина комісара загону Тамара Володимирівна Весніна бавиться з Славиком. І схоже — заздрить Наді. Скаржиться, що вони з чоловіком досі не наважилися мати дітей. І починає перелічувати місця, де їм доводилося жити. Нелегкий ви собі жеребок витягли, дорогі жінки, ставши дружинами командирів...

Найближче місто — Могилів-Подільський лежить у глибокій котловині між горбами. Чепурні вулички піднімаються амфітеатром вгору, а вище над ними кучерявляться виноградники. Жінки командирів часто навідуються сюди, купують смачну бринзу, овочі, фрукти. Таких груш і яблук, як тут, Надя Наумова не бачила ще ніколи. Все в цьому райському куточку пахне медами і сонцем. У гарнізонному клубі демонструються кінофільми, лектори розповідають, що тут, де служать вони, першими дозорними були героїчні червоноармійці Червонопрапорної Самаро-Ульяновської залізної дивізії. Вони заснували ці застави, комендатури, загони. Кордон під їхньою опікою міцнів з кожним днем. Шпигуни, диверсанти, контрабандисти намагалися порушити священні рубежі радянської землі, але завжди потрапляли в руки дозорців. У ті роки місцеві жителі казали: охороняємо і ми кордон, бо це наша рідна справа. Ми любимо свою Батьківщину, любимо і бережемо її кордони, як зіницю ока... Михайло Наумов — стройовий командир, але як комуніст він завжди відчував себе політпрацівником. У Шостці Наумов згадував під час лекцій Чемберлена і Чан Кай-ші, зараз їх місце посів Адольф Гітлер. Німецькі націонал-соціалісти і їх фюрер загрожували світові війною. Вони вже, власне, почали її, силою нав'язавши свою волю народові Австрії. Божевільна маячня Адольфа Гітлера знаходила повне схвалення в імперіалістичних акул Англії, Франції, Америки. Гітлер проголошував своє «Дранг

нах Остен», і це їх влаштовувало. Високопоставлені капітулянти з Парижа і Лондона готували мюнхенську зраду. Ті, хто охороняв кордони першої в світі держави робітників і селян, відчували, що грозові хмари вже клубочаться над Європою.

Одного разу, це було восени тридцять сьомого року, Михайло Наумов приніс свіжий номер газети «Правда». Те, про що розповідала газета, сталося в сусідньому прикордонному загоні. Вартові у зелених кашкетах затримали шпигуна. Це був не перший такий випадок, але «Правда» звертала саме на нього увагу радянських людей. Ворожий лазутчик посвідчив, що його навчили користуватися зброєю Червоної Армії, він добре знав по карті місцевість, де йому наказано було діяти, володів засобами тайнопису і конспірації, розмовляв українською мовою.

Наумов читав статтю «Правди» голосно. Він давно бачив у своїй дружині справжню бойову подругу і звик ділитися з нею тим, що його хвилювало.

— А ти кажеш, Надю, тиша, курорт. Бачиш, які туристи до нас навідуються. «Правда» закликає і нас із тобою підвищити пильність. Ну а ти, сину, що думаєш? Не пропустимо ворогів, так? — І Наумов жартівливо натяг на кучеряву голівку Славика свій кашкет.

3

«Як леви, билися радянські прикордонники... Вони билися врукопашну, і тільки через мертві їх тіла міг ворог прссунутися на п'ядь вперед».

«Правда», 23 червня 1941 року

Головним ворогом, який активно промацував кордон, була фашистська Німеччина. І на ділянці Лісківського погранзагону, в якому служив Михайло Наумов, були свої герої-дозорці. Архівні документи, спогади ветеранів і серед них колишнього комісара Афанасія Весніна, нині полковника у відставці, з котрим зустрівся я нещодавно в його квартирі у Києві. Сторінки подвигів воскрешають давню бойову хроніку.

Це сталося 14 лютого тисяча дев'ятсот сорокового року на 12-й заставі. Наряд виявив на полосі відбитки ніг. На переслідування порушників вийшло відділення Івана Удоденка. Прикордонники старанно оглянули місцевість, точно визначили маршрут. Але на бруківці в тилловій смузі дове-

лося зупинитися. Тут сліди загубилися. Удоденко вирішив, що порушники далі скористалися випадковим попутним транспортом. Пошукова група розділилася. Два прикордонники пішли направо, а Удоденко з червоноармійцем Рахновим — наліво. Скоро їм пощастило зустрітися з місцевим жителем, той підтвердив — він щойно бачив селянську підводу і на ній чотирьох невідомих. Підводу прикордонники наздогнали недалеко від села.

— Стій! — гукнув командир відділення і припав на коліно, демонструючи, що збирається стріляти.

Порушники миттю зіскочили з підводи і відкрили вогонь. Вони займали вигіднішу позицію — ховалися за підводою. Прикордонники змушені були теж залягти. Іван Удоденко добре прицілився, і його куля поклала одного з бандитів. У цю мить другий пальнув у Івана. Удоденко відчув гострий біль у нозі. Поранений став переповзати у вигіднішу позицію. Банда, відстрілюючись, відступала до лісу. Та наряд продовжував переслідування. Скоро сліди привели до невеличкого будиночка на околиці. Хазяйка дому, немолода жінка, побачивши солдатів у зелених кашкетах, побігла їм назустріч:

— Швидше, швидше. Бандити ховаються у моїй хаті, на горіщі.

І знову почалася перестрілка. Ворожі лазутчики чинили шалений опір, намагалися вирватися з кільця. Та двоє прикордонників влучним вогнем одрізали їм шлях. Не дивлячись на поранення, командир відділення Іван Удоденко продовжував керувати боєм. На звуки пострілів прибула допомога, банда була знешкоджена. За мужність, ініціативу і наполегливість Президія Верховної Ради СРСР нагородила Івана Юхимовича Удоденка орденом Леніна. В загоні це перша така велика відзнака, і то вже зароблена на новому місці служби — в Лісках, на щойно звільненій землі буковинській. Те, свідками чого стали прикордонники, не залишало ніяких сумнівів: ворог веде останні приготування, готується до нападу.

93-й прикордонний загін захищав рубежі у Прикарпатті. Автор цих рядків теж добре пам'ятає ту весну на Буковині. Наближались Першотравневі свята. На Червоній площі Чернівців уже красувалися великі стенди з портретами передовиків заводів і колгоспів, студентської і учнівської молоді. А з боку вокзалу марширували колони воїнів стрілецької дивізії. Останнє тренування перед парадом? Можливо... Гвинтівки нового зразка, багато кулеметів. Нав'ючені зброєю і боєприпасами коні цокотять підковами, викре-

шуючи іскри. Але чомусь в очах людей, які дивилися на червоноармійців, неспокій. Чернівчани гомонять між собою про те, що радіо сусідньої королівської Румунії поширює тривожні чутки. Знають чернівчани і те, що корпусом радянським командує відомий генерал, який тільки недавно прибув із Забайкалля. Там він служив у військах Жукова, допомагав Монгольській республіці. Генерал Жуков Георгій Костянтинович десь, певно, теж недалеко, бо на Буковині його обрали депутатом Верховної Ради СРСР...

Гірлянди електричних ламп, прапорці, квіти. Діти з червоними галстуками готуються до демонстрації. Переддень свята. І в той же час якась непевність поселилася в Чернівцях. Місцеве населення слухає передачі закордонних станцій, а ті з кожним днем усе настирніше твердять, що війна неминуча, що полчища гітлерівців ось-ось нападуть на Радянський Союз. Уже не тільки прикордонникам, а й тим, хто живе поблизу застав, відомо, що на тім боці військо Гітлера будує мости, прокладає шляхи. Підрозділи регулярної армії, які прибули нібито на відпочинок з Франції, закупаються в землю. Пригадую, як робітник друкарні «Радянська Буковина» Іван Іванович під час нічної зміни сказав мені, не приховуючи душевного сум'яття:

— Портрет моєї дочки на Червоній площі, відмінниці навчання. А я дуже тривожуся за неї. Адже вона комсомолка! Що буде, як у Чернівці прийдуть гітлерівці?

Першотравневий парад трохи заспокоїв людей. Червона Армія тут, на древній землі Буковини, демонструвала свою силу і міць, свою організованість. Повз трибуну біля обкому партії, на якій стояв і командир корпусу генерал Галанін, пройшли парадом артилеристи, піхотинці, підрозділи бронетанкових військ. Але не в казарми рушили вони звідси, а в ліси, на переправи, в гори. Мабуть, створювався заслон, який мав підтримати при потребі прикордонників.

А провокації тривали. Озброєні банди намагалися великими групами перейти кордон. Місцеві націоналісти виповзали на світ божий, чинили диверсії, підбурювали населення.

У таких складних обставинах варто було, напевне, відправити в тил сім'ї командирів, партійних і радянських працівників, які приїхали допомагати буковинцям налагоджувати своє життя. Але це могло б стати і приводом для ворожої пропаганди, для поширення панічних настроїв. Тому гаслами дня було: «Спокій і ще раз спокій», «Не дати себе спровокувати». Довелося й мені брати участь в одному засіданні, де вирішувалася доля комуніста, працівника редак-

ції. Він нещодавно побував у Вижниці, що поблизу кордону, і дозволив собі поділитися з товаришами деякою інформацією... В той же день на молодого комуніста до партійних органів надійшла наклепницька заява. Її терміново розглядало бюро райкому. Доповідач вимагав жорстокого партійного стягнення, він обвинувачував чесну людину у боягузстві. Та з ним не згодилися. Всі, хто брав участь у цьому засіданні, характеризували товариша як стійкого, політично освіченого комуніста, а його поведінку пояснювали тим, що розповідав він про почуте на кордоні не десь на вулиці, а своїм товаришам — комсомольцям і комуністам. Загальний настрій передався і першому секретареві. Він уже не так строго поглядав на журналіста, справу якого обговорювали. Але перед ним на столі лежав той папірець, та заява... Раптом слово взяв один з членів бюро.

— А ви як думали? — запитав він, звертаючись до «строного» доповідача. — Невже комусь здається, що між комуністами і фашистами може бути замирення? Рано чи пізно, а війна неминуха, фашисти — наші смертельні вороги, так склалося історично.

Мовчки, зосереджено слухали промову члена бюро. А він, здавалося, забув про те, що треба висловити свою думку і про товариша, справу якого розглядали. Його голос звучав переконливо, як голос комісара, котрий знає партійну істину!

На тому й порішили — обмежитися обговоренням і підвищити бойову пильність.

На другий день перший секретар подзвонив у редакцію.

— Все вірно, іншого рішення і бути не могло. Поясніть комуністам. Але, звичайно, панікерам давайте відсіч.

Він сказав, що зараз виїжджає разом з Іваном Самійловичем Грушецьким — першим секретарем обкому — на кордон. Цього вимагають тривожні обставини. Те, про що тайкома говорили у Вижниці, було характерно для всього кордону. Знала про це і Надія Наумова, своїми очима бачила, як за річкою пересуваються німецькі війська, як покрилися лісом ще вчора лісі ділянки — то ворог маскував свою техніку. Допитувалася з острахом у чоловіка: «А може, це війна?»

Михайло Іванович знав набагато більше за неї, але заспокоював: скоро, мовляв, поїду у службове відрядження до Москви. От і одвезу тебе з дітьми в Шостку, до батьків.

Коли ж вона наполягла-таки на своєму, він на вокзалі сказав:

— Прощаюся, дорогі мої, з вами у Львові, а зустрічати буду в Берліні.

— Он як... Нехай тобі щастить,— промовила сумовито Надія Трохимівна. А потім ще запитала:— Чому ж ти посилаєш мене без речей, з одним чемоданом?

Їй було жаль, що в Лісках залишалося нове пальто, яке так любила, чорна смушкова шапочка. Потім скаржилася рідним на Михайла: «Ніколи він не думає про речі, байду-жій до них».

У Шостці було, звичайно, спокійніше, ніж на кордоні, але й тут розмови про війну не припинялися.

Ніби без причини 21 червня оголосили, що треба терміново заклеювати вікна. На підприємствах учили, як це робити.

— А в чому справа? — запитала Надія Трохимівна у сусіда Сергія Йосиповича Петренка, комуніста, який жив поруч.

— Та, мабуть, військові навчання. З гармат стрілятимуть. Ще, чого доброго, можуть висипатися шибки.

О шостій ранку Петренко прийшов до них. Блідий, розтривожений.

— Що з вами, Сергію Йосиповичу? — запитала Надина мати.

— Війна, дорогі мої. Війна...

Через кілька хвилин Надя вже була на пошті. Але телеграму в неї не прийняли.

— Не дійде телеграма до твого Михайла. Фашисти перейшли кордон.

Побігла до військового комісара. Її заспокоювали: «От підійдуть війська, покотиться фашист назад, інакше бути не може».

Уночі фашисти літали й над Шосткою. Чомусь бомб не скидали. А це ще більше тривожило. Невже вони хочуть зберегти шосткинські заводи для себе?

Скоро ешелони з обладнанням, з робітниками потяглися на схід, а звідти у Сибір, на Поволжя, ще кудись... В евакуацію.

Тепер вибухи гриміли то попереду поїзда, то десь на коліях. Поранених везли далі, мертвих ховали неподалік від залізниці. Ешелони рухалися помалу, інтервал між ними був зовсім малий. Зупинявся один, і тоді всі, інші, які були позаду, зупинялися, перетворюючись на мішені. Фашистські пілоти робили свою чорну справу з насолодою, з мисливським азартом, стріляли не тільки по вагонах, на бриючому польоті розстрілювали з кулеметів людей, які рятува-

лися в голому степу. Після бомбардування майже завжди на землю опускалися хмари листівок. Фашисти хизувалися в них своїми перемогами, попереджали, що нема такої сили, яка могла б перешкодити їм встановити на завойованій землі «новий порядок»...

Якось надвечір ешелон наблизився до станції Комаричі. І тут сталося те, про що оповідатимуть потім ті, хто залишиться в живих. Небо над Комаричами захиталося і в громі, блискавках розкололося, впало на людей. Серед білого дня погасло сонце, ніби настав кінець світу. В кількох місцях відразу полум'я огорнуло вагони.

Потім, коли Михайло Наумов уже воюватиме в партизанському загоні неподалік од цих місць, йому розкажуть про вогняний смерч над Комаричами і про те, як там вмирали люди, які їхали в евакуацію. Але він довго того не знатиме, що в одному з тих ешелонів була і його сім'я.

4

Весніни добре пам'ятають Ліски, пам'ятають ті далекі дні на кордоні. Вони жили поруч з сім'єю Наумових. Афанасій Маркович згадує, що спочатку їм не дуже сподобалось селище, визволене в 1939 році. Багатії, крамарі повтікали. Невелика приватна електростанція на західному березі річки була в зоні, окупованій гітлерівцями. Ліскам подавали струм залежно від настрою коменданта. Водою користувалися з артезіанської свердловини. Черга збиралась велика, не вірилось навіть, що то за водою. Прикордонники оселилися в будинках, де колись містились різні служби місцевого лісопромисловця. Вже з першого дня нагадали про себе оунівські бандити, так звана «п'ята колона». Щоб надійно охороняти кордон, треба було насамперед покінчити з нею. Це виявилось нелегкою справою.

Нова лінія кордону пролягла в передгір'ї Карпат. Скрізь ліси, гори, численні річки, які спадали в долини, утворювали болота і озера. Глибокі урвища тяглися від самого рубежу до найближчих сіл. Особливості ділянки вимагали підвищеної пильності: порушення почалися з першого ж дня. Ні, це не контрабандисти, не випадкові зайди. Добре натреновані й споряджені шпигуни, диверсанти. Зброя, радіостанції — все найновіших зразків.

Сусідом Лісківського прикордонного загону був Сколенський 94-й. Його начальник Павло Іванович Босий тільки на початку червня сорок першого року прибув на нове місце

служби; заступником по політичній частині залишився «старожил» — батальйонний комісар Артюхін. Комісар Веснін часто зустрічався з ним у Львові. Артюхін ділився з сусідом новинами, вони були тривожні. Хвалив свого начальника, який одразу підпорядкував усю роботу командного складу підвищенню боеготовності застав і комендатур. Будувалися додаткові вогневі точки, запасні позиції. Пильність для нього, насамперед, дія. У загоні до мінімуму зведено всілякі громадські заходи, а замість них відкоректовано план бойової підготовки. Стрільцька справа і тактика — їм найбільше уваги. Цього вимагали обставини.

Через кілька днів після цієї розмови Весніну стало відомо, що саме до полковника Босого відкликано їхнього капітана Михайла Івановича Наумова, командира-стройовика. «Зміцнюють найвірогідніший напрямок можливих ворожих акцій...» — подумав тоді комісар Веснін. І він не помилився. А «можливою акцією» виявилася війна.

Пізніше капітан Наумов запише у своєму щоденнику перші враження, в котрих ще буде й сум'яття й нерозуміння причин і масштабів подій, зафіксує, як міцно збиті колони військ Червоної Армії відходили на північний схід. Повнокровні й добре оснащені частини на цьому театрі залишали позиції. Щоб не потрапити в оточення? Він із солдатською одвертістю відзначить далі: «Війська ворога обережно просуваються за нами, одержавши ряд сильних ударів в ущелинах Карпатських гір від невеликих загонів прикордонників. Прикордонники не розуміють, чому ідуть кудись регулярні з'єднання Червоної Армії». Ці записи у своєму польовому щоденнику Наумов робитиме, стиснувши зуби.... І тепер, через багато років, ми з полковником Весніним розшифруємо їх, згадуючи те, свідками чого були самі, про що маємо свідчення інших. Звертаємося і до нотаток полковника Павла Івановича Босого. Вони стосуються подій першого тижня війни. «Тридцятого червня на протязі дня загін прикривав переправу через ріку Стрий. Відходили не тільки частини 13-го корпусу, а й інші з'єднання 12-ї армії і, зокрема, танкова дивізія. Наприкінці дня всі війська корпусу й армії переправилися на східний берег, на західному залишилися ми, прикордонники. Настала якась зловісна тиша, ніхто не знав, що за нею. В загін ще не повернулися вислані до кордону групи 3-ї і 4-ї комендатур і кавалерійська група, залишена для прикриття рубежу. Вирішено було починати відхід уночі, але, як тільки стало темно, на околиці міста Стрий раптом спалахнула стрілянина. Виявилось, що кінна група, яка

рухалась околицею Стрия, потрапила під обстріл оунівської банди. Довелось пустити в дію артилерію бронепоезда. Тільки після цього банда припинила вогонь. Невдовзі повернулися групи 3-ї і 4-ї комендатур. Командир бронепоезда одержав наказ відходити самостійно. Нам було важко підтримувати з ним зв'язок. Залізниця відходила в кількох місцях далеко від шосейки в невеликій улоговині». І далі важливе свідчення, яке стосується Михайла Наумова: «Для прикриття відходу загонів прикордонників ми створили групу в складі однієї комендатури і маневрової групи під загальним командуванням начальника бойової підготовки загону старшого лейтенанта Наумова. («Старшого лейтенанта» — це помилка, М. І. Наумов був уже в той час капітаном.— В. П.). Група провела бій з регулярними частинами ворога на підступах до населеного пункту Долина. Біля мосту через Дністер групі було наказано затриматись до підходу з кордону 5-ї комендатури. Ніякого зв'язку з штабом корпусу ми не мали».

Запам'ятаймо, читачу, 30 червня 1941 року група Наумова воює на Галицькому мосту. Їй наказано затриматись до приходу з кордону командирів і бійців 5-ї комендатури 94-го прикордонного загону. А далі ми знаємо, що згодом у далекий тилловий Нижній Ломів прийшов конверт з повідомленням, після одержання якого видали у Приволзькому військкоматі документ дружині командира Наумова — Надії Трохимівні про те, що вона стала вдовою.

Для колишнього комісара прикордонного загону Весніна бойовий побратим Михайло Наумов воскрес одразу після війни, в 1946 році Афанасій Маркович приїхав туди, де стояв підпорядкований йому спеціальний підрозділ. Веснін подзвонив старшому в гарнізоні начальникові, той назвав себе.

Почувши прізвище, Веснін згадав, що таке ж мав один із офіцерів їхнього загону. Але він одразу ж відкинув цю думку: той був молодшим офіцером, а тут генерал.

Веснін доповів, як і личить, що прибув у службове відраження. «Веснін? — почулося в трубці. — Комісар прикордонного загону? Я вас добре пам'ятаю, товаришу комісар. Радий буду зустрітись».

Потім генерал Наумов запросив його до себе додому. До пізньої ночі вони згадували службу на прикордонних заставах, початок війни. Кожному було про що розповісти. Веснін розпитував Наумова, що сталося тоді з ним на мосту, і захоплено дивився на генеральські зірки.

Справді, це було неймовірно. За чотири роки пройти

шлях від капітана до генерала! Навіть на війні таке не часто трапляється. А Наумов розпитував про загін, про своїх бойових побратимів, про те, якими шляхами-дорогами йшли його друзі до перемоги.

Знав, що разом з частинами Червоної Армії прикордонники з важкими боями відходили на схід, що прикордонні полки охороняли тили діючих армій, брали участь у великих битвах.

Веснін згадував. На напрямку головного удару ворожих військ у середині липня 1941 року була залізнична станція Попільня. Поруч з частинами Червоної Армії тут тримав оборону 94-й прикордонний полк, той самий, в якому застала Наумова війна. Ним командували Павло Іванович Босий та батальйонний комісар Артюхін. Прикордонники окопалися на північно-західній околиці станції. І ось 13 липня з'явилася танкова розвідка ворога. 15 машин у бойовому порядку рухались на Попільню. Прикордонники підпустили їх до своєї оборони і закидали гранатами. Відкрила вогонь і бронетанкова батарея. Запалав один танк, потім другий. Але бій тривав, ворог уперто утюжив окопи. Гітлерівські автоматники в упор розстрілювали героїчних захисників Попільні. Втрати прикордонників зростали, та вони не залишили позицій. І настав ранок другого дня бою. На Житомирському шляху з'явилася танкова колона, за нею рухалася мотопіхота. Удар прийняли на себе танки 6-го мотострілецького полку Внутрішніх військ. Легкі танки маневрували під вогнем, у лоб атакували фашистські машини.

Під гусениці летіли гранати, пляшки з запалювальною рідиною. Потім капітан Іван Середа підняв прикордонників у контратаку.

Багнетами й гранатами вони відкинули німецьких автоматників.

Один з прикордонників змінив пораненого машиніста, вивів важливий ешелон з-під обстрілу.

Скоро на підступах до станції можна було побачити десяток підбитих фашистських танків, горіли машини з піхотою.

Дорого обійшлася фашистам Попільня!

«Ми довго йшли на Схід, уперто пробираючись глухими дорогами і вадовж балок. Зустріли зиму в Курськiм степу поблизу фронту. Намагаючись швидше вийти з ворожого оточення, спробували напередодні увечері ще раз перейти лінію фронту і наразилися у відкритому степу на розставлені ворогом міни. І ось знову ми з Миколою Баранниковим одні».

(З щоденника М. І. Наумова)

Так, це була вже земля Росії. Десь недалеко Хутір-Михайлівський, що стоїть на межі між двома республіками. Отже, поблизу і його, Михайла Наумова, Шостка. Тут служив рядовим солдатом. Одверто кажучи, коли він думав, що доведеться з Миколою ще й партизанити, то мав на увазі поліські віковічні пущі. І Новгород-Сіверський, і Путивль недалеко — древня Київська Русь. Ліси навколо зливаються з Брянськими могутніми, непрохідними нетрями. У широких заплавах Сейму, Десни луки, торфовища, плантації льону. І пшениці, пшениці... Таким він пам'ятає цей край. У Шостці Михайло Наумов знав багатьох старих партизанів, які воювали тут ще в громадянську. Дивувався, коли вони, бувало, згадували Денікіна. І тут Денікін! Це ненависне прізвисько він чув і в себе на Уралі. Денікін, Колчак, Унгерн. По Московсько-Сибірському тракту, по уральських відрогач переслідували білих більшовицькі полки. Про це розповідає Михайлові мати, з якою стоїть він біля воріт під рідною березою і дивиться захоплено на червоні знамена. Потім, коли Михайло виросте і сам одягне будьонівку, він дружитиме з колишніми червоногвардійцями і партизанами, які боролись за Радянську владу на Україні. Саме над Десною червоні повстанці об'єднувалися в загони, полки, очолювані Тимофієм Черняком, Віталієм Примаковим, Дем'яном Коротченком. Тут хоробро бився проти німецько-гайдамацького кодла киянин батько Боженко. Тут формувалася Перша українська радянська дивізія, яка брала Конотоп, Ніжин, Чернігів, прокладала шлях на Київ.

Він не помилився, Михайло Наумов, коли повів сюди і тепер бойових побратимів. Шкода, не всі дійшли. Але з Миколою Баранниковим вони обов'язково знайдуть безстрашних народних месників, про яких іде гомін на Черні-

гівщині, на Сумщині. Ніс за пазухою листівку, знайдену в лісі. «Що, хлопці, пре фашист? Але куди пре? До перемоги? Чорта лисого. На погибель свою лізе, ось що». Так промовляв до людей партизанський ватажок Сидір Ковпак.

Після тієї гупої ночі, коли їм не вдалося перейти фронт, вони знову повернулися на околицю села.

— Не вийшло? — запитав їх старий селянин, той самий, в якого вони вже ночували.— Іншого разу вийде, перепочиньте трохи, підкріпіться. — Очі в нього дивились якомсь молодод, бадьоро, з філософським спокоєм людини, яка вже багато всякої всячини бачила на цьому світі. Нічим її не здивуеш.

Михайло Іванович запитав, чи не зустрічав хазяїн, бува, партизан поблизу. Але дід тільки посміхався. Тоді Наумов показав йому знайдену на узліссі листівку.

— Тепер є кому писати, народ грамотний. Могли й наші написати таку. А чого ж? А може, й справді від Ковпака. Він десь, кажуть, у лісі. Старий ватажок партизанський ще Вільгельма Другого громив. Є в нашому селі люди, які його з тих часів знають.

— А ви? — дивився з надією у вічі хазяїнові Наумов.

— Може, і я його бачив, хто знає. — Старий не став уточнювати, обмежився отим «може», але поглядав на Баранникова і Михайла Наумова щиро, привітно, наче щось їм обіцяв.

Наумов не знав, що робитиме завтра, не догадувався, що ця ніч буде останньою ніччю їхніх блукань. Та ось уранці його розбудило іржання коней. Він здивувався. Адже вчора на подвір'ї коней не бачив. Миттю схопився. За вікном у сірій мряці стояв біля запряженого коня хазяїн. Вимощував сіном віз.

— Далеко зібралися, Михайловичу? — запитав Наумов.

— Там видно буде. Одягайтеся швидше.

Від села їхали полем. Потім повернули в березняк і ним швидко проскочили на бруківку. Дорога пішла вниз, вона то зникала, то знову з'являлася з-під снігу. Хвилин через десять проминули спалену німецьку автомашину і розбитий вибухом мотоцикл, який лежав догори колесами. За молоденьким переліском знову опинилися на білій цілині. Кінь тюпав помалу і тільки на твердих місцях, коли під полозками скрипіло, переходив на рись. Сонце пригрівало, як весною. Високий бруствер протитанкового рову довго бовванів ліворуч. Переїхали і його. Попереду виник хутирець з дерев'яними немазаними будинками і чорними критими покрівлями. На ганку одного стояв селянин

у козушку. Чи то справді остерігаючись, чи для порядку підвів рушницю.

Та відразу ж і опустив її.

— Ласкаво просимо, діду Михайле. Кого привіз? — запитав вартовий.

— Чергову мобілізацію провів, — посміхнувся дід.

Їх повели у світлицю. Назустріч — військовий. Виправка командирська, обличчя поголене, за поясом чохол брезентовий з гранатами, в руках автомат. Повів їх далі.

Кімната, до якої увійшли, нічим не нагадувала, що тут міститься партизанський штаб. Скатерка на столі, навіть ікони в кутку. А за столом двоє при зброї. Форма акуратна, на обох широкі пояси, портупей, але ніяких командирських відзнак. Широкоплечий, з овальним обличчям, упевнений в собі, простяг Наумову руку.

— Секретар підпільного райкому партії, — прізвище вимовив так невиразно, що Наумов його не почув.

Другий, з тонкими рисами обличчя, худорлявий, назвався Онисименком.

— Це ті самі, що я вже розповідав про них, товаришу Хомич, — пояснив дід-провідник. — По всьому видно — прикордонники.

Секретар райкому запитав Наумова:

— Член партії?

— Так, комуніст.

— А де вступали?

— Ще на Уралі. На шахті.

— Добре.

Секретар перезирнувся з Онисименком. Ще запитав:

— А ваш молодший товариш?

Баранников назвав себе: звання, прізвище, звідки родом, де служив.

Доповідав Михайло Наумов. Про те, як вони відступали від самого кордону, як багато разів наближалися до лінії фронту, але так і не спромоглися перейти її. Як створювали свою партизанську групу з числа військових і як знов і знов розсипалась вона, як тільки доводилося вступати у нерівний бій з фашистами, з посіпаками-поліцаями. Признався, що «одноосібно» боротися важко.

...Їх обмундировав і пропускав через партизанську баню, — вона була ніби ритуальним водохрещенням, — завгосп загону Порфирій Павлович Фисюн. Зовнішністю нагадував Наумову гоголівського Тараса Бульбу. Порфирій узяв Миколу Баранникова до себе в помічники. Того ж дня доручив йому господарський обоз.

Ночували у Порфирія Павловича. Від нього почули багато. У загоні з перших днів зібралось немало хороших хлопців. Командував Бондаренко Федір Пилипович, член обкому і підпільний секретар райкому партії. Не знали, з чого починати, жили то в лісі, то по своїх домівках, аж поки не почали за ними полювати есесівці та поліцаї. Так і загинув секретар підпільного райкому біля села Баранівки, де партизани потрапили в засідку. Оточила їх велика група поліцаїв, якими керував есесівець. На місточку зав'язався нерівний бій. І не стало командира. А наган його Фісюн зберіг. Сказав Порфирій про себе: думав евакуюватися з цінностями Державного банку, але тоді ж таки зустрівся з землячком. Той, зрадивши зустрічі, покликав його раптом до обкому партії. Це був, як видно, дуже дорогий для Порфирія Павловича спогад. І ось, познайомившись тепер з Михайлом Івановичем Наумовим, Фісюн хвалявся, що потрапив на «другий фронт». Саме тоді до Чернігова приїхав Дем'ян Сергійович Коротченко, секретар Центрального Комітету Комуністичної партії України, згадував Фісюн. Він допомагав місцевим керівникам скласти докладний план евакуації людей, промислового устаткування. Вибрав час і для зустрічі з колишніми партизанами, нагадав їм пору, коли майже вся Україна була окупована австро-німецькими загарбниками. Придесення стало тоді грізним краєм, де збиралися повстанці під керівництвом комуністів. Штаб військово-революційного комітету знаходився в Середино-Буді. «Так буде і зараз, товариші,— мовив Дем'ян Сергійович.— Наша країна велика, ми маємо чудові військові заводи, які виробляють все необхідне для фронту».

Дем'ян Сергійович закликав до боротьби, обіцяв, що Центральний Комітет Комуністичної партії, уряд допоможуть тим, хто воюватиме в тилу.

Вже створено спеціальні партизанські школи, короткотермінові курси, де проходять підготовку майбутні командири, зв'язківці, підривники-диверсанти.

Фісюн пригадав, що серед тих, кого інструктував тоді Дем'ян Сергійович, був і його рідний брат, Федір Сергійович Коротченко, той, що до війни працював головою райвиконкому в Шостці.

«Коротченки!»

Наумов знав їх по Шостці...

«Для активізації дій на Сході необхідні рейдові операції. Щоб краще підготуватися до рейдів, Український штаб партизанського руху послав у Хінельський ліс своїх представників — Леоніда Дрожжина і Олександра Мартинова. Двома літаками вони доставили загонам, які підуть у рейд, понад сто автоматів, радіовузол, багато мін, медикаментів, взуття, одягу».

(З «Партизанської хроніки»)

Маршрут наумовській групі обрано бездоріжний, полем. Першу половину шляху треба їхати по ґрунтівках, а далі два десятки кілометрів пройти пішки, подолавши кілька ярів і балок. Два партизанські розвідники одяглися в німецьку форму. На Василеві Коляді погони гауптмана, бінокль на грудях, есесівський тесак на поясі.

Нарешті все позаду. І засніжені балки, і колючі кущі, і вітер, що збиває з ніг. Коні вже давно потомилися, а люди йдуть, своїми ногами прокладаючи шлях підводам. Коней ведуть за повіді. Нарешті серед рудих сосен будинки. «Есмань», — тепоче Коляда, впізнаючи місцевість. Селище зустрічає їх високими, як єгипетські піраміди, засніженими скиртами. Охоронник на околиці, поставлений старостою, але він — своя людина, йому голосом подає сигнал Іван Дехтярьов. Попереду казарма, і там походжає німецький вартовий. Нападають на нього з-за рогу.

— Пароль. Кажі, гад, пароль!

Німець розуміє, чого від нього вимагають. Він хоче жити і тому відразу підкоряється наказу.

— Пароль «Дойчланд». «Дойчланд».

У казармі покотом сплять охоронники. В кутку піраміда з гвинтівками. Наумов швидко оцінює обстановку. Набирає повні груди повітря і кричить: «Хенде хох!» Для певності дає чергу з автомата. Хтось із партизанів помітив, що кілька німців схопили гранати, і він жбурляє в той бік свою. Сутичка коротка, смертельна. Ось уже загорілися стіни пакгаузу, політі гасом. Але проклятий вітер заважає партизанам, гасить вогонь. Знову морок огортає казарму. А схід уже сіріє, наближається ранок. Наумов знає, що велика ворожа комендатура в трьох-чотирьох кілометрах звідси. Треба діяти блискавично, не встрявати у затяжний бій, але хліб, заради якого вони тут, під замком. Он Дех-

тярьов одчайдушно лупить по ньому сокирою, а толку ніякого. І раптом Наумов здогадався — треба розстріляти замок. Відштовхнув Дехтярьова, пальнув з пістолета, цілячись в дірочку. І — диво: замок відкрився. Потім так само знищили другий, третій. Партизани увірвалися в пакгауз. Аж не вірилося. В новеньких мішках з пломбами хліб. Їхнє поліське зерно, вирощене колгоспниками і одібране ворогом. Від землі і до самої стелі мішки, мішки. В цьому ж пакгаузі знайшли конопляне прядиво і насіння.

— Оце порох! — крикнув хтось.

Підпало прядиво. Полум'я з шипінням поповзло помішках, забуяло несамовито і грізно, ніби хтось розлив тут пальне.

Полум'я з ревом сягало стелі, мішки з насінням вибухали, як тол.

Несподівано у цю ранню пору до місця пожежі почали збиратися візники, викликані напередодні комендантом. Це були примусово мобілізовані селяни, які знали ціну хлібові. Вони дивилися на вогонь з острахом, важко зітхали. Схилив голову і Наумов: згадав Галицький міст. Ось так боліла в нього душа, коли довелося послати електричний струм до зарядів вибухівки. Хтось з підводчиків підійшов до Наумова, зрозумівши, що це і є найстарший серед партизанів.

— Правда, що під Москвою фріцам капут?

— Правда, товариші.

Хоч як жаль було хліба, котрий доводилося знищувати власною рукою, але тисячі іскор і клубки чорного диму ніби салютували партизанам. Гітлерівський рейх не дочекається хліба з України.

Загін повертався на свою базу з поповненням: двадцять іздових виявили бажання стати партизанами. І, як колись у колгосп, вступили у загін не з порожніми руками, віддали коней, збрую, підводи.

Мабуть, ніщо так гірко не пахне людині, як горілий хліб. У сорок першому Михайло Наумов бачив вогневі зливи, що розповзлися на колгоспних землях. Палали скирти немолоченої пшениці, яка добре вродила того нещасливого року. А там, де не встигли скосити, горіло на пні. Ніхто не гасив вогню, адже гітлерівська орда просувалася на схід, і з нею боролися усіма засобами.

То був вогонь помсти.

На базу бійці Наумова поверталися тим самим шляхом. Уже був день, та щоразу, озираючись назад, партизани бачили чорне хитке марево в небі над Есманню.

Березень сорок другого року був врожайним на гостей. У лісокомбінат, де тепер штаб, приїжджали цивільні й військові. Одним з перших з'явився Покровський, старший лейтенант, той самий, який, об'єднавши у своєму загоні майже шістсот оточенців, завдав удару по Хомутівці, що на Курщині, й звільнив її від гітлерівців. Він любив, певно, козачу форму, носив кубанку і голубий башлик. Покровський хвацько сидів у сідлі, кінь гарцював під ним, наче на параді. Другим прибув Олександр Сабуров. Він командував невеликим, але добре озброєним загonom, а головне, мав рацію, підтримував постійний зв'язок з Центральним Комітетом партії, з Москвою. Ветеран громадянської війни харків'янин Микола Йосипович Воронцов прибув уночі і вночі виїхав. Він сказав, що вже раніше радився з Сабуровим і прийшов до висновку, що треба тут, у тилу ворога, мати свій центр, координувати операції. Прийшла пора об'єднуватись. Партійний керівник району Порфирій Хомич Куманьок скликав своєрідну військову раду. І ось ватажки партизанські зібралися у лісокомбінаті. Командир ямпільців Гнибіда, в білому кожусі, смужковій шапці, схожий на полковника, сидить поруч з Гудзенком, якому доручено очолити об'єднання. Приїхав командир Путивльського загону Сидір Артемович Ковпак, з ним у санях комісар Руднев...

Шифровка, з якою ознайомилися присутні, була рішенням Центрального Комітету Комуністичної партії України. З метою координації дій усіх партизанських загонів, які знаходилися на території Сумської області, створено штаб. До нього увійшло троє товаришів: Мельник Я. І., Куманьок П. Х., Наумов М. І.

В арсеналі геббельсівських пропагандистів, яким будь-що хотілося применшити значення народної війни на захоплених гітлерівською армією територіях, було й твердження, що озброєними загонами керують малоосвічені, у військовому відношенні зовсім непідготовлені люди, що навіть ті з них, які носять полковничі та генеральські погони, не мають достатньої освіти. При цьому називалися цілком конкретні прізвища відомих партизанських полководців, які на той час завдали ворогу багато відчутних ударів. Події дуже скоро спростували цю брехню. Довелось німецькому генеральному штабу не тільки організувати боротьбу проти партизан, але й старанно вивчати методи

і способи народної війни. Коли ж сконав Гітлер і його рейх, ці дослідження продовжили певні кола в Америці, Англії, Франції, особливо в Західній Німеччині. Цікавість до радянського партизанського руху особливо посилилась в умовах «холодної війни». Дипломовані генерали, доктори військових наук уже не соромилися вивчати партизанську тактику. У військових академіях капіталістичних країн введений був спеціальний курс — «Партизанські операції». Вивчалися і вивчаються зараз дії радянських «франтірерів» з не меншою наполегливістю, ніж, скажімо, рейди партизан-козаків проти наполеонівських військ. Серед фундаментальних книг на цю тему можна назвати працю генерала англійської армії Чарльза О. Діксона і доктора Отто Гельбруна, яка вийшла одночасно в Лондоні, Нью-Йорку і Західній Німеччині: «Комуністичні партизанські дії». Автори змушені визнати величезний успіх радянського партизанського руху, високу ефективність тактики народних месників. Нам зрозуміло, що книга ця писалася Діксоном і Гельбруном на замовлення імперіалістів. Тому й не дивує, що вчені авторитети описують із співчуттям провали гітлерівської стратегії і тактики в боротьбі з партизанами. Не цураються авторитети й одвертої брехні, намагаючись звинуватити радянських патріотів у тому, що вони вели війну «не за правилами». Стара пісенька з репертуару клишоногого Геббельса! Втім, оцінки, які дають ці автори подіям, нас усе ж цікавлять. «Пора вже зрозуміти все значення партизанських дій,— тривожно попереджають вони,— тим більше, що комуністи довели методи партизанської війни до найвищої досконалості». Факти для цих авторів, як бачимо, вперта річ, факти змушують бути об'єктивними. Ось їх резюме: багато тисяч партизанів були вбиті в бою, розстріляні німцями, тисячі людей знищені за підозрою в зв'язках з партизанами, тисячі й тисячі загинули, та успіхи партизанів були величезними. На середину 1942 року партизани контролювали в німецькому тилу величезні райони. Начальник управління польової поліції при головному командуванні сухопутних військ у своїй доповіді від 31 липня 1942 року свідчить, що «партизани особливо загрожують таким районам»: і називає десятки й десятки великих і малих міст, сіл на півночі, на півдні, в Білорусії, на Чернігівщині, Сумщині, Курщині, в Брянських лісах. Особливо підкреслюється, що район навколо Новгород-Сіверського повністю знаходиться під контролем партизан. Так воно й було. Саме там народжувалися і гартувалися полки, загони, з'єднання Сидора Ковпака, Олексія Федо-

рова, Олександра Сабурова, Михайла Наумова. Звідси пролягав для ковпаківців шлях від Путивля до Карпат. Ми маємо нині цілі полиці мемуарної літератури — партизани самі розповідають про бойові діла. Вони одверті й самокритичні, оцінюють власні успіхи скромно, не приховують промахів, не переоцінюють здобутків. Відомо, що, як правило, мемуари пишуться не по пам'яті, а на основі документів, щоденників, але відомо і те, що вказані документи і вказані особисті записи склалися і велися в конкретній обстановці, вони не могли бути узагальнюючими, не могли характеризувати подію в цілому. Командир взводу, роти, зазнавши великих втрат і часом не вигравши бою на своїй ділянці, не може бути оптимістично настроєним і в щоденнику. А тим часом саме його втрати, самопожертва підрозділу і дали можливість роті чи батальйону просунути вперед, виконати бойове завдання. Успіх це чи поразка? На війні немає посередника, як на тактичному навчанні. Часом на довгі роки залишається нез'ясованим, яке значення мав той чи той бойовий епізод. Не завжди і цифри дають вичерпну відповідь. У війни своя арифметика. Зіставлення втрат — ще не відповідь, чия взяла. У своїх спогадах, наприклад, Михайло Іванович Наумов, який здійснив один з найважчих рейдів, Степовий, наводить чимало трагічних епізодів. Це і розповіді його командирів, які знов і знов потрапляли у вороже кільце, проривалися групами і навіть поодинокі до своїх, це і щоденники тих, хто, здавалося, знаходився в трагічних обставинах, звідки повернення не було, це і тривожні його власні роздуми, бо й він не був застрахований ні від оточення, ні від смерті. Партизани завжди ведуть бій з переважаючими силами. Проти загону, в якому кількасот бійців, виступають цілі бригади, дивізії гітлерівської регулярної армії. В їхньому розпорядженні авіація, танки, налагоджений зв'язок. Ворог має великі опорні гарнізони, запаси зброї, боєприпасів, він може кинути в бій маршову частину, яка рухається на фронт, і створити перевагу в живій силі і техніці. Така вимушена акція негативно позначиться для ворога на якійсь фронтній ділянці, в обороні чи в наступі, але партизанський командир, проти якого кинуто резерви, про це не знає. Можливо, тільки десь у високих штабах зуміють оцінити, що сталося, для кого це виграш, а для кого програш. Рейд, здійснений під командуванням капітана Наумова, дає багато приводів для роздумів. Рейд був дуже важкий. Через багато років начальник Штабу партизанського руху Тимофій Строкач напише у книзі «Наш позивний

«Свобода» про з'єднання Наумова, про спробу вести кінну рейдову операцію в районах, де проходили важливі комунікації противника. Похід мав підняти на боротьбу з окупантами сотні нових патріотів, залишити диверсійні групи на залізничних вузлах, активізувати місцевих партизанів. Але головне, найважливіше, для чого планувався Степовий рейд,— це розвідка оборонного валу на Дніпрі.

Серед матеріалів, які використав Наумов, коли працював над книгою «Степовий рейд», був і щоденник його бійця Корецького. Ось запис від 10 лютого 1943 року: «Наш рух — дивовижний калейдоскоп, божевільний галоп через поля, долини без доріг. Залишається одне — міцніше триматися. На короткій зупинці я на хвилину зійшов з коня, але зараз же й рушили, і зразу ж риссю. Я до своїх саней, а коні в темноті несуться, як привиди, ледве встиг ускочити в останні сани».

Тієї ночі загін мав знищити міст у Сумах. Завдання відповідальне й почесне. Адже на Сумському мосту схрещуються дороги на Харків і Курськ, що ними транспортується жива сила і техніка ворога.

І сам Наумов теж вестиме щоденник. Ось рядки з нього: «У партизанів невідомо звідки появились фото, на яких було зображено багатоперхові доти, неприступні форти з гарматними жерлами, надовби, зенітні прожектори. Мордати, в залізних шоломах, німецькі солдати розпивають каву. У них ліниві пози і самозадоволенний вигляд. Таким, очевидно, мали уявляти собі партизани Дніпровський вал. Неприступність його, мовляв, не підлягає сумніву. Фашисти використали тут досвід «лінії Маннергейма» на півночі й «лінії Мажино» на заході.

Що на цих фото правда, а що брехня? Чутки про Дніпро все суперечливіші. І з кожним днем він усе ближче, Дніпро, все ближче той вал, який, на думку ворога, зупинить наступ Червоної Армії, прикриє рейх.

Кінні й піші наумовці, його обози залишали свій слід на сірому весняному ґрунті. Вдень грязюка непролазна, як та, що зустріла фашистів восени сорок першого. Вночі земля тужавіє, крижаніє, вночі можна їхати і саньми, але вдень коні їх ледве тягнуть. Люди, що живуть в окупованій зоні, з надією дивляться на зірочки партизанські, на зброю. Ті, що зустрілися сьогодні, кажуть: до Дніпра вже недалеко. Один перехід. Он за селом починаються плавні. А що там, на Дніпрі, які укріплення, чи багато артилерії? Може, хто з них працював на будівництві укріплень? Люди лише низують плечима. І для них Дніпро,

який уже недалеко, таємничий, незнайомий... Тим часом партизанський Головштаб підганяв радіограмами. «Врахуйте, що за вашим рейдом стежать у Ставці Верховного Головнокомандуючого». І ще одна телеграма Головштабу, копія тієї, що передана Ковпаку і Рудневу для орієнтації: «Наумов з групою загонів здійснив рейд на правий берег Дніпра». Здійснив... А того самого дня Наумов, обороняючись з групою відважних у кам'яному приміщенні школи, запише: «Я стріляю по ворогу з карабіна. Почала підходити решта моїх хлопців, ворогу вдалося оточити конотопців і відрізати школу від есманців. Все змішалось — і партизани, і гітлерівці. Зійшлися впритул. Ми тільки бачили п'яні обличчя, відчували запах самогонного перегару». Ще через день Наумов зробить новий запис: «Горить село, горять ворожі танки, бій уже гримить годину, дві, але до ночі ще далеко. Надіючись на бездоріжжя, на грязюку в полях, рухаємось до Голованівських лісів, до єдиних лісних масивів на південних просторах України, де, можливо, буде змога вивезти наших поранених». Ще запис про парашути, скинуті їм: «Вручили кілька листів і мені. Перші листи з Батьківщини за всю війну. В гнітючій тиші, яка час від часу наповнювалася вибухами снарядів, я розкрив складений трикутником лист з невідомого мені Ломова. «Я не вмю ридати, я лише слабо крикнула і розбудила Галочку», — читав я про те, як після довгого і нестерпного чекання замість вістки від мене дружина одержала офіційне повідомлення про мою смерть». Але лист кінчався радісно: «Я дочекалася, вийшло по-моєму». Це керівники партизанського штабу знайшли нарешті його дружину Надію і повідомили їй про нього: живий!

8

З'єднання рейдувало на Одещині, Кіровоградщині, у Вінницькій області. Потім маршрут на Житомирщину. Рейд із Степу на Полісся проходив задовільно. Уже 27 березня з'єднання вступило на територію колишнього Корнинського району. На світанку воно розташувалося в селі Сушанка, відпочинок був недовгим, німецький комендант попросив у сусідів підкріплення, і незабаром із Брусилова на п'ятнадцяти машинах прибули свіжі сили гітлерівців. Вони зупинилися в селі Турбівці. Ще і ще прибували поліцаї і солдати. З'єднання Наумова нараховувало всього чотири порівняно невеликих загони. Потрібні були люди,

зброя, боеприпаси. В один з таких днів у лісі зустрілися два командири місцевих загонів: так званого Другого Макарівського — Яків Мефодійович Кузнець і молодий безвусий комсомолец, командир радомишлянських партизанів Петро Васильович Жудра. Вони вже знали про те, що наумовці розташувалися поблизу і розпочали відразу ж бойові дії. Радилися недовго. Загін Жудри мав на своєму бойовому рахунку чимало серйозних справ. Відчутних ударів завдали гітлерівцям і партизани Кузнеця, але вони розуміли, що в цей важкий період, коли ворог зосередив поблизу Києва майже стотисячну армію карателів, їм, партизанам, треба об'єднуватися. Наумов, як їм стало відомо, збирав розрізнені сили. Те, що з'єднанням командує генерал, надавало певності. Молодший з командирів Жудра був хазяїном території, де відбувалася ця друга їхня зустріч. Яків Мефодійович розкурював спокійно свою люльку, з якою ніколи не розлучався. Вже й раніше Жудра бачив його таким під час спільних операцій. Не дивлячись на складне становище загону, який потрапив у вороже кільце, його командир не втрачав зв'язку з підрозділами, давав накази зв'язковим. Жудра не знав, чи справжнє це прізвище у командира киян: Кузнець. А воно дуже влучне. Міцний, широкоплечий, з великими руками, неквапливий у рухах. Якщо такого справді поставити до ковадла, кожен удар буде точним. І ось Кузнець кличе його туди, куди веде своїх бійців. До генерала Наумова, за Тетерів...

Вирішено рухатися відкрито. Розвідка доповіла, що на дорогах поліцайські заслони. Але життя навчило зрадників: з партизанськими силами вони уникають сутинчок. Поліцаї оскалюють зуби тільки тоді, коли перед ними озброєні люди.

Рання осінь. Листя ще тільки починає жовтіти, хмари збиваються в холодні тумани. Жудрі ще не доводилось ось так ходити битим шляхом, на видноті. Усміхається Кузнець: звикай. Скоро їхня розвідка натикається на перші наумовські застави. Добре знайомі місця, в кожному з цих сіл вони вже не раз бували. У тому, як поводить ся населення, відчувається, що тут хазяїнують партизани. Все частіше зустрічаються озброєні люди у червоноармійській формі.

Нарешті їх зупиняють. Підполковник називає себе: Величко. Він начальник штабу наумовського з'єднання.

Хата в садку. Зелені сутінки кладуть плями на стінах, на обличчях людей, які зустрічають їх. Начштабу Величко доповідає генералу. Наумов у зовсім новій формі, на

погонах сяє велика зірка. Обличчя суворе, втомлене. Це, певно, сліди, полишені тяжким Степовим рейдом. Адже пройдено майже тисячу кілометрів по ворожих тилах, од Брянських лісів до Чорного моря. Багато героїв-наумовців залишилося навечно в степах України. Як легенда звучала для Кузнеця розповідь одного з учасників рейду,— вони познайомилися в лісі,— про подвиг групи бійців загону «Червоний», яким довелося схрестити зброю з особистою охороною Гітлера. Це сталося під Вінницею. Зупинилися там ешелони і колони військ, що прибули з Франції. Автомашини з солдатами звертали з шосе і поспішали до Корделівського лісу, де точився бій. Наумовців було всього двадцять сім. Живих залишилося троє.

Перед генералом карта. Ліси і голубі стрічки річок. Тетерів, Здвиг, Ірпінь. Усі течуть у Дніпро. Туди, до Дніпра, потечуть і загони Наумова. 26 вересня, через три дні після того, як прийшли сюди Кузнець і Жудра, Михайло Іванович зробить такий запис: «До нас приєдналося ще півтисячі партизанів. Останнім часом наше з'єднання почало нагадувати сталеву пружину, що розтискується. Чим ближче до Києва, тим сильнішим і численнішим стає воно. Разом із нами ночували сьогодні в селі Меделівка загони Київщини, Макарівський — капітана Коротюка, Київський — Кузнеця і Новика, Радомишлянський, він же Другий Макарівський, яким керує зовсім юний Петро Жудра. З Гути-Білокриничної Жудра взяв досвідченого провідника Купріяна Марченка. Дали йому групу автоматників. Ця розвідка повинна проскочити до Дніпра і встановити зв'язок з фронтом.

Наумов задоволений, до нього прийшли місцеві партизанські ватажки. Розглядає Петра Жудру із захопленням і здивовано. Звик бачити отаких, зовсім юних, героїв, які сміливо йшли на смерть, але цей... у двадцять два роки створив власний загін! Раніше ніж вирішити питання — приймати ці загони до з'єднання чи не приймати, штаб Наумова зібрав потрібну інформацію. В навколишніх селах хвалять Жудру. Та Наумов звик особисто знайомитись з новачками. Про кожного хоче мати власну думку. Ось цей, Яків Кузнець, інженер, тямущий, видно, командир, карти не боїться. Став поруч з Наумовим водить пальцем, уточнює кращі шляхи для наступу. Чим ближче до Києва, тим краще знає Кузнець усі балки, яри, виходи до Дніпра. Ось річка Ірпінь, знайома йому з дитинства. Він розповідає: заплави Ірпеня заболочені, розлогі, довкола густий ліс, і тягнеться він аж до околиць Києва.

Михайло Наумов любить працювати над картою. Цього його вчили у Вищій школі прикордонників. Ну та з Кузнецем вони ще попрацюють, а зараз залишає для розмови одного Жудру. Цікавить його місцеве населення, настрої. Жудра розповідає про своє рідне село Білу Криницю, про друзів, про тих, з ким починав...

Чи сама знайшла його Ліда Паламаренко, яку залишили для організації антифашистської боротьби, чи то його друзі Вітя Двораківський та Володя Зелінський мали з нею раніше зв'язок і рекомендували його, Петра Жудру, ввели в партійно-комсомольський підпільний комітет? Керівником — Ліда Паламаренко, членами — він, Петро, і старший Лідин брат Олександр.

Уперше тоді, здається, почув на засіданні таке дуже потрібне слово — конспірація. Тому на наступній нараді у своєму лісі, куди прибули друзі з інших сіл, і навіть з самого Києва, прізвищ не називали. Тільки місцевих він знав. Купріяна Марченка, підпільника Федора. Потяглися одна за одною активні партизанські ночі. В одну з них побували Жудра з Зелінським та Бураківським у лісі, де були сховані двадцять п'ять гвинтівок з патронами. Потім селяни показали їм, де закопано кулемети, вибухівку. Не сиділи без роботи жудрівці — випускали листівки, виставляли пости на дорогах; підривали машини. Спалили сінопункт, розбирали містки на трасі, замінували дорогу на Малин, а коли дізналися, що в селі Кодра німецькі наймити склали списки радянських активістів, партизанський загін і там провів бойову операцію. Списки знищено, а продовольство і зброю забрано собі. Партизанські мінери «контролювали» підземний кабель на трасі Берлін — фронт. То в одному місці перерубають його, то в другому, ще й дерном прикривають. Спробуй знайти. Наумов слухав Жудру уважно. І знову розпитував, цікавився походом партизанських загонів Київщини на Радомишль. Операція проводилась за завданням УШПР. Петро Жудра атакував своїм загonom місто, маючи завдання визволити ув'язнених. Охороняли патріотів поліцаї та батальйон жандармів.

То була серйозна генеральна репетиція, похід на Радомишль. Кожен загін своє завдання виконав. Загін Жудри визволив велику групу радомишлянців, приречених на смерть.

Партизани Жудри добре знали Радомишлянський ліс, знали, де знаходяться німці й поліцаї. Хутірець, у якому розмістився штаб Наумова, був відносно спокійний. У хаті,

яку Наумов облюбив для себе і для комісара, просто, чисто. Старовинні меблі свідчать, що хазяїн мав добрий смак. Кілька стільців, важкі крісла, шафа, книжкова полиця — все було зроблене з дуба, інкрустоване вручну. Кожен вирізьблений листочок, кожен жолудь іншого розміру, але видно, що різьбяр — людина талановита. На дерев'яних побілених стінах фотографії. На першому плані виділялися чоловіки у солдатській формі старої російської армії. У вусатого красеня на грудях — Георгіївський хрест. Жінка з дитиною на руках пов'язана старомодно, кофтинка у неї зі шнурівкою — на польський манер. Літній чоловік з окладистою бородою, схожий на дореволюційного майстрового, у довгій білій сорочці, з густим рядком чорних гудзиків. Розглядаючи фотографії, Наумов згадав свою рідну хату, батька, матір. А де сучасне? Свіжих знімків нема, їх, певно, сховали. Фашисти не терплять найскромніших прикмет радянського періоду життя.

І в той же час на полицях книжкової шафи стоять рядками в товстих палітурках твори Тургенева, Гончарова, Толстого. Він завжди любив книги, Михайло Наумов. А ці особливо йому сподобалися: їм літ і літ! Вони пахли старовиною. Вже у Шостці, ставши одруженим, дома у Наді натрапив на дореволюційне видання роману Толстого «Воскресіння». Взяв його в казарму і там читав. Чи то літери були якісь інакші, — слова здавалися написаними од руки, чи присутність твердого знаку переносила його в іншу епоху. Вже тоді Наумов признався собі, що ніколи раніше не проймався ось так настроями подій, описаних Толстим.

Та ось хазяїн поклав перед ним невелику книжечку. Вона зовсім новенька, ніби не читана. Наумов здивовано підняв брови.

— Ого! Денис Давидов! Свіже видання — 1942 року!

Як вона потрапила сюди, в глухий закуток Полісся? Сама назва дала пояснення: «Про партизанську війну». Вийшла у Москві, у Військовому видавництві. Наумов жадібно перегортав сторінки. Так, тут зустрічалися і знайсні йому твори, ті, що друкувалися у «Військових записках», але є й нові. В короткій передмові говориться, що сюди ввійшов щоденник партизанських дій 1812 року, який за життя Дениса Давидова не друкувався...

Наумов тримав книжку Дениса Давидова, як дорогоцінний скарб.

Його очі зустрілися з очима хазяїна. Запитав, звідки в нього Давидов.

Селянин посміхнувся.

— Різні птахи над моєю хатою пролітають. От і скинув лелека з червоною зіркою. А що, подобається? То нехай буде ваша! Візьміть на спогад. Може, й самі, товаришу генерал, щось подібне напишете. Такої всенародної війни, як ця, наша земля ще не знала.

9

Наумов пішов з життя рано; серед багатьох ворогів, з котрими боровся, одного не переміг — хворобу віку. До останнього подиху був у строю — за робочим столом у київській квартирі, а то більше під Клавдієво, у своєму «бліндажі», як називав він скромну дачу. До речі, в роки рейду на Київ у цих самих місцях знаходилась і його польова штабквартира.

Кијани прощалися з генералом у клубі Міністерства внутрішніх справ на Печерську. Той спекотливий день печально цвів біля його труни червоним і чорним. Почесну вахту несли військові, цивільні, колишні партизани Сумщини, Чернігівщини, Брянщини, учасники героїчних рейдів.

У караулі зі зброєю стояли прикордонники, побратими бойової молодості. Тисячі людей у скорботному мовчанні востаннє прощалися з Михайлом Івановичем. Та людська пам'ять нетлінна.

І за «круглий стіл» цієї повісті перед оповідачем сідають соратники і друзі Михайла Наумова, ветерани Вітчизняної війни.

Через три десятиліття Яків Мефодійович Кузнець, начштабу з'єднання, на прохання автора цих рядків дає характерний портрет Наумова, яким запам'ятав його після зустрічі під Радомишлем. Досвідчений штабіст пише стисло і точно.

«Наумов М. І. Зовнішній вигляд. Середній зріст, підтягнутий, довгасте лице, русявий, очі сірі, в рухах повільний, завжди у військовій формі, ордени на кітелі, козацька бурка, шапка-кубанка. Молодий командир з'єднання народних месників, нової формації полководець. Маневрений, чіткий, упевнений, у тилу ворога покладається на стійкість загонів. «Який би я був командир, що б не міг попаритись у лазні, спати в білизні». Упевнено працював над картою. Тактика з'єднання, стрімкий рух уперед, рейди 50 — 70 — 80 кілометрів за ніч. Партизани на конях, рейд здійснюється однією або двома паралельними колонами. Від колон

вправо або вліво (3—5 кілометрів) виставляються кінні дозори, що йдуть в напрямку колони. На шляху рейду знищується все окупаційне: гарнізони, кущі поліції, старости управ, склади, телефонні лінії, мости, підриваються ешелони, залізничні колії. Ведеться військова розвідка. Зупиняється в селах, з'єднання по числу загонів, ведеться агентурна розвідка. Після проходу з'єднання лишається смуга 10—20 кілометрів, подібно до проходу смерчу, бурі, де все окупаційне знищено. Потрібно місяць або й більше, щоб усе відновити. Проходячи рейдами в напрямку невеликих міст, створювали паніку в гарнізонах, що там були розташовані. Як вщухала паніка, німці посиляли каральні загони, а то й військові з'єднання на боротьбу з партизанами. Коли німці атакували нас, відбувалися бої, було всяк; то ми німців знищували, а то доводилось і самим вириватися з оточення. А як правило, бою не приймали і рейдували далі. В німецьких газетах не раз писалося, що з'єднання часто створювало небезпеку німецьким частинам і окупованим містам».

Інший начальник штабу, ковпаківець Герой Радянського Союзу В. О. Войцехович пише у книзі «Фронт на Поліссі»: «У січні 1943 року ЦК КП(б)У і УШПР поставили перед Сумським підпільним обкомом партії відповідальне завдання: сформувати ще одне з'єднання і направити його в рейд на південь. Командиром з'єднання призначали капітана М. І. Наумова. Першого лютого (вночі) 1943 року з'єднання вийшло з Хінельських лісів. За два місяці наші сумчани побували в Сумській, Полтавській, Кіровоградській, Одеській, Вінницькій, Житомирській та Київській областях. У Голованівському лісі на Одещині карателі оточили з'єднання, зав'язався жорстокий бій. Наумов пробився на північ і рушив на Полісся. В лісі партизанського краю».

Начальник Штабу партизанського руху на Україні Тимофій Строкач свідчить:

«За активні бойові дії у ворожому тилу 8 березня 1943 року М. І. Наумов удостоєний звання Героя Радянського Союзу, а ще через місяць він став генерал-майором. Партизанам Наумова ворог нав'язав тяжкі бої».

І знову: «У вересні 1943 року Український штаб партизанського руху розробив план взаємодії загонів і з'єднань з радянськими військами в районі Дніпра.

Наумову було передано бойове завдання: діяти на залізницях і на шосе Київ—Житомир. 15 жовтня перед з'єднанням Наумова поставлено нове завдання—ввірва-

тися в Київ разом з частинами Червоної Армії. Наумов продовжує йти на схід. 16 жовтня важкі бої під Білою Криницею. Кіннотники Наумова зайняли Клавдієвські ліси. До складу ударної партизанської групи під командуванням Наумова ввійшли партизанські загони: Конотопський— «Смерть фашизму», Київський, Бородянський, Макарівський, Радомишлянський, Другий Макарівський. Наумов зосередив у лісах грізну партизанську силу в кількості 3300 бійців. На початку листопада наші війська перейшли в наступ з Лютиського плацдарму в напрямку на Святошино».

А ось сторінки бойового літопису.

«Розвідники з'єднання Олексія Федорова захопили німецьку штабну автомашину. Там, у портфелі, вони знайшли такий документ: «1943 р. квітня 4. З меморандуму німецької розвідки зондерштабу в Києві. Наумов — генерал-майор, командир об'єднання партизанських загонів, які діють головним чином у Київській області. Прагне проникнути в південну степову частину України. В лютому і березні з Брянських лісів за завданням Строкача з великою бандою намагався прорватися у Вінницьку і Кіровоградську області... Війну почав у Карпатах, там потрапив в оточення. Скориставшись із байдужості окупаційних властей і жандармерії, легко пройшов до Брянського лісу... Має велику популярність і славиться винахідливістю тактичних бандитських прийомів, основний вид його діяльності — переслідування дрібних гарнізонів і штабів, нальоти на них, іноді має в цьому деякі успіхи... Зброєю і боеприпасами постачається з Москви, звідти одержує інструкції. Дуже небезпечний тим, що може створити раптову загрозу штабам, головним чином особам».

Що ж, подібне визнання ворога робить честь радянському партизанському ватажкові. Але, мабуть, найточніше визначать місце Наумова у народній війні проти фашистських окупантів чудові слова про нього, які належать Тимофію Строкачу:

«Генерал Наумов один з тих командирів, які не схильні перебільшувати сили ворога. В ньому добре поєднуються військова освіта, яку він здобув у Вищій школі прикордонників, бойова практика і пошуки нових форм партизанської боротьби».

КУРСОВУ ПИШЕ ПОЛІСЯНКА

Нещодавно до рук моїх потрапив рукопис першокурсниці історичного факультету Чернігівського педінституту. Автор — Ольга Редько, дівчина з невеликого поліського міста Мени. Їй вісімнадцять років. Середню школу Ольга закінчила у себе вдома і тепер навчається в обласному центрі. Міцніюча рік за роком дружба її рідної Менщини з хліборобами одного з районів Чехословацької Соціалістичної Республіки — ось що підказало їй тему курсової. Ольга була ще школяркою, коли до них все частіше почали навідуватись гості з країни чехів і словаків. Спершу завітали люди літні з багатим життєвим досвідом: робітники, вчителі, ратаї хлібної ниви і працівники тваринницьких ферм, потім — молодь, активісти молодіжних організацій. У своїй курсовій Ольга пише: «Від Десни до Влтави через гори й доли, крізь усі відстані звівся, наче райдуга, міст дружби, і судилося йому стояти віки». Сторінки, з якими я ознайомився, це ще, власне, тільки канва роботи, окремі її фрагменти. Та з кожним прожитим днем усе яскравіше квітне візерунок на Ольжиній канві. Ось і мені захотілося в свою чергу доповнити Ольгу, сказати дівчині, наскільки важливий її задум, як потрібна її праця.

1

Розпочати, мабуть, доведеться з воєнних років, з того часу, коли вперше побачив охоплену вогнем землю Чехословаччини. Побачив з-за ріки, бурхливої навесні ріки Іпель. На тому березі ще були фашисти, а тут, звідки ми наступали, на землі Угорщини, полки виходили на позиції, щоб подати допомогу братам по крові. Особисто для мене, як для радянського літератора, Чехословаччина завжди була, перш за все, країною Ярослава Гашека та полум'яного Юліуса Фучика. Пригадую, як письменники—ветерани війни, що зібралися на свій Міжнародний конгрес у Москві, про них говорили як про живих наших соратників у боротьбі за мир.

Недалеко від мене сидів Зденек Плугарж, я бачив його стомлене, задумане обличчя. Того року, пам'ятаю, як ми визволяли Чехословаччину, Плугарж знаходився у фашистській катівні. Свободу йому принесла весна 1945 року. Ось запис, який я зробив під час його виступу. «Для нас, політичних в'язнів,— сказав Зденек,— які були між жит-

тям і смертю, грандіозна перемога Радянської Армії над фашизмом означала повернення до життя в справжньому розумінні цього слова. Наше звільнення наклало й певні обов'язки: поводитися з одержаною свободою так, щоб загибель мільйонів людей, і в першу чергу радянських громадян, не була марною». Чехословацький колега багато що бачив, багато що знає, він мій одноліток. Коли я слухав його виступ, у пам'яті оживали герої форсування ріки Іпель. Добре пам'ятаю генерала Федоровського, командира дивізії, зовсім молодого. Напередодні наступу на цій ділянці ми, військові кореспонденти, мали можливість зустрітися з комдивом. І що дивувало — він в останні години перед боєм говорив зовсім не про війну, не про труднощі, які чекають наступаючих на водному рубежі в паводковий період, не про те, що за рікою укріплені бастіони ворога. Ні, весна надихала його на зовсім інші роздуми. Він говорив про природу, яка тут, на берегах ріки Іпель, так нагадує йому рідну Україну, про весну перемоги, яка наближається, про те, що журналістам незабаром доведеться писати про мирну працю, про кохання... Ще в штабі корпусу нам розповідали про Федоровського як про строгого, вимогливого воєначальника, про те, що він командир кращої дивізії, яку часто посилають на напрям головного удару. І раптом така розмова. Пам'ятаю, правдист Сергій Борзенко записав щось собі в блокнот і ніби ненароком запитав, чи генерал жонатий. Той розсміявся, дістав з планшетки фотографію вродливої жінки років двадцяти п'яти. Одягнена вона в сукню темного кольору з високим коміром, у неї проста домашня зачіска, великі, повні смутку очі...

Моєму колезі дуже кортіло прочитати напис на зворотній стороні, але він не осмілювався цього зробити.

Увечері генерал Федоровський залишив у моєму блокноті своєрідний сувенір, який і зараз зберігається як реліквія воєнних літ. «Заправте машину кореспондента «Комсомольской правды».

Наступного ранку дивізія форсувала ріку. В ході наступу ми з Федоровським більше не зустрічалися. Тільки вже десь під Братиславою я дізнався, що й тут в авангарді армії дивізія Федоровського. Записка про бензин була якраз до речі. Розшукав офіцера, що відав пальним, показав йому записку, не вириваючи листочка з блокнота. Офіцер глянув на підпис, спохмурнів. «Добре, — сказав, — я заправлю вашу машину. — І тихо, сумовито додав: — А генерала Федоровського вже нема. Він загинув відразу

після форсування. Куля фашистського снайпера обірвала його життя».

Невдовзі, як і пророкував генерал, прийшла весна Перемоги.

Через кілька місяців уже в Чернівцях я знову зустрівся з Федоровським... з його могилою, з пам'ятником над нею. Я відвідував могилу багато разів, і завжди глибока тривога охоплювала серце, ніби під гранітною плитою лежала дуже близька для мене людина.

Про таких визволителів Чехословаччини, як Федоровський, пише і Ольга Редько в своїй курсовій. Розповідає про земляків, чернігівців, які хоробро билися під Братиславою, на Дуклінському перевалі, під Прагою. Одні віддали там своє життя, інші повернулися додому з нагородами і ранами. Ольга Редько не наводить цифр наших неповоротних втрат, вона не знає страшної статистики війни. Не буду називати цифри і я. В моїй пам'яті й у моїх журналістських блокнотах зберігається багато епізодів, фактів, імен... Спробую для Ольжиної курсової вибрати із сноп людських подвигів кілька налитих зерном колосків...

2

Суворі дні березня року 1945-го. До Праги вже не так далеко, але й не близько. В мемуарах воєнних років часто згадуються великі міста — Прага, Брно, Братислава, Кошице. А хто знає про бої в горах Чехословаччини? Під Банською Бистрицею, наприклад? До цього містечка, яке загубилося в гірських лісах Малих Татр, веде вузьенька звивиста дорога. Іде сніг, налітаючий з верховин вітер мете його по глухих ущелинах. У такі хвилини нічого не видно; гори, дороги, машини в обозах — все губиться в густій білій імлі. Бійці підрозділу гвардії старшого лейтенанта Китаєва, яким довелося з боями проходити по стежках і просто по нехожених місцях, переслідують фашистів вдень і вночі. В хвилини короткого відпочинку слухаю розповідь про те, якою важкою була ця дорога, як піхота допомагала танкістам. Виявляється, свіжі тріски, якими засіяно шлях, це засіб, при допомозі якого танки змогли вибратися на вершини. Дороги покрилися льодом, важкі машини на крутих підйомах сковзалися, ніби вони не на траках, а на полозках. Десантники, які сиділи на броні танків, бійці екіпажу — всі, крім механіка-водія, рубали ліс і валили дерева під гусениці. Молоді стрункі сосни, буки

одразу перемелювались на тріски, зате метр за метром танки піднімались усе вище і вище.

Біля гірських струмків, які швидко і гамірно течуть собі, не скоряючись морозам, ми бачили перекинуті із скелі на скелю кладки. Всього кілька годин тому, вірніше — минулої ночі, по цих висячих містках переходили бійці. Важко у повній темряві спускатись до води і навпомацки пробиватися над ревучим потоком. Кожен третій із підрозділу капітана Приймака покуштував гірської води. Обсушувались під час переходу. За першим потоком був другий, а далі ще десятки таких же, і ні одного мосту цілого. Танкісти чекали, доки сапери наведуть нові, але піхоті чекати нема коли. Нетерпіння, бажання не відстати охопило й артилеристів, вони тягнуть свої гармати через ручаї, через урвища, аж дух перехоплює. Ось рушили й танкісти! Бойові машини офіцера Трошина, на долю якого два місяці тому випало першому перейти кордон Чехословаччини з півдня й обійти місто Банську Бистрицю. Щоправда, сапери йшли попереду, прокладаючи шлях серед суцільних завалів і вивергнутих на дорогу скель... Отже, Ольго Редько, оці рядки, які я наведу нижче, були написані мною для солдатської газети саме там, під Бистрицею. «В засніжених Карпатах радянські солдати повторили подвиги, подібні до тих, про які народ склав чудові легенди, оспівуючи суворовські походи. За кількасот метрів від міста є гора, яку у свій час любили навідувати туристи. Висота її більше тисячі метрів, гора підіймається над містом крутобкою скелею. Саме цю гору атакували гвардійці вночі, й долю її вирішила рукопашна...»

Ніколи не забути березневі дні у Карпатах! Місцеві партизани одягнені в теплі кошушки, валянки, шапки-вушанки. Вони знають тут кожну стежинку, кожен кущик. Грім радянських гармат для них — як благовіст Свободи! Всі, хто у важкі для Чехословаччини роки боровся з фашистами в підпіллі, чіпляють на шапки червоні стрічки і разом з Радянською Армією ідуть на ворога!

А ось ще згадка, село Тепла Вода. Дороги, які ведуть сюди, сірі, з помутнілими ручаями — це весняні дороги. А трохи вище шлях пролягає по мерзлоті. Дерев, скелі, стежечки — все засипане снігом. Бійці, котрі воюють зараз уже в двадцяти-тридцяти кілометрах від рубежу, з якого почався наступ у березні, знову серед снігів. На крутих стежках нав'ючені коні ледве-ледве тримаються, іздові ідуть по самому краєчку над урвищем і часто своїм плечем підтримують коней.

Ген на крутому повороті наш середній танк сповз із дороги, і його намагаються витягти тросами із провалля. Кожен метр, пройдений у Карпатах, доводиться долати з великими труднощами. Танкісти невеликого підрозділу через кожні 200 — 300 метрів натикались на ворожі заслони. Ідучи першим, молодший лейтенант Боженко сміливо вривається в завали своїм танком, пробиває вузькі проходи. Такого в практиці танкістів ще не було. Гвардії сержант Віхнич, кулеметник, якому не вперше воювати в горах, розповідає, як він тут вдосконалюється: в перші дні наступу маскував свій кулемет під весняні фарби, сам був у сірому халаті. Але вже наступного дня, як почалися гори, маскування довелося змінити, одягнув білий халат. Пробирався яругами, обходячи вогневі точки ворога. Раптом у видолинку селище. Німецький пост. Сержант пішов в атаку на дозорних. Скинув халат і поповз. Одна черга, друга... Можна просуватися далі. Ось уже й околиця. Віхнич на третьому поверсі будинку, звідки видно все наокіл. Та милуватись краєвидами ніколи. Вогонь по відступаючих фашистах викликав серед них паніку. Це вирішило успіх атаки, рота старшого лейтенанта Плесовських успішно просунулась на три кілометри. І знову зупинка біля каналу, відгородженого дамбою. Фашисти встигли підірвати дамбу, у пролом ринула вода, довелося стрибати з каменя на камінь, вибираючи високі місця. З ходу зав'язали бій за село. Назустріч їм, пробиваючись між будинками, ховаючись за деревами і камінням, прийшло двоє місцевих жителів. Озброєні вони були мисливськими рушницями, на шапках — червоні стрічки. Партизани! Від них почули, що недалеко звідси є потаємний хід, який веде у село. Кілька сміливців пішли з провідниками...

Підземелля виявилось сирим і темним, в нішах, вистелених деревиною, зберігалась зброя, боеприпаси, харчі. Партизанський арсенал... Майже всі жителі села знали про нього, і не знайшлося ні одного зрадника.

3

Так, усе це було, Ольго. В тих самих місцях, звідки приїдять до вас, на Менщину, друзі — чехи і словаки. Ще тоді зав'язувалася наша дружба і цементувала її разом пролита кров.

Ось мій чехословацький блокнот сорок п'ятого року.

Квітень. До Перемоги залишається місяць. Та ще не звільнено Братіславу. Дивізії генералів Гречаного і Горба-

чова (горбачовська дивізія — це моя в минулому, 252-га, та, що прославилась у Сталінградській битві) розвивають наступ на столицю Словачії. Бої розгорнулися на дільниці між Малими Карпатами і Малим Дунаєм, а також на південному березі Дунаю. Перед наступаючими воїнами 2-го Українського фронту частини противника, вже потріпані в попередніх боях, і нові, перекинуті сюди недавно. За останні п'ятнадцять днів на цей напрямок гітлерівці підтягли з тилу численні команди фольксштурму, саперні й будівельні батальйони.

Одним із опорних пунктів ворога був маєток графа Кароля Естергазі. Поруч з кріпосною стіною бачимо викопані окопи повного профілю. Більша частина кімнат верхніх поверхів, а також кам'яні вежі навколо маєтку пристосовані для вогневих точок. Дороги і мости заміновано.

Багато офіцерів і солдат втратили ми тут... Але Братіслава повинна бути звільнена, і стрілецька рота офіцера Чумака веде рукопашний бій з противником. Гітлерівці кинули в атаку бронетранспортери і групу піхоти. Старший сержант Олександр Чернов вогнем з крупнокаліберного кулемета підпалив бронетранспортер, потім обстріляв артилерійську батарею... Підтриманий бойовими побратимами, він увірвався в розташування штабу ворожого батальйону. Гранатами, вогнем з автоматів сміливці знищили охорону і захопили штабну автомашину з документами. Ось тоді ми й побачили вперше столицю Словачії.

Центральна частина Братіслави — з площами, до них радіально підходять вулиці, утворюючи не зовсім правильне коло. Сюди з усіх боків опівдні підійшли штурмові підрозділи, почався рішучий бій. Район, в якому ще трималися фашисти, закутаний густим димом, безперервно грають «катюші». Ось пішла вперед гвардійська піхота. Штурмують квартал за кварталом, вибивають ворога з останніх укріплень радянські богатирі. У 15.00 на багатьох будинках уже полощуться червоні стяги.

У передмісті Братіслави і в самому місті — незабутні зустрічі. Разом із словаками і чехами до визволителів виходять із укрить радянські люди — жінки з Київської, Харківської, Орловської областей, ті, кого німці хотіли зробити своїми рабами. На їхніх обличчях сльози і радість.

Під вечір у Братіславі настала тиша. Бій уже відкотився за річку Бистрицю. В садках, яких так багато у Братіславі, виставлено столи, лавки. Скатерки, розшиті півниками, як на Україні. Брати по крові, словаки від усього серця віншують, пригощають визволителів... Це тут, а на інших

околицях кипить бій, фашисти, що засіли в горах, обстрілюють місто, і люди, які ховаються в погребках, бояться виходити на вулицю. Так, нелегким було чекання. Три дні точилися бої. Словаки уважно стежили за просуванням радянських військ, раділи кожному успіхові. Літній робітник меблевої фабрики Гнат Кошиць говорить: «Я старий солдат. Якщо вибух із гармати чути за два-три кілометри, значить, і піхота близько. І хоч з підвалів, де я сидів, видно було тільки ноги, ми однаково впізнали червоноармійців по їхніх чоботах. І як же ми раділи!» Зустрічаємось з Марією Павлівною Будаї, яка мешкає в будинку № 54 по вулиці Шіллера. Першими вона побачила артилеристів і ось що розповідає: «Німці попереджали, щоб тікали, бо росіяни беруть у полон. А я стою та й думаю: «Дурень ти, дурень. Кого залякувати надумав. Я більше за вас росіян знаю. Ще в ту війну стояв у мене російський солдат Максим Григорович. Душа був чоловік. Одрветься од служби, дітей візьме на руки і пісень їм українських співає. Ще й зараз лежить у скрині його карточка, може, ще живий, хай бог йому допоможе. По землі нашій тепер його діти, мабуть, ідуть, і я певна, що й вони такі ж, як батько».

У Братіславі зустрів я чотирнадцятилітнього хлопця Володю, якого фашисти вивезли з хутора Навля Орловської області. Його примушували працювати на фашистів. Він носив воду, прав онучі, чистив чоботи, мив посуд. Їв обідки. У вільні хвилини приходив до словаків і розповідав їм про своє село, про школу, світлу і затишну...

Де ж ти тепер, Володю?

А ось інше пригадується: в кінці Дунайської вулиці на триповерховому будинку, в котрому живуть робітники кабельного заводу, затріпотів раптом червоний прапор. А фашисти ще утримують позиції й готують криваву розправу над пожильцями нескореного будинку. Побачили прапор і радянські воїни, вони штурмом взяли Дунайську вулицю і в рукопашному бою знищили карателів. Треба було бачити радість на обличчях словаків, коли на даху поруч із їхнім маленьким стягом затріпотіло бойове знамено! У перший день визволення над містом чулися чеські, словацькі, радянські пісні.

Ми з тобою, полісянко Ольго, не повинні забувати і того, що в ту весну, коли у Братіславі, визволеній від фашистів, цвіли сади і люди святкували велику Перемогу, на горі Славен з'явилися перші братські могили радянських воїнів. Я був там не один раз за ці тридцять з лишнім післявоєнних років. На цю гору, Ольго, приходили і твої

земляки, менчани. 6845 радянських солдатів-визволителів лежать на меморіальному кладовищі біля монумента воїна-визволителя. Він тримає у руці весняні квіти, а під ногами у нього затоптана фашистська свастика. Монумент вінчає полотнище з червоною зіркою. Кращі митці Чехословацькини створили комплекс, який символізує свободу, виборену в битві, непорушне радянсько-чехословацьке братерство, сердечність відносин. Води голубого Дунаю, які обмивають береги кількох соціалістичних країн, котяться і тут, біля гори Славен. Ось прибула сюди делегація з Мени. Покладено квіти і від солдатської матері із села Киселівки Марії Арсентіївни Губенко, яка так і не діждалась сина Василя із далекої дороги. Довго чекала ще одного Василя, чоловіка. Чекала, бо похоронної не було, а тільки сповістили їй, що обоє «пропали безвісти». Вже вирости, завели свої сім'ї син Микола, дочка Валентина, уже й онуки пішли до школи, а вона тільки недавно дізналася про те, що Василь-молодший загинув при звільненні Чехословацькини від фашистів. Неблизький це край, але якось приїхали в Киселівку закордонні гості. Вони цікавились життям в українському селі. Побували на фермах, у полі, в саду, в сільському клубі. Як водиться, вели розмови з жителями села. Прийшла до клубу і Марія Арсентіївна Губенко. Хотіла своїми очима побачити посланців тієї землі, де лежить в солдатській могилі її син. Для багатьох день цей був святковим, вона ж прийшла — як на поминки. Одягла чорне плаття, пов'язалась чорною хусткою. Тут і познайомилась із чешкою Вірою Сейдловою, вчителькою, партійним активістом. Сейдлова, сама мати, навіть бабця, уважно вислухала стару полісянку. І ось у село на Менщині почали надходити листи. Їх варто процитувати, бо для твоєї, Ольго, курсової, як мені здається, це ще нові незабутні сторінки.

Віра Сейдлова пише:

«Глибокошановна, дорога Маріє Арсентіївно! Зустрілись ми один лише раз під час перебування на Чернігівщині делегації дружнього Йічинського району Чехословацькини, в складі якої була і я. Зустрілись раз, але пам'ятати цю зустріч я буду завжди. Я глибоко зрозуміла, відчула Ваше материнське горе. Я мати, у мене два сини. В пам'ять про тих, хто захищав нашу батьківщину в 1945 році від фашистських окупантів, я дала їм російські імена: старшого звати Олексій, молодшого — Іван. На могилу Вашого сина Василя ми поклали живі квіти. Він спить з багатьма радянськими воїнами і нашими чехословацькими, які загинули

в останні дні війни під час повстання у Празі... За цими могилами дивляться люди нашого міста, учні, піонери, на могилах завжди квіти, горять свічки. За визволення Чехословаччини віддали життя 160 тисяч радянських воїнів, їхні могили є в інших містах, селах, по обидва боки доріг. Один наш поет сказав, що радянські герої, які лежать в нашій землі, це найдорожче насіння, з котрого пішли паростки дружби наших народів. Я глибоко переконана, що кров ваших і наших воїнів, які загинули в боротьбі проти фашизму, здружила наші народи на вічні часи.

Дорога мати, ніколи не забудемо про Вашого сина. Будемо на могилі ще не раз, покладемо квіти від Вашого імені, передамо уклін і від його односельців. І все ж, якщо буде у Вас здоров'я, приїздіть до нас, будете моєю гостею. Візьму на себе всі клопоти. Передайте, дуже прошу, найщиросердніший уклін усім товаришам, усім колгоспникам Вашого села. Цілую Ваші руки. Бажаю Вам здоров'я. З глибокою повагою Ваша Віра Сейдлова».

А ось лист другий.

«Шановна Маріє Арсентівно! Мати Василя Васильовича. Пишуть Вам викладачі, учні, піонери десятирічної школи. Ваші листи, які приходять у наш район, зберігаємо в школі. Ми вирішили листуватися з Вами. Прийміть багато сердечних вітань від наших громадян. Усі вони передають велике спасибі за все. За Вашого сина Василя, який віддав життя за нашу і вашу свободу. Прах Вашого сина знаходиться на меморіальному кладовищі. Ми часто його провідуємо, прикрашаємо квітами. Біля солдатських могил ми згадуємо героїчних червоних визволителів. Не так давно під час святкування тижня радянсько-чехословацької дружби ми урочисто відкрили зал бойових традицій: у цьому залі є діафон, який розповідає про події 1945 року, про Вашого сина і його бойових побратимів.

Шановна мати загиблого воїна! Дозвольте ще раз передати багато сердечних вітань і побажати Вам щастя й міцного здоров'я.

За колектив учителів — директор школи, викладач російської мови Мирослава Крабошвилова».

І лист третій.

«Першому секретарю Менського райкому партії Сичу П. К.

Шановний Павле Кириловичу, прошу Вас передати матері солдата Василя Губенка Марії Арсентівні цього листа і невеличку посилочку. З нею ми познайомились у колгоспі ХХІІ з'їзду КПРС у селі Киселівка. Не можу забути

про зустріч із нею. Не можу забути всіх тих зустрічей з хоршими радянськими людьми. Назавжди глибоко запали в моє серце зустрічі й розмови, вони збагатили мене досвідом, мудрістю, навчили принциповості, вони — живе джерело натхнення й сили для нашої роботи і для боротьби за соціалізм.

Віра Сейдлова».

...Про цю переписку двох матерів: чешки й українки знає кожен у районі. Посилочку і листа Віри Сейдлової перший секретар райкому, Герой Соціалістичної Праці Павло Кирилович Сич одвіз Марії Арсентіївни. Колгоспники якраз починали сівбу ярих, земля після теплих дощів уже просохла, розгорталася битва за новий урожай. Скільки сягало око, рухались могутні посівні агрегати. Десь на краю поля механізатори заправляли ячменем сівалку. Високий, міцний голова колгоспу Микола Петрович Жук, який тільки-но приїхав з другого поля, розповідав, як ідуть справи у суперників. У цей день у Киселівці був гостем і я. З поля повернули на садибу старої солдатки. Невдавно їй побудували новий будинок під яблуньками, які посадив син перед війною. Марія Арсентіївна засвітила світло. З великих фотографій на гостей дивляться її діти: Микола, Валентина, Василь, той самий, якого вже давно немає в живих. А ось ще фотографії: рівні вулиці і парк невеликого міста, меморіальне кладовище, кожна могила окремо. Вони стоять — ніби солдатські шеренги. Архітектура проста і величава. На одній плиті напис говорить, що тут вічним сном спить Василь Губенко, бо помер він у прязькому госпіталі вже тоді, як заgrimіли салюти великої Перемоги. Але він не дожив до неї, не побачив її.

Я, на жаль, не знаю особисто Віри Сейдлової і вдячний редакторові районної газети Миколі Северинову, теж учаснику визволення Чехословаччини, який розповів менчанам про чехословацьку вчительку, про те, як і вона боролась за нову, соціалістичну Чехословаччину. В сорок п'ятому Вірі Сейдлової пішов сімнадцятий рік. Одного літнього дня два радянські бійці, яким пощастило втекти з концентраційного табору, зустріли біля лісу дівчину. Це й була Віра. Виморені, зголоднілі, вони прохали допомоги. Спочатку вона злякалась, дуже вже дивними здалися їй ці чоловіки, а потім зрозуміла, що це полонені червоноармійці. Сховала їх у кущах, наказавши чекати. Батьки Віри комуністи, з ранніх років виховували в дітях любов до росіян, які першими підняли прапор боротьби за звіль-

нення свого народу, прапор Жовтня. Повернувшись додому, дівчина все розповіла батькам. Порадившись, вирішили чекати до ночі, щоб потім забрати їх додому. Добре розуміли, що за допомогою червоним можуть поплатитися життям. Але це не зупинило патріотів. Вони переховували Олексія й Івана до того часу, поки ті зміцніли, набралися сил. Лісова стежка привела їх до місцевих партизан. Дуже шкода, звісно, що сліди їхні на грізних дорогах війни загубилися, але пам'ять про врятованих зберігається в чехословацькій сім'ї свято. Після Перемоги Віра вчилася, вийшла заміж. Народились сини. Першого назвала Олексієм, другого — Іваном. Ще тоді, коли в їхньому домі ковались бійці Радянської Армії, Віра Сейдлова почала вивчати російську мову. З 1945 року вона член Комуністичної партії Чехословаччини. Закінчивши університет, почала викладати в школі російську мову.

Чехословацька патріотка кілька разів була на Менщині. Вона директор гімназії, член бюро райкому, депутат парламенту.

Кілька років тому чехословацькі друзі передали побратимам сто пар фазанів, які на Менщині до цього часу не водились. Нині на Придесенні літає більше десяти тисяч рідкісних птахів, вони почувають себе як вдома. Природа і клімат півночі України прийшлися фазанам до душі. Коли проїздиш мимо указки «фазанарій», мимоволі замислюєшся над тим, які багатогранні й прекрасні плоди дружби!

Івана Кузьмича Прищепу, голову колгоспу «Родина», запросили персонально. Там знають його як доброго організатора, спеціаліста своєї справи... Недарма Івану Кузьмичу присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці, недарма менчани обрали його депутатом Верховної Ради республіки. І хоч Прищепка немолодий, до того ж інвалід Вітчизняної війни, він з охотою поїхав до друзів. Минуло трохи часу — і нова зустріч. У березні 1977 року із Йічінського району прибула група молоді — майбутні майстри по ремонту сільськогосподарських машин, залізничники. З Віталієм Попілем — секретарем Менського райкому комсомолу зустрілись як із старим знайомим. Віталій гостював у них минулого року. Особливо цікавилися гості нещодавно організованим у селі Жовтневому учбово-виробничим комбінатом трудового навчання і профорієнтації. Тут готують майстрів колективної ниви.

Працюючи над документальною «Думницькою повістю», я не міг не згадати в ній про велику дружбу між менськими хліборобами і чехословацькими. Ось у Стольному демонструється фільм про місцевий колгосп, про 50-річчя партійної організації села. Серед глядачів гості. Секретар окружному КПЧ Вацлав Снетку — він сидить поруч з секретарем райкому Павлом Кириловичем Сичем. А праворуч член ЦК Мирослав Кроужек, далі Станіслав Ірмал, Іржі Халупа. Вацлав Снетку щось записує і довірливо мені шепоче: «Є чому повчитися! В 1919 році тут було всього п'ять комуністів, під час колективізації — дванадцять, перед війною — двадцять три, а зараз... зараз їх більше ста». Тричі, виходить, народжувалась партійна організація Стольного. Тричі несла жертви — від рук білогвардійців і націоналістів, від рук кайзерівських окупантів та гайдамаків, від фашистів. І знову воскресла, як фенікс.

Другого разу, вже на Київщині, в знаменитій хлібній Миронівці ми розмовляли з академіком Василем Миколайовичем Ремеслом, героєм моєї повісті, про нього і про хлібний колос. І раптом чую: знаменитий селекціонер, чародій десятимільйонної хлібної ниви, говорить про Чехословаччину. Так, він дуже гордий з того, що вчені й сільські кооператори цієї країни сіють його сорти, що вони навчилися вирощувати рекордні врожаї «миронівської» пшениці...

«Навчилися», певно, не те слово. В деяких господарствах Чехословаччини, виявляється, мають кращі успіхи, ніж земляки Василя Миколайовича, і зараз уже є чому повчитись і в них!

Відтоді минуло майже десять років. Василь Миколайович Ремесло, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії, розповідає:

— Творча дружба наша з чехословацькими селекціонерами успішно продовжується. Там засіяно нашими сортами «миронівською», «ювілейною», «іллічівкою» більше семисот тисяч гектарів. Врожайність висока. Я щороку відвідую своїх друзів у Чехії, Словачії і щоразу переконаюся, що дружба наша втілюється в конкретні, чудові справи!

Василь Миколайович ще сказав, що найновіші сорти: «миронівську-11» і «миронівську-25» він теж передав Соціалістичній Чехословаччині...

Не секрет, що в Чехословаччині не вирішена проблема мінерального палива. Важка і загадкова геологія Карпат! Навіть тепер загадкова, коли в тісній взаємодії працюють експедиція, трест, науково-дослідний інститут, геологічні факультети університету, політехнічного інституту. Ціла армія спеціалістів штурмує надра. Багато що робиться разом з чехословацькими геологорозвідниками. Роман Теофілович Трушкевич, наприклад, був запрошений у Чехословаччину як консультант. Один з ведучих геологів Чехословаччини Дюрица Дюшан у листах до львів'янина називає його «дорогим братом». Вони разом вивчали регіони, які по аналогії з сусідніми радянськими обіцяють нафту і газ. Це Пряшівщина, Подунайська западина. І ось перша перемога — у Словаччині виявлено газ! В іншій западині, так званій Віденській, — нафта. Регулярні консультації і зустрічі відбуваються то у Львові, то в Кошице. Трест, в якому головним геологом Роман Теофілович Трушкевич, створює наукову працю «Тектоніка фундаменту Карпат». Значне місце в ній займають матеріали друзів. Нещодавно відбулась нова зустріч: радилися Ярослав Кадлечек із Брно, ведучий інженер-геофізик Мар'ян Моршковський, представник інституту інтерпретацій, а з нашого боку — Віктор Олександрович Шакін, завідуючий сектором РЕВ* у Львові, головний інженер експедиції Бойко Володимир Микитович, начальник польової партії Судової Вишні Михайло Дмитрович Витрикуш, заступник директора науково-дослідного інституту Вадим Олександрович Вітенко.

...Начальник Львівської експедиції Антон Ілліч Бойко розповідав мені про перспективи десятої п'ятирічки, які будуть вирішуватись з чехословацькими геофізиками. Він познайомив мене з Федором Самійловичем Сотниковим, токарем-новатором, удосконалені верстати якого передані сусідам для буріння в горах... Серед нагород Сотникова є і медаль «За звільнення Праги». Її він носить поруч з двома орденами Червоної Зірки.

У сонячну днину добре видно вишки по обидва боки кордону. Здається, йдуть вони через гори одна одній назустріч, ніби поспішають на велике свято братерства.

Це стало для Ольжиної курсової роботи ще одним виразним фрагментом.

* РЕВ — Рада Економічної Взаємодопомоги.

«Економічний прогрес, як було ще раз підкреслено на липневому (1978 р.) Пленумі ЦК КПРС, немислимий без сучасного високопродуктивного сільського господарства».

А. І. Брежнев

1

На північному сході республіки Чернігівщина межує з Брянщиною. Тут Україна, там Росія. Тут Семенівський район, там — Стародубський. І по цей бік, і по той скупі піщані ґрунти. Нечорнозем'я... Та в лексиконі наших хліборобів це слово майже не вживається. Не тому, що земля чернігівчан багатша, а тому, що в загальному масиві області такої землі не така вже й велика частка. Тим часом це десятки тисяч гектарів. Відомо, що родючість ґрунтів оцінюється стобальною системою. Так ось у Семенівському районі ціна землі 36—40 балів. Як бачимо, не дуже щедро.

По весняній роз'юшеній дорозі їдемо з першим секретарем райкому Михайлом Васильовичем Гришком у колгосп «Червоний Жовтень», еталонний по минулорічному врожаю. Усього ж одинадцять центнерів на гектарі «запрограмувала» природа, що відповідає можливостям 36 балів, а взяли по 25,4 центнера. Більше, як удвоє. Однак, у записній книжечці першого секретаря є й веселіші цифри. На ділянці комуніста Олександра Григоровича Самійленка зібрано по 27 центнерів. Новий сорт ячменю одеської селекції порадував 46 центнерами. Вперше у 1978 р. посіяно було й новий сорт жита, творцем якого є професор Олександр Самсонович Мусійко — вчений-селекціонер з Одеси. І ось результат: 40—50 центнерів дав кожен гектар, як не дивно, південний...

— Ось вони, наші резерви, наш завтрашній день, — каже перший секретар райкому і добрим словом згадує невтомного голову, комуніста Федора Микитовича Настоящого. Агроном за освітою, ветеран Вітчизняної війни й колгоспної праці, член бюро райкому — це його об'єктивні дані. Сміливий новатор, взірець не тільки для сусідів, а й для цілого району.

Отож, їдемо до Настоящого.

Втім, дорога до нього не близька, то мокра, весняна дорога. Маємо можливість озирнутись трохи назад, згадати останні дні лютого, зустрічі й розмови в інших семенівських колгоспах, поновити в пам'яті те, свідком чого були. Позавчора і вчора відбувалися так звані захисти соціалістичних зобов'язань. Нова і, здається, влучна форма перевірки економічних реальностей.

Мені доводилось бувати на захисті кандидатських і докторських дисертацій літературознавцями, фізиками, педагогами. І хоча в даному разі йшлося не про науковий доробок, а про майбутній урожай, про тваринницьку продукцію, але термін «захист» цілком виправданий. Ні, вже не просто на ентузіазмі виростає цифра, за яку мають боротися на полі і на фермі, а точний науковий підхід, запрограмовані центнери.

Першим захищався колгосп «Світанок».

Зал переповнений. Відчувається ділова врочистість. На стендах діаграми, карти угідь, барвисті, як плахта. За робочим столом члени авторитетної комісії, до якої входять кращі спеціалісти, керівні працівники Управління сільського господарства та «Сільгосптехніки». Слово надається голові колгоспу Анатолію Васильовичу Ігнатенку. Та захищатиме зобов'язання не тільки він. На перших стільцях головний агроном, головний зоотехнік, економісти, інженери, бухгалтери, завідувачі виробничими дільницями, ватажки механізаторів. А в залі не тільки місцеві люди, а й голови вісімнадцяти колгоспів. Приїхали керівники, ті, кому доведеться у найближчі дні захищати свої передвесняні «дисертації», гарантувати одержання запрограмованого врожаю. Початкова оцінка землі згідно кадастру в бало-гектарах — 40. Отже, потрібно насамперед багато добрив, і зокрема фосфорних. Схема внесення старанно розроблена спеціалістами, але не завжди є вони у достатній кількості. Хімія хімією, але органічним — пріоритет. Органічні виробляються на фермах, отже, тваринництво — це не тільки м'ясо і молоко, це фабрика добрив, це запорука врожаю. І той, хто захищається, мусить використати її повну потужність, не чекаючи «милостей» від постачальників. Строгі екзамінатори хочуть почути не тільки про те, які заходи вжито, їх цікавить реальна картина, наявні резерви, кількість і якість.

Ні, тут не відбутися заздалегідь написаною доповіддю, як на звітно-виборних або підсумкових осінніх зборах. Тут

іде захист кожної цифри, кожного заходу. У членів комісії знов і знов виникають запитання, розгоряється діловий, часом гострий діалог. Питання складні, відповідати на них не просто. Здається ж, і доповідач Анатолій Ігнатенко не новачок, знає господарство, його плюси й мінуси, а ось і він, виявляється, не все врахував, відповіді його не задовольняють членів комісії. На допомогу здебільше приходять керівники галузевих ділянок. Одні розповідають по пам'яті, інші підходять до стендів. Не всі навчилися аналізувати повчальні факти. От тільки-но йшлося про пшеницю, яка дала по 24 центнери на гектарі, а жито підвело, його зібрали по 16 центнерів. Само собою виникає питання: чому ж ніні не збільшено площу під пшеницю?

— Складно якось одразу змінювати плани,— відповідає Ігнатенко.

— А для чого ж ми оце зібралися? Хіба не для того, щоб розібратися у подібних складностях? — зауважує Михайло Васильович Гришко.

Скільки на сьогодні протруєно насіння?

Голова знічено поглядає на першу лаву, чути його шепіт, адресований жінці, що сидить поруч з головним агрономом: «Помагай, Катре».

І Катря «допомагає», відповідає чесно: протруювати насіння ще не починали. Встигнемо, мовляв. Але вона відчула, що в самому запитанні прозвучало нагадування: пора, посівна не за горами, чого ж чекати...

Ніяково чувається головний агроном Олексій Павлович Шовкопляс. Як же це так, Катря не виручила їх, зопалу призналася, а могла ж не так категорично, ну хоч би пообіцяла: «Цими днями почнемо». Посоромилася свідків — своїх односельців, котрі прислухалися до кожного слова і не пробачать неправди. Катря теж стоїть зараз «на килимі». Не в районі, так у себе вдома. Захищається. Перед комісією, перед першим секретарем райкому, головою виконкому районної Ради народних депутатів Петром Степановичем Васильцем, перед своїми колгоспниками. І мусить не просто «підтакувати» голові, а мати й свою власну думку, свою позицію, свій маневр.

Діалог триває. І великі числа розщеплюються на менші, вже йдеться про виробничі ділянки, про ферми, про зобов'язання окремих механізаторів і майстрів тваринництва, про молоко, м'ясо, льон. На перший погляд все ніби гаразд, тривожитися нічого. Та ось головуєчий просить розшифрувати графу про поповнення стада ВРХ за рахунок індивідуальних господарств свого села.

— Плануємо закупити майже п'ятсот голів, — пояснює Ігнатенко.

— А є що закуповувати?

Називається вагома цифра. Однак чомусь у залі виникло пожвавлення, чується шепіт, ніби хтось не згоден з доповідачем. Головний помічає це і просить колгоспників поділитися і з комісією, що їх непокоїть. У заднім ряду шум стихає. Потім підводиться якась жінка. Вона пояснює: молодняк у власних господарствах є, але ж колгоспів на території Жадівської сільради три і кожен на «свої» двори повинен розраховувати, а не на все село. Жадово — великий населений пункт, і, як то не дивно, тут збереглися свої три колгоспи. В кожному по чотири-п'ять тисяч гектарів орної землі, що в умовах Полісся не так уже й мало. Отож, товаришу голову «Світанку», на чужий коровай рот не роззявляй, — нагадують керівникові. І він, хочеш не хочеш, мусить визнати свій прорахунок. Питання — де купувати потрібну кількість молодняка — залишається нез'ясованим.

У великій діловій розмові, яка триває, прояснюються й інші прогалини «дисертації». Чому, наприклад, запізнюються опороси? А тому, що приміщення холодні, доводиться порушувати графік. Майстрині по виробництву молока радять врахувати і такий мінус: далеко доводиться ганяти корів на пашу, а це зменшує надої. Нагадують: на культурних пасовищах немає електропастухів. У раціонах мало кормового білка, а люпин «київський мутант» дав низький урожай, тоді як у сусідів, у менчан, наприклад, цей самий сорт надійно прижився, займає великі площі. Вся справа, виходить, в агротехніці, якості обробітку...

Та ось виступи вичерпано. Останнє слово бере голова колгоспу. Члени комісії радяться, підводять підсумки. Обгрунтована критика, слушні зауваження, пропозиції — все взято на озброєння. І ось висновок: по рослинництву захист прийнято. Показники, за які борються, цілком обгрунтовані. Згоджується комісія і з поправкою, внесеною на захисті, за яку колгоспники «Світанку» проголосували одногласно. Є повна можливість збільшити врожайність зернових на землі, яка оцінюється в 40 балів, з 21 центнера до 22.

А щодо тваринництва, тут ще треба подумати. По цьому пункту остаточне рішення відкладено. Через два-три дні, не пізніше, оперативна група заслухає «Світанок» повторно. Така ухвала знаходить схвалення усіх присутніх.

Дійовість і вимогливість — ось характерні ознаки цього першого в нинішньому році захисту. Виробництву м'яса —

найбільша увага. І тут доречно сказати, що через кілька днів, а саме: 3 березня 1979 року, під час зустрічі з виборцями Бауманського виборчого округу Москви Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Леонід Ілліч Брежнев, говорячи про розвиток нашого сільського виробництва, сказав, що мірою успіху в цьому повинен стати не тільки зібраний врожай, а й те, що надходить у крамниці, на колгоспні ринки. Леонід Ілліч підкреслив, що ми розв'язали велике коло аграрних проблем, забезпечили неухильний приріст продукції на душу населення, але складності ще залишаються. Потреба населення в продуктах тваринництва задовольняється не повністю. Тому на наступний рік покладено завдання подвоїти приріст виробництва м'яса.

Подвоїти! Це для сільського господарства бойовий наказ.

Згадуючи тепер, в якому творчому захваті відбувався захист соціалістичних зобов'язань у «Світанку», а потім у «Червоному партизані», в колгоспі імені Чкалова, думаю про високу свідомість трудівників колективної ниви, почуття особистої відповідальності за добробут народу, думаючи про те, що заклик першого обранця до народного парламенту країни буде виконано.

3

От ми вже й у «Червоному Жовтні». Знайомимось з Федором Микитовичем Настоящим, про якого кажуть, що він удостоєний усіх нагород, які даються за трудові подвиги. У 1978 році за успіхи на хлібній ниві він став кавалером вищого ордена — ордена Леніна. Можна зрозуміти особливу повагу першого секретаря райкому до Настоящого. Для Михайла Васильовича це буде перша весна на семенівській землі, а для Федора Микитовича — двадцять четверта. Повних два десятиліття він очолює колгосп.

Зустрічаємось з Настоящим у конторі. Невисокий на зріст, схожий скоріше на вчителя, ніж на хлібороба. Навіть обличчя не обвітрене, не засмагле, як у більшості людей його професії. Рука невелика, але вузлувата, сильна. Молодим зовсім агрономом прибув він сюди та й залишився назавжди. Двадцять разів звітував він перед колгоспниками «Червоного Жовтня». В нього повірили, йому доручили свою долю хлібороби.

Михайло Васильович не відразу дає мені можливість поговорити з Настоящим. Вони гомонять удвох, а я тільки слухаю. Насамперед повідомляє секретар, що «Червоний

Жовтень» захищатиметься, мабуть, останнім. І знову, як і в «Світанку», сюди запрошуються всі голови колгоспів. Нехай послухають, як зустрічає «Червоний Жовтень» четверту весну десятої п'ятирічки. Гришко ділиться враженнями про те, які захищалися колеги Настоящого. Відчувається, що Михайло Васильович задоволений бойовитістю командирів. Діалог кожного разу чимсь відрізняється від попереднього, адже в кожного, як то кажуть, свій характер, свій досвід, свої навички. Анатолій Васильович Ігнатенко із «Світанку» оперує документами без особливих коментарів. І хоч усе, здається, врахував він, докладно зупинився на кардинальних проблемах, вичерпав головні аргументи на свою користь, втім, його примусили таки «розговоритися». Оponentів цікавили такі деталі, такі подробиці, що довелося свій виступ затягнути. Його примусили аналізувати пункти і підпункти доповіді. Демонстрував ерудицію, обізнаність, а робити це на трибуні, та ще при багатьох і багатьох свідках-земляках нелегко. Тепер у кабінеті Настоящого Михайло Васильович, посміхаючись, похвалював Ігнатенка. А те, що не зарахували йому заліку, не затвердили захисту по тваринництву, розсудливо пояснював складністю самої проблеми. Не скрізь свого часу зрозуміли, що спеціалізація тваринницьких комплексів — справа, розрахована на довгий час і що поспішати з ліквідацією існуючих ферм не слід. В окремих колгоспах і комплекси не стали ще й нині до ладу, і ферми занедбано. А внаслідок підупало виробництво м'яса, особливо свинини. «Світанок» не виняток, на жаль. Перестаралися і в інших господарствах району. Підсумовуючи у «Світанку» захист, Михайло Васильович не раз і не двічі згадував про розумну обережність тваринників Менщини, де врахували труднощі перехідного періоду і зробили все, щоб зберегти стадо, особливо ж маточне поголів'я свиней, не допустити перебоїв у виробництві свинини.

Нарешті прийшла черга ближче познайомитися з Настоящим. Те, що цікавило мене, завело нас трохи у минуле, у той 1955 рік, коли востаннє, як пригадує Настоящий, на землях «Червоного Жовтня» зібрали мізерний урожай зернових і картоплі. Молодий агроном саме отримав з інституту листа — цікавилися вихователі, як йому працюється. Він тоді пробачився перед ними подумки, не відповів, бо соромився писати гірку правду.

А що ти їм напишеш, чим похвалишся? Результат — 5,6 центнера зернових та 74 центнери картоплі з гектара. Не добрали й половини того, що мали дати 36 балів. Отоді

Настоящий і сказав собі: можна навчитися агрономії в аудиторії, набратися розуму з книжок, але це не означає, що ти одразу примусиш скупі бало-гектари польського нечорнозем'я давати добрий ужинок.

Сьогодні вже міг би дещо й написати своїм викладачам, але, певно, в інституті нікого із старих кадрів не лишилося. Роки беруть своє. Майже чверть віку відтоді минуло.

На таких ґрунтах, як тут, чудес не буває. Тільки в дуже доброго хазяїна 36 балів, якими оцінено місцеві ґрунти, нагородвані й обласкані, засіяні добірним зерном кращих сортів, поступово перетворюються, оновляються, вбираються в силу. Якби зберігалися всі ті снопи, для котрих, за традицією, серпами стинають пшеницю у перший день жнив, а потім в'яжуть золотим перевеслом і підносять найстарішому хліборобові, можна було б і по колосу, і по зерну визначити врожайні сходинки. Це й була б і матеріалізована діаграма, снопи б самі сказали за себе. Ті давні голодні центнери запам'яталися йому на все життя, як остання поразка, після якої почалося сходження. Ні, стрибка не було. Боролися за додаткові два-три центнери, потім ще за два-три поверх того, чого досягли. Кожен додатковий центнер вимагав багато більше турботи про себе, ніж попередній. Часом здавалося, що арсенал агротехнічних заходів вичерпується. Ось тільки добрива, особливо органічні, гній, ще не сказали свого останнього слова, їх просто не вистачало. Гній зберігали, як золотий запас. Ощадливо витрачали, віддаючи перевагу хлібній ниві, картоплі. Постачали гній вже не тільки ферми, а й особисті господарства колгоспників. Заготовляли таким чином спершу 300 — 400 тонн, потім цифра подвоїлася. Знайшли далі, як у тій приказці, сокиру під лавкою, скарб. Де б ви думали? На нічийних, забутих майданчиках, звідти в минулі роки транспортували мінеральні. Керівники господарств воювали, бувало, за кожен тонну, а вивозили не завжди акуратно, не встигали. От і залишилося у звалищах безцінне добро, в джунглях бур'янів, просочувалося в ґрунт, осідало в ярах і балках. З року в рік «підчищав» такі поклади родючості, кинуті напризволяще, Федір Микитович Настоящий, вивозив на лани, годував своє нечорнозем'я.

— Ну а зараз? Трапляються забуті скарби?

Федір Микитович глянув на першого секретаря: не наважувався при ньому признаватися. Їх очі зустрілися. Гришко підбадьорив Настоящого: нема чого таїтися.

— Буває і тепер. Забудьки не перевелися. Скинуть десь у переліску вантаж, і лежить він там роками...

Гришко несподівано запитав у Настоящого:

— Чули щось про такого голову на Менщині, Івана Кузьмича Прищепу?

— Аякже, колгосп «Родина» очолює. Господарство одне з кращих в області.

— Про Івана Кузьмича кажуть, що таким способом, як ви, він добрива добуває. Підчищає до крихти. Зате ж і врожай у нього до сорока центнерів на круг.

Репліка Михайла Васильовича Гришка спрямувала нашу розмову трохи в інший бік... Настоящий став хвалити і Прищепу, і взагалі менчан. Добре вони господарюють, вперед дивляться. Нещодавно голови колгоспів і спеціалісти Семенівського району їздили туди за досвідом. Вразило Федора Микитовича: майже поруч їхні райони, а як далеко пішла Менщина. Можна сказати, перейшла до вищої форми господарювання. Свій Будинок науки заснували — «Малу Тімірязєвку». Спеціалісти-механізатори, керівні кадри регулярно навчаються, слухають лекції вчених, майстрів високого класу, знайомляться з найновішою технікою. А для молоді, яка після школи поповнить ряди хліборобів і тваринників, у селі Жовтневому постійно працює спеціальний заклад. Юнаки і дівчата з атестатом зрілості одержують і дипломи фахівців, призначення на роботу. Настоящого не дивують високі врожаї сусідів, те, що їм присуджено перехідні червоні прапори, як всесоюзні, так і республіканські, обласні, що перший секретар райкому П. К. Сич удостоєний високого звання Героя Соціалістичної Праці. Звідти, з Мени, і Михайло Васильович Гришко, якого семенівські комуністи обрали своїм першим секретарем. У Мені починав він свою «кар'єру», закінчивши факультет механізації Української сільськогосподарської академії. Працював директором радгоспу, потім другим секретарем райкому. Тепер він у Семенівці. І те, про що захоплено згадує Настоящий, що його у менчан найбільше зацікавило, для Гришка — як відкрита книга. З неї черпатиме він багато корисного...

Настоящий побував у менчан у лютому, але вже й тоді один за одним злітали з асфальтованого майданчика літаки сільськогосподарської авіації: закінчували підкормку озимих. Охоче ділилися з семенівцями своїм досвідом спеціалісти, передовики виробництва, новатори. Розуміння того, що земля сусіда — не чужа земля, робило їх щедрими, уважними до колег, вони ділилися усіма своїми набутками в господарюванні. І в менчан невисока ціна бало-гектара, майже нарівні семенівської, але вони подвоїли, потроїли віддачу!

«Червоний Жовтень» — господарство невелике, компактне. Всі його служби розміщені поблизу, на невеликій відстані від головної садиби. В цьому є великі переваги. Кабінет Настоящого скромний, невеликий, хазяїну тісно, але він, певно, звик до нього за двадцять років головування і кращого не жадає. Але життя з його потребами диктує своє. Весною мають розпочати спорудження адміністративного будинку. Матеріал завезено, визначене місце, та невідомо ще — хто будуватиме. Господарським способом не подужають, не вистачає чоловіків. В першу чергу, звичайно, укомплектували підрозділи механізаторів, а до будівельної бригади ледве набралось 5 — 6 чоловік. І невідомо, яка організація допоможе реалізувати кілька важливих проєктів. Насамперед потрібні приміщення для нарощування виробництва м'яса, молока, іншої продукції. «Міжколгоспбуд» не справляється з будівництвом тваринницького комплексу. Згідно плану об'єкт мав бути зданий ще у 1977 році, але й нині кінця не видно. Досі не розпочали будувати кормоцех.

Федір Микитович Настоящий називає об'єкти: пункт штучного запліднення, млин, корівник, що чекає ремонту, склеп мінеральних добрив, житловий будинок для спеціалістів...

— На більше ми не замахуємося, — пояснює, — але це, конче необхідне, під серйозною загрозою. Ми безсилі вєсти сільське будівництво...

Відчайдушно відверта людина — Настоящий. Те, про що він розповідає, на що скаржиться, як видно, біда не лише «Червоного Жовтня». Спостерігаю, як зацікавлено Михайло Васильович Гришко прислухається до нашої розмови, як занотовує щось у своєму блокноті. І згадується мені Макошине, будівництво, яке велося директором радгоспу Гришком. Великий Будинок культури з бібліотекою, дитячий садок, кількаповерхові гуртожитки, десятки індивідуальних будинків, — яких зусиль усе це коштувало директоріві.

Попрошавшись з Настоящим, ідемо і в дорозі продовжуємо незакінчену розмову. Згадує Гришко:

— Навіть коли маєш асигнування, і то на освоєння їх у сільському будівництві минають довгі роки. Затримується проєктування, немає підрядної організації, яка б здійснила його. Нарешті якусь зобов'язали, закріпили, але в неї мало механізмів, не вистачає робочої сили. Так і попереджають: попрацює бригада в радгоспі, а потім доведеться одривати на інший об'єкт, в інше село. Будівельники зв'язали себе

договорами з багатьма господарствами і скрізь, скрізь підганяють «процент», інакше банк не дасть і на зарплату. Ну радгосп, говорить Гришко, господарство державне, можна звернутися в трест, у міністерство. А колгоспне будівництво? Пересувні механізовані колони не зацікавлені братися за об'єкти в «глибинці», відхрещуються, як можуть. А свої місцеві бригади працюють кустарно, неякісно. Не скрізь, звичайно, таке становище, але тут, на півночі області, згадані труднощі стали «традиційними».

Заклопотаність першого секретаря райкому зрозуміла. Що не кажи, а скупі бали ґрунтів затримали розвиток місцевої економіки. Те, що виробляють козельці, ніжинці, трудівники приміського Чернігівського району, для семенівців поки що неприступний рубіж. Вони теж підвищують істотно врожаї, виробництво м'яса, молока, збільшують і прибутки. Але потрібно чимало нових серйозних зусиль, щоб наздогнати передові райони області, зрівнятися з ними і рушити упевнено далі. Про це роздуми і турботи першого секретаря...

4

У семенівському готелі на сон грядущий гортаю сторінки зошита у голубій палітурці. Лежав зошит на столі у Федора Микитовича Настоящого під час нашої зустрічі, це його звіт на колгоспних зборах за минулий рік. Признаюся, давно не бачив таких написаних від руки, недрукованих доповідей. І захотілося познайомитися з документом. Бо часом буває, що доповідач, залучивши спеціалістів усіх галузей, своїх заступників, задовольняється тим, що йому підготують матеріал, акуратно передрукують, і залишається тільки його прочитати. Голова у таких випадках залишає за собою право коментувати окремі місця, розтлумачувати їх докладніше, але основа залишається, як і залишається тенальність в цілому. Інколи і такі доповіді трапляються, у яких більше половини їх присвячено становищу сільського господарства у всесоюзному масштабі, вони свідчать про ерудицію керівника, але на аналіз справ у колгоспі, на самокритику часу майже не залишається, голова бадьоро висловлює надію, що його обов'язково «доповнять» у дебатах. Таких прикладів стає все менше, але вони є. Зате як приємно згадувати інші: у різні роки мені пощастило чути звіти таких голів, як незабутній Пилип Желюк з Тиманівки на Вінниччині, організатор колгоспу і його постій-

ний керівник, Герой Соціалістичної Праці, або як Юстин Личук, Герой Соціалістичної Праці з Івано-Франківщини, як той же Іван Кузьмич Прищепка з Менщини, про якого згадували в «Червоному Жовтні». Звичайно, основні показники, висновки, накреслення обговорювалися попередньо і затверджувалися правлінням, але це був лише ґрунт, на якому виростала доповідь самого голови. Те, як він бачив день учорашній і день новий, його вдумливий коментар до кожної цифри, до кожного факту, його, коли хочете, сміливість у прогнозуванні зростання, його переконаність, нарешті, в тому, що, хоч які б не були високі нинішні наслідки, їх можна і треба вважати пройденим етапом, а завдання полягає в досягненні нових рубежів. Підсумок — це завжди трамплін у день прийдешній.

Сам з цією міркою підходжу до голубого зошита Федора Микитовича Настоящого. Є тут і преамбула, в якій характеризується прожитий країною рік, як рік-трудівник, рік великих звершень в економіці, науці, культурі, рік помітного піднесення життєвого рівня радянських людей. Але сдразу й чітке запитання: а як ми самі прожили цей рік, чим можемо похвалитися, які наші успіхи і які борги перед суспільством? Не стану цитувати і влучних роздумів, і наведених Настоящим фактів — вони яскраві по глибині аналізу, красномовні, і, що важливо, обійшлося без похвальби, хоч колгосп один із передових у районі. Просто сказано: планову врожайність виконано з усіх культур. Виконано й соціалістичні зобов'язання.

Виконано. А чи мали змогу працювати краще?

Відповідає Настоящий. Чесно аналізує мінуси, які на його совісті, як голови, на совісті керівників усіх рангів. Ось ті «дрібниці», про котрі не можна мовчати. Не довели до пуття 20 гектарів люпину, довелось списувати. Така ж доля і п'яти гектарів кормових буряків на другій виробничій дільниці... А третя дільниця не дала зерна. Тут зібрали на 2 центнери з гектара менше, ніж по колгоспу в цілому, і на 4, якщо порівнювати з врожаєм на першій дільниці. Які цьому причини? Далі про втрати зерна і картоплі під час збирання. Це ж факт, що не добрали по 2—3 центнери на кожному гектарі, залишили на землі. Ваша провина, механізатори. Ваша і моя. Не було строгого контролю, тому й кладуть часом покоси на дорогу, на кущі, на посіви інших культур. Спробуйте потім підняти такий хліб. А любителів їздити навпростець чому не спинили? Хто возом, хто мотоциклом по хлібній ниві. Називати прізвища? Називаю...

І стали перед судом совісті молодики, «спортсмени» із середньою освітою, а з ними поруч і ті, хто в гарячу пору часом прогулює або приходять на роботу напідпитку. І ще поруч деякі працівники торгівлі, для яких головне — ви-торг. І вранці й після роботи продають горілку, не дотримуються порядку. А керівники споживчої кооперації, сільської Ради мовчать, потурають п'яничкам. Ні, він нічого не приховує, Федір Микитович. Його критика гостра і конкретна. Поодинокі випадки? Нехай і так. Але їх замовчувати не слід. Виховувати кожну людину — це ж завдання номер один. Ні, він не пробачить нікому легковажності, недисциплінованості, нехтування своїм обов'язком. Колгоспна сім'я не потерпить у своїх рядах носіїв зла... Звідси й обіцянка Настоящого: він попросить економістів, бухгалтерію підрахувати усі матеріальні збитки, які має колгосп внаслідок недисциплінованості тих чи інших осіб, нехай кожен у селі знає тих «героїв».

Так, Настоящий розуміє, що за кожну людину треба боротися, залучати до корисної праці, суворо осуджувати вчинки, які ганьблять звання радянського громадянина... Доповідь Настоящого, виявляється, не тільки про хліб, продукцію тваринництва, економіку господарства, вона й про особистий внесок кожного, про високий обов'язок.

Голубий зошит Настоящого занотував і серйозний докір комсомольській організації. Десяток імен називається в ньому з гіркотою. Є над чим подумати...

На другий день зустрівся з керівниками райкому комсомолу. Незручно починати розмову з мінорної ноти, бо, як мовиться, хмарка сонця не заступить. Перший секретар Ніна Верхолевська, другий — Володимир Забарний, третій — Валентина Шевченко. З гордістю розповідають вони про шкільні виробничі бригади, про юнаків і дівчат, які працюють у полі, на товарних фермах. Про те, що багато випускників шкіл, які залишилися в селі. Ідуть до інститутів і технікумів з путівками — вони колгоспні стипендіати. Добрим словом згадують голову колгоспу імені Леніна Вячеслава Микитовича Висоцького, який багато робить для того, щоб молодь залишилася працювати в сільському господарстві. Тут заведено, що новачок отримує тридцятипроцентну надбавку до свого заробітку, йому виплачується двісті карбованців підйомних. Для молодих сімей колгосп буде житло, нарізає садиби. Вячеславу Висоцькому тридцять років. Він активно підтримує ініціативу молодих, як і секретар партійної організації Василь Петрович Паходін. Боротьба за вразкове село, комуністичний

побут стала першочерговою справою місцевої комсомолії. Може, саме тому і залишаються діти хліборобів дома, продовжують династичні традиції. Шана, якою оточено ветеранів війни і праці, служить добрим прикладом для нинішнього покоління хліборобів, надихає його, вчить любити землю, кличе займати своє місце в строю хлібодарів. Райкомівці розповіли, що в цьому колгоспі, може, як ні в якому іншому, завжди є надійний резерв кандидатів на будь-яку посаду. Так, саме посаду, бо нині поняття рядовий не існує. І в рослинництві, і в тваринництві утвердилося інше слово — майстер. Майстер по виробництву м'яса, майстер по виробництву молока, майстер по виробництву хліба. У майстрів середня загальна, а то й спеціальна освіта. Майстер — відповідальна особа, хазяїн на своїй ділянці. Його роль у господарстві почесна і вирішальна. Тут до речі буде сказати, що Тимоновичі — село на межі Росії й України. В дружбі живуть сусіди, у них повсякденна взаємовиручка. За останні роки на Брянщині відбулися великі перетворення, колгоспи отримали істотну допомогу держави, розбудовують свої села, механізують процеси праці. Місцеві навчальні заклади готують висококваліфіковані сільські кадри. І що там не кажи — для хлопців і дівчат з України, які кінчають школу, чимало привабливого на Брянщині. Одні йдуть туди продовжувати навчання, а потім повертаються, інші — залишаються там. Немало дівчат поєднали свої долі з російськими хлопцями. Ось і з Тимоновичів виїхали відомі майстри по виробництву молока Надія Лисенко, Людмила Лапчинська. Нині вони передовики праці на новому місці, в Куликівському районі Брянщини. Таких прикладів багато. Отож, доводиться і це брати до уваги, відбувається в сусідів і «по цій лінії» змагання. Молоді руки ой як потрібні і тут і там! Отож, і дбає Вячеслав Висоцький, щоб не гірше у нього працювалося і жилося. Бо яким би подільчивим ти не був, а про своє поле, про своє тваринництво, про економіку свого колгоспу, свого села мусиш дбати. Ніхто з тебе такої відповідальності не зніме.

Це — життєва закономірність. Добробут — непоганий агітатор. Хоч і так буває: господарство має певні успіхи, служить еталоном для інших, а от є в нього і своя хвороба, з якою ніяк не хочеться миритися. Очевидно, недостатньо дбають сільські керівники, місцева інтелігенція про утвердження нового добробуту в кожній сім'ї, про високий моральний клімат сільського життя. Нехай пробачить мені Федір Микитович Настоящий, що нагадую про це, бо,

цілком очевидно, і йому, і секретарям партійної й комсомольської організації, і голові сільради, передаючи свій досвід іншим, одночасно варто запозичувати і сусідський — досвід Тимоновичів, Висоцького. Хочеться вірити, що в цьому допоможе їм і Семенівський райком комсомолу, цей бойовий штаб колгоспної молоді.

На другий день після нашої розмови в райкомі комсомолу його першому секретареві вручали партійний квиток. Отримали партійні документи: передова доярка, відомий механізатор, журналіст районної газети. Секретар райкому партії поздоровляв, знаходив слова, які стосувалися кожного особисто. А потім нагадав мудрі роздуми Леоніда Ілліча Брежнєва з його промови перед виборцями Бауманського округу, — зачитав із щойно виданої книжки кілька рядків: «Розв'язання економічних завдань, які стоять перед нами, вимагатиме творчого підходу, високої відповідальності, найсуворішої дисципліни в усіх ланках господарства. Це стосується роботи господарських керівників усіх рівнів. Це стосується і безпосередніх учасників виробництва. Хай кожний, хто стоїть біля верстака, працює в полі або за креслярським столом, спитає себе, а чи все він зробив, щоб працювати продуктивніше, якісніше, економити матеріали, не марнувати час».

Приємно було в цю врочисту хвилину бачити натхненні обличчя молодих комуністів, відчувати їхній бойовий настрій. Бо саме за ними слово і діло, в них запорука майбутніх звершень.

ДОЩІ В СЕРПНІ

1. НА ДОЩОВОМУ ПОЛИВІ

На узліссі стрункі берези, дуби, а далі сосни, як піраміди. На узліссі й трое дівчат з кошиками. Сонце спіжить їм очі. Золоте, як жито, сонце неначе виринуло з моря достиглих нив. З гуркотом наближається червонобокий комбайн, а перед ним хилиться хлібне поле. Чого ж це так захоплено задивилися на той комбайн юні полісянки? Це ж старий СК-4, а вони, певна річ, бачили вже й «Ниву» і «Колос»: цього року саме степові новобранці взяли на свої широкі плечі найважчу роботу. Раптом, ніби кінь, підкорений верхівцем, комбайн круто зупиняється. Дихає жаром, печеним

хлібом, соляркою. Дівчата біжать до нього. Вони ще в більшому захваті, бо не помилилися. За машиніста на комбайні Василь Губенко, учень їхньої школи. Поруч з ним — Микола Хоменко, однокашник. І Микола і Василь теж бачать школярок з грибами, але їм ніколи, вони заклопотані: он уже курить польовою дорогою тритонка, поспішає до них за зерном.

Повільно спускається Василь, розминає хлоп'ячі плечі, обличчя засмагле, щедро припудрене пилючкою, очі дивляться з погордою. Звично, як досвідчений комбайнер, починає оглядати свій корабель.

Житньому ланові немає кінця-краю. Частина його вже скошена, валки обмолочено, тільки солома ще не в скирті. Важкі нові жнива, не вистачає робочих рук, не вистачає сухих днів, щоб робити все за раніше складеним графіком, комплексно.

Ось і тут не один раз починали жинувати і не один раз відступали перед навалою дощів. Учнівський, так його можна назвати, екіпаж уже багато днів не виходить із бою...

Василь облизує пошерхлі губи, і тільки на мить у нього пробуджується заздрість: «Чим хваляться? Підосичників назбирали. Он якби він повів їх, то набрали б справжніх білих». Що не кажи, а трохи шкодує Василь Губенко, не прийшлося цього року, такого грибного, побувати в заповідних місцях, де вони з Миколою знають кожну стежину. Бувало, в темряві виходять з дому. Ще й череду не женуть, а вони вже мають по два-три десятки великих білих красенів. Підберезники, підосичники беруть у другу чергу. Та спогад цей одразу й забувається, треба звільнити бункер від зерна.

У дівчат не тільки гриби, а й груші, яблука. Чи не для комбайнерів? Раптом котрась ойкнула.

— Якесь начальство іде. Дивися, Василю, до вас...

Просто по стерні наближається газик, не колгоспний — певно, з району. Василь устигає-таки запхнути в кишені по яблуку, включає мотор. Зерно з бункера посипалося в кузов автомашини. Вітерець підхоплював золоті порошинки, і вони повільно кружляли, як рій у повітрі. Зі свого містка Василь Губенко упізнав тих, що приїхали, — це голова колгоспу Михайло Петрович Жук, а з ним секретар райкому. Не чув лише, про що вони говорили. Жук ніби виправдовувався, пояснював, а Павло Кирилович Сич нетерпляче слухав і, здавалося Василеві, дивився саме на нього. Тільки окремі слова долітали до нього, Василя. І він здогадувався: секретар райкому дорікав голові колгоспу,

чому, мовляв, машина завантажується не на ходу. «Ага, не послухалися мене! — подумав Василь. — Учора комбайни працювали групою, і досвідчені майстри Іван Андрійович Самоділок та Макіша Віктор Михайлович ні разу не зупинялися: комбайн і автомашина ніби складали один агрегат. Усе було точно розраховано, як у космосі! Хотілося і йому так. Зумів же він замінити на комбайні Анатолія Симоненка, коли того відрядили на навчання. Не вагаючись, довірили саме йому, Василеві, цю самостійну ділянку. А от щоб на ходу розвантажувати — завагалися... Цікаво, як секретареві райкому пояснює це голова. Молодістю Василя Губенка? Недостатнім його досвідом? Чи, може, власною перестраховкою?»

Та вже бункер спорожнів. Можна рушати. Нескошеного ще багато... Василь оглядає ставну постать секретаря, бачить, що той кличе його до себе. «Питатиме, чому й досі жнивуємо?» — зітхає Василь Губенко, проймаючись раптом почуттям відповідальності вже не тільки за самого себе, за помічника Миколу Хоменка, а й за всіх киселівців, і кляне в душі непрохані серпневі дощі.

Він стоїть перед керівниками навтяжку, зовсім хлопчисько, хвилюється, чекаючи, що ось зараз перепаде йому особисто. Можливо, перепаде за ту ніч, коли сон зморив його у вагончику і він прокинувся, як уже сонце було над Коржевою горою, саме там, де починали вони жнива, де в'язали перший сніп. Гей, коли то було! Затягнулися жнива, дуже затягнулися...

У руді секретаря райкому кілька колосків. Він розминає їх, зважує у долоні.

— Ану, давай свою руку, Василю. Тримай,— секретар райкому дивився на юнака врочисто, одсипав йому трохи зерна.— Бери ось і збережи. На все життя! Розумієте, хлопці! Це ваш перший хліб! Я сьогодні вітав уже Миколу Григоровича Новика, він п'ятсот сорок одну тонну намолотив. А другим, бачиш, вітаю тебе, ваш екіпаж, хоч рекорду ви не поставили, ваші рекорди ще попереду. Вітаю з першим хлібом, який збирали в цьому році самостійно. А природа, немов навмисне, зустріла вас у штики. Виходить, від шкільної парти в бій!

Усього ж зо два десятки зернин посипалося з руки секретаря в руку комсомольця Василя Губенка, а він відчув і їхню вагомість, і те, що вони теплі, а ще більше відчув важливість слів Павла Кириловича про перший хліб. Сказав собі, що ніколи досі не мав такої певності в собі, як зараз.

— Перший, кажете? А ми його вже тридцять днів збираємо.

Тридцять днів. Ще ніколи хлібороби чернігівського Полісся не знали таких довгих, довгих жнив. Саме ось тут, в Киселівці, при дорозі новгород-сіверській, на ділянці, що зветься Коржевою горою, Менський район давав старт новому врожаю. Ветеран колгоспу, один із перших механізаторів, а нині пенсіонер Анастасій Олександрович Олещенко за традицією змахнув косою, і в тиші, що настала, чути було шелест стятого важкого колосся. Потім рушили комбайни Івана Самоділка, Віктора Макіші, Анатолія Симоненка... З них почалися екіпажі молодих. Хтось з гостей, — а приїхали на свято з багатьох найближчих колгоспів, — недовірливо запитав киселівського голову: «Це для параду молодиків назбирали?»

На одному з комбайнів був і Василь Губенко — не для параду. А сьогодні перший секретар райкому поздоровив і його. Сказав — за перший хліб. І, певно, за те, що всі ці тридцять нелегких днів стояв поруч з дорослими на недремній вахті, де кропили холодні й теплі дощі. За те, що дбав про свій комбайн, як про живу істоту, що дбав про його «здоров'я» більше, ніж про своє власне. Замислившись тепер над словами секретаря, тримаючи в руці перший хліб, Василь мимоволі перебирав у пам'яті всі найзначніші події свого життя. Було їх небагато, таких, що закарбувалися. Він рано навчився запрягати коня, допомагаючи матері в ланці, потім уже в учнівській бригаді працював — і за сівалкою, і на тракторі. Але то все робив ніби не всерйоз. Ніхто не вимагав від нього ні норми, ні трудової дисципліни, ніхто не примушував іти в поле в сльоту. Почуття особистої відповідальності за долю врожаю не прокидалося в ньому. То були батькові й материні турботи. Бідкалися дорослі: «Коли треба дощів, їх немає, а як підуть, то обов'язково невчасно і вже не припиняються, буває, цілими тижнями». Знав Василь, що такі дощі переповнюють поліські річки, ставки, озера, виплескуються повинню на шляхи-дороги, одрізають села від центрів, тваринницькі ферми від баз постачання, руйнують мости. Перекидаються через гатки на людське добро, на житло. Бачив таке сам і читав Олександра Довженка, що родом із сусідньої Сосниці. Дощі, дощі... Про них селяни говорять то з надією, то з осторогою. Минуло-річна посуха завдала і киселівському колгоспові значних втрат. Для перезимівлі худоби не вистачило фуражу, грубих кормів. Довелося навіть тимчасово зменшувати поголів'я. Радісно зустрівало село перші весняні дощики. Зазеленіли

луки придеснянські, скрізь забуяла молода трава. Другі дощі теж не забарилися, пішли хліба в ріст. Трохи забагато було вологи вже в кінці липня, але сонце тоді перемагало. Лагідне тепло і вітерець швидко просушували ниву, вона з кожним днем ставала вродливішою, набирала тієї мудрої і зрілої краси, що передує жнивам. Ось уже янтарним рум'янцем укрилися зернятка в колосі, візьмеш на зуб — як камінчики! Ярина вперше, здається, за багато останніх років вийшла на змагання з озиминою і часом перемагала її в повноколоссі, стійкості, вазі зернят. Людські руки, розумні машини опікали ниву, і хоч які густі цього літа стояли хліба, а кожную стеблинку окремо видно, кожен проміжок, наче не лан перед очима, а ліс, добре прочищений, упораний, умитий дощем і сонцем.

Таким бачив Василь Губенко рідне поле в той День першого снопа, ось тут, під чистим небом, грав оркестр. Молоді сільські трудівники піднесли голові колгоспу пишній коровай з хліба нового врожаю. Машини одна за одною в кільватерному строю. Майстри на передніх, за ними — вихованці. Знав Василь, що це лише початок, що тисячогектарні пшеничні, житні, вівсяні масиви чекають на комбайнерів, на нього.

А тим часом того вечора над Киселівкою з'явилися нестійкі хмаринки, а в сусідньому районі, Корюківському, випав, як потім стало відомо, дощ. На другий день зранку ніби повечоріло. Небо запнулося і на півночі, і на заході, наче забаглося йому сховати свій лик від жаркого сонця.

— На картопельку дощ — це добре, — сказала Василева мати, коли повернувся додому.

— А на хліб? Картоплюю хліба не замінити. А його, як бачиш, наш Василь зібрався збирати. Саме пора... — обізввся батько.

Стривожено посилав сигнали райкомівський телефон. На проводі Борківка, Лески, Стольне. Допитувався перший секретар райкому:

— Як у вас?

— Дощить. Небо заткане хмарами.

— В якому напрямі ідуть?

Менщина — невеликий район, починається вона майже під Черніговом і тягнеться на північ, межуючи з глибинною вже на Поліссі Корюківкою. Є така місцева прикмета: якщо у Москві дощ, то через два дні чекай і на Менщині. В більшості випадків так і є. Що б не обіцяло бюро погоди, але найкраща перевірка вірогідності його прогнозів для Павла Кириловича Сича — це його власний інформатор:

телефон. І в такі дні, коли дощу чекають, як манни небесної, і коли він зайвий, непотрібний, із сіл, із колгоспів про кожну переміну дзвонять, доповідають то радісно, то навпаки — з тривогою. Буває, звичайно, так, що над одними ланами хмари, а над другими пече, світить сонце, але такі «аномалії» трапляються нечасто. Як уже дощ, то майже скрізь. Свій марафонський біг він здійснить за всерайонним маршрутом. Застугонить у вікна і двері, сповнить гомоном ліси, лісосмуги. Значна частина сіл вишикувалася над Десною, отож, місцеві старожили, простежуючи, як закипає дощового дня вода в річці, якого кольору набирають хвилі — світлого чи важкого, свинцевого або зовсім чорного, наче то ріка дивиться своїми очима з прірви, можуть визначити, який саме буде дощ — довгий чи короткий, далеко народився він чи десь поблизу, доволі води у хмарах чи так, щоб лише освіжити ліси і трави, а заодно й худобу, великі стада якої перебувають на лісових і лугових дачах, нагулюють там м'ясо і жир, випасаються на пахучому різнотрав'ї, щоб духмяним і смачним було молоко і м'ясо. Поліщуки дощів не бояться, звикли до них здавна. Змінюється чи не змінюється клімат — їм не судити, але останнім часом посушливих днів набагато більше, ніж дощових, і це незаперечний факт. Тому, мабуть, міліють місцеві ріки, та й Десна не такою, здається, була, як зараз. Висока вода в ній стояла в 1970-му, а після того все низька та низька.

І от маєш — дощ у серпні. Не дощ — дощі. Принишкли ниви. Вони цього літа були такі чисті, добре оброблені, з таким важким колосом, що й без проб і аналізів можна визначити, скільки дасть той чи той гектар. І скрізь, майже скрізь — у найпередовіших і в середніх за минулими врожаями господарствах жили хлібороби доброю надією. Знав про це, звичайно, Павло Кирилович Сич, знав, що приказка про хліб на полі і хліб у коморі — це ніби палиця з двома кінцями, бо як не буде в полі, то звідки ж візьметься в коморі. Знав, що в полі хліб є. Отже, мусив бути і в коморі. Те, що саме о цій тривожній порі покликано було на комбайни молодих, яким за звичайних умов ще ходити б у підручних, на другорядних ділянках, продиктовано було, окрім інших, «планових» причин, і неплановою — незваним, надокучливим, затяжним дощем, суцільним дощовим серпнем.

Якби один із молодих — Василь Губенко — вів щоденник, він, мабуть, ще без особливої тривоги розповів би про те, як першої жнивної ночі розгулялася негода і як усе ж уранці степові кораблі, в тому числі і його, вийшли на

лан. Хліба ранньої групи будуть впорані за десять-дванадцять днів — таке зобов'язання. Він знав також, що якими б не були напруженими плани, а в кожного механізатора, досвідченого чи молодого, є завжди свій резерв, і коли з дванадцяти днів негода вириває один чи два, то надолужити можна. Про це він і написав би, певно, щиро обіцяючи, що строк, визначений на збирання колоскових, залишиться незмінним і що дванадцять календарних днів укладуться в десять робочих. Згодом у щоденнику можна було б записати рядок з пісні «Хай завжди буде сонце», бо сонце таки пробилосся крізь хмари, жагуче оглядало ниву: «Ну як там без мене?» Вітерець допомагав, і ось уже колосся знову випросталося, звідусіль полився характерний його шерхіт — передзвін. Розрівнялись зморшки на чолі у голови Михайла Петровича Жука, він зняв вологого капелюха, махнув ним комбайнерові Самоділку, який встиг пересісти на новенький, щойно одержаний комбайн. Весело перегукувалися жнивारी, рівно гули мотори, на шляхах з'явилися вантажні машини з написами на борту: «Хлібна», а за ними крутилася легенька пилючка. Радувалися і їй: просихає дорога, просихає і насущний. Ожило в гулі потужних моторів поле, цей хлібний плацдарм, де зав'язалася багатоденна баталія між стихією, що озброїлася дощами і зливами, і людьми, котрих законно було б називати гвардійцями. Сонце то з'являлося, то знову зникало, його сяйва вистачало на дві-три години, а потім знову небо чорніло, починало кропити дощами, зливами. На п'ятий день жнив, коли механізатори вже знали всі можливі й неможливі прогнози наперед, прийшло розпорядження косити на лафет. Колос у хліба важкий, добірний, як ніколи, і, якщо мокрий хліб виляже, його важко буде підняти. Отже — косити, поки не поліг, нехай доходить у валках. Кожну суху хвилину використати: косити, косити... Врятувати врожай. Кращі за торішні хліба, але, щоб не наврочити, ніхто не наважувався про це говорити на повний голос. Хліб виколосився нівроку, як на поливі. Дош дав, дош міг і взяти. Важкого хліба мокре стебло не витримає. Ще один дош, ще вітер — і хліб поляже: насамперед ярина, вона дозріла раніше за озимі, а потім «миронівські» сорти пшениці. Не врятувати таких хлібів було б злочином. Гасла і політплакати закликали закінчити жнива за десять-дванадцять робочих днів. А звідки ж їх взяти — робочих? Про дощі на плакатах не йшлося, їх не врахуєш: стихія. Легше, виходить, виверження вулкана передбачити — ще й з якою точністю, — он по телевізору задалегідь попередили, а потім показали.

У Киселівці звикли, що на жнивях, як звичайно, останнє слово належить механізаторам та водіям автомашин. Колись машинно-тракторна станція не мала стільки моторів, як нині колгосп. Той, хто сам у полі не робить, хоч і живе в селі, їде, буває, автобусом і дивується, коли ж це жнивували, що вже скрізь під озими впорано? Так і повинно бути. І звичайного літа лише ті з журналістів, хто був на фронті, за звичкою, називають жнивнє поле плацдармом. Але літо нинішнє повернуло цьому слову справжній первородний зміст.

І Василь Губенко, як і його напарник Микола Хоменко, учні останнього класу сільської десятирічки, відчули себе не останніми на ньому. То був їх перший бій і перша перемога!

2. СВІЖІ ЛАВИ

Шкода, звичайно, що у нас не ведуться щоденники. Правильно зауважив хтось із письменників-військових, здається Костянтин Симонов: «Ті, кого ми перемогли, залишили мільйони щоденників, і тепер за їх допомогою наводять тінь на ясний день. А ми, переможці, їх не писали, хіба що залишилися кореспондентські блокноти». Так і тепер, на хлібних меридіанах. Отож, за Василя Губенка допоміг мені відтворити календар жнив секретар партійного комітету колгоспу Павло Андрійович Куліш. Беремо з ним документи за другий тиждень серпня. «Сьомого. Цілий день дощ. Восьмого — дощ з ранку до обіду, дев'ятого — до полудня. Десятого — те ж саме. Одинадцятого — цілий день дощ. Дванадцятого — знову дощ. Третій і четвертий тижні серпня були не кращі». Треба сказати, що і ті робочі «половинки» використовувалися лише частково, бо ниві треба ж хоч трохи протряхнути, щоб пішов комбайн... А скільки нових пристосувань довелося конструювати механізаторам! Рекомендованих і створених за своїми власними кресленнями. Потроху призвичаїлись працювати в таких несподівано «мокрих» умовах, коли все життя хлібороба ніби зішло з рейок, вибілося із звичного ритму. Під час довгих вимушених пауз на лан приходили агітатори. Заспокоювали: у нас, мовляв, дощі, а в Західній Європі ще гірше — спека. У Франції горять ліси, в Бельгії залізничні рейки вигинаються вужами, так їх нагріло сонце. На автотрасах тріскається бетон, пливе асфальт. З Нью-Йорка радіо повідомляє: у них температура 34 градуси за Цельсієм. Зате в субтропіках випав сніг. Чуже горе хвилювало

хліборобів: у багатьох районах Франції врожай впав до половини і третини, а подекуди й до нуля, писали газети. Що ж, такі неприємності і нам добре знайомі. Хіба 1972 року не переживали і на Україні щось подібне? За ціле літо хмарини в небі не бачили. І тут, на Чернігівщині, висохли колодязі, біля криниць і артезіанок збиралися черги. І про це нагадували агітатори, нагадували, що й тоді знаходили вихід. Отож, головне — не втрачати віри у власні сили. Протистояти негоді скрізь, щодня, щогодини.

У середині серпня вже з'явилися у зведенні колгоспи, які наближалися до завершення першої заповіді. Колгосп імені Ватутіна, колгосп «Родина», киселівський, де жали перший районний сніп. У середині місяця менчани вже призвичаїлися до дощового режиму. Виробився новий, раніше не знаний стиль роботи, шліфувалася технологія. Не чути вже було нарікань на погоду. Якщо порівняти цифри, то вимальовується картина: у сухі дні киселівські комбайнери встигали зібрати зернові на 50 — 60 гектарах, а в перші дощові — лише по 10 — 15. Потім погода ще погіршала, то сухі й мокрі дні щодо показників істотно зблизилися. Чим важчий день, тим наполегливіше працювали механізатори, тим винахідливішими були вони.

Затягнулися жнива... І думалося вже Василеві Губенку, що доведеться, мабуть, відпроситися у свого класного керівника й після першого вересня — початку навчального року. Механізатори не впораються. Попрацює і він, а в школі потім наздожене. Та, на його щастя, кінець серпня видався погожим, дощі відступили.

На першу врочисту лінійку до школи прийшов і голова колгоспу Михайло Петрович Жук. Вибрав час, щоб подякувати учням за допомогу, яку подали вони колгоспові.

— Машиніст комбайна Василь Губенко, — викликав голова десятикласника. І всі почули, що в нього, Губенка, неабиякий здобуток на жнивях. Василь зібрав хліб на 134 гектарах, намолотив 396 тонн. Це, звичайно, ще не рекордний показник. Досвідчені комбайнери Іван Самоділок, Микола Новик, Сергій Макіша зібрали хліб на площі майже 600 гектарів кожен і намолотили по 500 — 600 тонн! Та: це був його перший хліб, узятий з бою, хліб важкого серпня, великий хліб першого року нової п'ятирічки. І що не кажи — 400 тонн!

Заслужили подяки і премії ще 29 юнаків і дівчат. Так, як і Губенко, як Микола Хоменко, на колективній ниві складали вони іспит на дорослість, на вірність спадкоємній

хліборобській професії. Пишайся ними, школо! Це твої вихованці і твоя гордість. Ні, не для параду, як думав хтось, сіли юнаки за кермо на Святі першого снопа. Для добрих справ. І хоч у списку відзначених колгоспом нема прізвиська класного керівника Надії Степанівни Олещенко, проте і їй потиснемо руку, бо нагорода, одержана вихованцями, то і її нагорода.

У житті Василя Губенка наручний годинник, вручений від імені колгоспу, перший такий незабутній дарунок.

Серед старшокласників, що брали участь у збиранні хліба, є і дівчата. Колега з «Комсомольской правды» Василь Песков сказав, що це було літо під парасолькою. Для городян так, сільські дівчата, руки яких пахнуть молодим хлібом, не тримали над собою парасольок. Їхні коси і зачіски щедро кропив дощ, часом теплий, а часом холодний, дощульний, та юні очі бачили безмежжя стиглого лану, золото хлібного колосся, і думка про своє високе покликання на землі зігрівала їх.

Засмагли, щасливі, відзначені за сумлінну працю школярки нагадали мені дівчину з Менщини Надю Джиму. Я зустрів її, пам'ятаю, в полі на тракторі. Надя стала трактористкою після восьмого класу. І в роботі не відставала від хлопців. Про Надю писали газети, вона виступала перед телеекраном. Надин приклад широко наслідувала шкільна молодь. У Климентинівці, Ленінові, інших сусідніх селах багато юнаків і дівчат вирішили тоді зв'язати свою долю з сільським господарством, з рідним колгоспом. Сприяли цьому і створені в багатьох місцях учнівські трудові бригади. Ні, вже не тільки пришкільні ділянки. Вихід на колгоспний лан, на ферми, в садки, туди, де працюють батьки, старші брати і сестри. Туди, де вирощується великий хліб, де твориться достаток кожної сім'ї, достаток держави.

Проблема молоді зміни, постійного поповнення сільських виробничників — вічна проблема. Місто завжди вабитиме до себе молодих. Своїми широкими можливостями трудоулаштування, своєю високою культурою, театрами, музеями, бібліотеками, своїми навчальними закладами. Це явище закономірне. Але так само закономірно, що є і буде село. Хліб, як відомо, не росте на асфальті і худоба не випасається на стадіонах. Село — це хліб, це м'ясо, це молоко, овочі, фрукти. Сировина для промисловості. Це свій Донбас і свій БАМ. Зростає країна, зростає і значення села, його долі, його внеску. Місто і село — дві руки одного організму. Місто посилає селу дедалі більше найдосконаліших машин.

Місто дає добрива. Місто готує спеціалістів і виробляє сільськогосподарську науку. Але з інститутів, дослідних закладів, лабораторій наука йде в село, і тільки тоді вона перетворюється в рушійну силу.

І тут доречно буде нагадати мудрі слова Павла Тичини: «Хлюпни нам, море, свіжі лави!» Ці свіжі лави особливо потрібні сучасному селу. Проблема, скажемо відверто, не проста, вона і понині залишається животрепетною. Має село і клуби хороші, і пристойні дороги, має десятирочки, кінотеатри, бібліотеки. Налагоджено торгівлю. Якщо говорити про Чернігівщину, села тут зв'язані автобусом з обласним центром і навіть Києвом. Отож, немає на Україні відсталого глибинки, відгородженої бездорожніми кілометрами від міст. Та й, як бачимо, обличчя сіл змінилося: в чомусь основному вони схожі між собою, насамперед, у постійному зростанні виробничої бази, в економічному поступі, але разом з тим у кожного краю є щось своє, особливе, що відрізняє його, надає характерних рис.

Поліщуки мають, наприклад, романтичний характер і високорозвинений художній смак. Серед них багато справжніх талантів: художників, співаків, танцюристів. Хліборобство, тваринництво, лісовий промисел висувають уславлених майстрів, знаних по всій Чернігівщині. Місцевій молоді не доводиться скаржитися, що ні в кого, мовляв, учитись, ні на кого рівнятися. Що не село — Герої Праці, орденоносці. І все ж, як відомо, і польським господарствам доводиться часом «позичати» людей у міста. От і їдуть автобуси з Чернігова на вихідні, везуть робітників і службовців. На прополовання, на збирання овочів, в сади, на помідори й огірки, льон. На скиртування соломи. Шлях некороткий — 80 кілометрів у середньому сюди, 80 — назад. У суботу прибули, в неділю відбули. Що зроблено? Що зароблено? Яка користь тим, хто віддав свої дні відпочинку, і яка колгоспові, справі?

Ні, не завжди, як говориться, справа варта заходу.

З «гостьовими» автобусами приїдять і свої, що тут народилися і школи скінчили. Батько хліб у поті лиця вирощує, а син шефствує над ним. Ще й, буває, критикує земляків: «Не справляєтеся без нас», «Порядок не той». І перерахують усі вигоди міського життя. Розкажуть про комунальну квартиру, про роботу строго за фахом, про гарантовану оплату, нормований робочий день, тарифну відпустку. Скажуть їм батько чи мати, що й у селі нині такі ж можливості, але сільській людині ніколи всіма благами, що їх дає колективна праця, користуватися, бо робочих рук

нестача. Не хочуть вірити або знаходять ніби неспростоване виправдання:

— У нас же, дорогі батьки, професія. Там вивчилися, там і влаштувалися.

Так, у містах давно стало традицією, що виробництво захоплює шкільну молодь, зацікавлює її, готує кадри. А в колгоспі, на жаль, робиться це спроквола, мляво, несміливо. Це ще добре, як відрядять кільканадцять хлопців і дівчат до шкіл механізації, в технікуми, до інституту і хваляться потім: наші пішли в науку. Тоді, як, очевидно, прийшла пора підготовку молодих сільськогосподарських робітників високої кваліфікації перевести на потік. Загальна освіта — і паралельно професійна. Для старшокласників, звичайно.

Не раз і не два ділився зі мною думками з цього приводу перший секретар Менського райкому. Пригадую, як зустрів Павло Кирилович Сич добрі вісті з Климентинівки. Обрали там головою молодого спеціаліста, рекомендованого райкомом Петра Павловича Солов'я. Він і сам був ще комсомольського віку і зумів згуртувати навколо себе молодь, у тому числі й шкільну. У Петра Солов'я знайшла себе і Надя Джима. Багато її друзів пішли на різні курси і повернулися у свій колгосп, як, до речі, і в Киселівці, де нині не рідкість, що під час канікул старшокласники працюють у полі поруч з батьками. І ось, чую, по місцевому радіо хвалять сімейний екіпаж Самойленків — Михайла Васильовича і його сина, комсомольця Миколу. На той час — 27 серпня — зібрали вони зернові майже на тристагектарній ниві й намолотили близько восьми тисяч центнерів зерна. Їм присуджено перехідний вимпел райкому і райвиконкому. Згадую: Микола Самойленко? Це ж той самий, що відгукнувся одним з перших на заклик Наді Джими.

...Горби, балки, знайомі місця. Му тут бували кілька разів з Павлом Кириловичем ще тоді, як господарство дуже відставало, заборгувало людям і державі. А нині — рекорд району. В числі перших — колгосп, очолюваний Петром Солов'єм, виконав свої соціалістичні зобов'язання. Одним з перших, до речі, в Чернігівській області.

Павло Кирилович розповідає, з чого почав Петро Павлович, коли довелося об'єднуватись з іншим колгоспом — ще відсталішим, ніж свого часу була Климентинівка. Навіть правління перенесли одразу в бригадне село. Середню школу Петро Павлович зарахував у свій актив. Звідси почав роботу з майбутніми кадрами, з тими, хто сьогодні виборів небувалий урожай. Щоб уявити собі, якою щедрою вияви-

лася нива в цьому році, треба побувати на току. Перед нами високі кучугури зерна. Гудуть механізовані сушарки. Завідуючий — стрункий, підтягнутий — Іван Бруковський. Він — лейтенант запасу, секретар комсомольського комітету, комуніст. Сьогодні шостий день «сухого» тижня, і на току кипить робота. У Бруковського своїх 128 комсомольців, та ще й шкільна організація нараховує не менше. Із шкільної в нього сьогодні працюють Рая Коваленко, Марія Пономаренко, Валя Лазарева. На кожній зміні чотирнадцять юних робітниць. Ті, що мають більший досвід, працюють по троє там, де за нормою треба чотирьох. Ще один учень — Віктор Савкін — допомагає батькові-механіку обслуговувати агрегати. Він навчився водити садовий трактор і мріє про комбайн.

З току видно польовий стан механізаторів і червоний прапор на високій щоглі. Нам пояснюють, що це на честь Самойленків — Михайла Васильовича і Миколи Михайловича, про яких ми вже згадували. Поруч з ними працюють комбайни комсомольців Віктора Реуса, Миколи Коробка, Володимира Коваленка, Михайла Мурзи. В екіпажі іншого досвідченого механізатора Гришая — син Микола. Вони завоювали друге місце, намолотивши шість тисяч центнерів хліба. Несподівано стаю учасником розмови місцевих комсомольців з Павлом Кириловичем. Йдеться про ще одну на Менщині «Малу Тімірязевку», створену для учнів середніх шкіл району. Ще одну, бо «Малу Менську Тімірязевку» — популярний районний заклад — давно знають у республіці, сотні майстрів сільського господарства набираються тут щороку досвіду, слухають лекції вчених, новаторів, своїх колег, що стали провідними майстрами. Так от: щось подібне є тепер і в школярів.

5 вересня незвично пролунав шкільний дзвінок у старому приміщенні, де з минулого року навчання вже не проводилося. Село Жовтневе збагатилося новою десятирічкою, а цей будинок і вся садиба перейшли до інших господарів. І ось дзвінок! Так, учні знову заповнили класи. Іде урок. Хтось з педагогів нарік навчальний заклад сільськогосподарським ліцеєм, хоч офіційна його назва — Міжшкільний комбінат. Після капітального ремонту будинок і зовні й усередині змінився, помолодів. Ще до того, як аудиторії і класи, спеціалізовані кабінети заповнили слухачі, ми встигли оглянути нове обладнання: мотори, машини, кіно- і радіоапаратуру. Такого багатства для фахового навчання не має жодна школа. Думка про те, щоб разом з атестатом зрілості молодь одержувала і диплом за спеціальністю, виникла

давно. Але здійснили її місцеві ентузіасти тільки тепер. Сім колгоспів гаряче підтримали цю ідею і асигнували потрібні кошти. Значний внесок зробив районний відділ народної освіти. У Чернігові, Києві й Москві ініціатива менчан знайшла не тільки схвалення, а й конкретну матеріальну підтримку.

Пів на дев'яту ранку. Біля школи зупиняється спеціальний автобус, приїхали з Макошина. Потім — з Куковичів. Пасажири — юнаки і дівчата. Це учні дев'ятих і десятих класів, механізатори, слюсарі, водії автомашин, працівники торгівлі. Можливо, якась частина з них змінить потім професію, але хочеться вірити, що більшість полюбить ту, яку дасть їм новий заклад. Секретарі районного комітету Михайло Васильович Гришко, Петро Фролович Маховик приїхали, щоб разом з директором комбінату обговорити наслідки перших днів навчання.

Михайло Васильович запитує юнаків із Куковичів, чи подобається їм така форма здобуття професії.

— Дуже подобається, — відповідають йому. — У нашому розпорядженні тут найновіша техніка, яку ми досі бачили тільки на малюнках.

Учні розходяться по класах і кабінетах, гомін стихає. Директор — молодий педагог Григорій Іллч Никітченко, вихованець Ніжинського педінституту, — за фахом біолог. Його цікава розповідь свідчить, що шлях обрано правильний. Сім середніх шкіл є тією базою, звідки набрано контингент. Кожна школа має свій день, один на тиждень. Повний навчальний день. Система навчання — кабінетна. Кожен учень навчається тут раз на тиждень, чотири рази на місяць, сімдесят разів за повний курс, тобто за два роки. Практика на місцях — у колгоспах і радгоспах, у ремонтних майстернях під керівництвом штатних інструкторів і громадських наставників з числа колгоспних спеціалістів високої кваліфікації. Їзда на автомашині, тракторі, комбайні, практика із зоотехнії, практика з токарної і слюсарної справи — і все це безпосередньо на виробництві. Ніяких умовностей.

Спершу біля керма чи біля верстата інструктор-наставник, потім його підопічний. Керівники і вихователі комбінату надають великого значення тому, щоб трудилися учні, як то кажуть, в одній борозні з колгоспниками, щоб видно було плоди і їхньої праці.

Перший загін учнів комбінату нараховує 550 юнаків і дівчат. До їхніх послуг не тільки класи, кабінети, майстерні, а й їдальня, кімната відпочинку. У майбутньому — і вели-

кий спортивний комплекс. Для нього відведено територію, виділено інвентар.

Ми цікавимося, який день відведено Киселівці,— хочеться знати, чи навчаються наш знайомий Василь Губенко та його друг Микола Хоменко. Нам кажуть: так, навчаються, запрошують на вівторок.

Отже, до зустрічі, Василю!

КОМАНДИРИ НИВИ ОНОВЛЕНОЇ

«І сьогодні на мій робочий стіл у Кремлі регулярно лягають зведення про хід весняної сівби, про стан сходів, про темпи збирання. За давньою звичкою сам дзвоню в різні зони країни і коли чую товаришів з Кубані, Придніпров'я, Молдавії, Поволжя, Сибіру, то вже по голосах відчуваю, який у них хліб».

Л. І. Брежнев. «Цілина»

1

Колгоспівський узик котився по мокрому асфальту. Похмурий ранок зазирає крізь вітрове спітніле скло. Жінка, яка сидить поруч з водієм, протирає вікно долонею, вдивляється у далину. Дуже рано у цьому році прийшла на чернігівське Полісся осінь. Вона то прохолодна, то з морозцем, але частіше з дощами. Жнива затягнулися майже до жовтня. Синоптики давно нічого путнього не обіцяли, та все ж у хліборобів була надія, що вони помиляються, що погода покращає.

Надії надіями, а в цьому краї за останні роки прижилася і виправдала себе практика: спершу хліб косити на звал, щоб не дати йому полягти під зливами, під вітром.

Для Полісся велика кількість вологи, звичайно, не новина. Майстри ланів навчилися вміло використовувати не тільки кожний погожий день, а й кожную «суху» часинку: навчилися й у таких погодних умовах косити вибірково, розумно, ризикувати, відмовившись, наприклад, від прямого комбайнування, під час коротких пауз між дощами швидко підбирати й обмолочувати валки. Поліщукам у цьому тактичному маневрі щастило. Та рік вісімдесятий, останній рік десятої п'ятирічки, виявився особливо важким.

Ось вони, ці пригнічені безконечними дощами лани по обидва боки асфальтованої траси. Жовтень. І коли щось «хлібне» чекає ще жаткарів і комбайнерів, то це лише кукурудза і люпини. У кормовому балансі їм належить не останнє місце. Хто-хто, а пасажирка уазика Ольга Андріївна Савчук, командир тваринницького підрозділу великого колгоспного господарства «Праця», це добре усвідомлює. За роки десятої п'ятирічки зросла інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, і особливо — тваринництва. Колгосп подбав про збільшення поголів'я, покращення його породистості. Успіх залежав від організації праці на фермах, забезпеченості кормами. Та не дуже щедра земельними угіддями Чернігівщина. Невисокий бал врожайності мають її гектари. Ніякого порівняння з чорноземами Дніпропетровщини, Запоріжжя, Кіровоградщини. На Поліссі раніше чим від землі взяти, треба їй самій багато дати...

Нинішня дружна весна радувала: дощі і в квітні, і в травні, за нормою, багато сонця, ранкові і вечірні зорі тихі, без вітрів-суховіїв. І не тільки до них, на Менщину, прийшли такі благодатні дні, а й до сусідів, де вона часто бувала, як делегат XXV з'їзду партії. Боротьба за великий хліб на Чернігівщині розгорталася під гаслом: «Поле сусіда — не чуже поле». Менчани першими відгукнулися на цей комуністичний клич.

Сьогодні в дорозі Ольга Андріївна подумки підсумовувала зроблене. Там, куди вона з молодими своїми супутниками їде, хочеться похвалитися: працювали на повну силу. Та хоч цифри перших чотирьох років п'ятирічки й радували, але останні жнива ледве не звели нанівець усі попередні набутки. Ледве не звели...

Перед виїздом Ольги Савчук у не зовсім звичайне відрядження за межі району і навіть області зібралася керівництво колгоспу. Кожен відчував, що втрати сьогорічної ниви підвели господарство. Врожай по 25 центнерів — не показник для Стольного.

Справді, не показник. А чи давно ж середній врожай у 15 — 17 центнерів вважався непоганим на Менщині, а в кого було за 20 — вважався у першій шерензі!

Але такий вимушений «екскурс» у минуле, як розуміла Ольга Савчук, нічого не міняв у кінцевому підсумку — на цей раз не все, що було в полі, є і в коморі... Треба дивитися правді у вічі.

На тому й порішили, розкаже так, як є...

Поїздка ця на батьківщину ходоків до Леніна в Середино-Будський район була задумана давно. До того ж саме в листопаді нащадки ходоків вирішили відкрити Пам'ятний Знак, присвячений цій події, і запросили на свято сусідів.

Делегацію менчан доручено було очолити Ользі Андрійівні Савчук.

Позаду останні кілометри землі чернігівської. Крутий спуск на околиці Новгород-Сіверського, і перед очима знову придеснянські простори, та це вже Сумщина. А в минулому та ж сама Чернігівська губернія, недалеко звідси сходяться межі трьох республік: України, Білорусії, Росії. Здавна відомо: скупа тут земля. В архівах зберігається цікавий документ. Царські чиновники, які обслідували Чернігівщину в 1913 році, прийшли до такого висновку: «Губернія не має ніяких перспектив для розвитку сільського господарства і приречена на вічні недороди».

Зона нечорнозем'я. Агрономічні властивості ґрунтів надто незадовільні. За стобальною оцінкою тут середній бал — 52. Це середній, а значна частина усього 22—30 балів. Не дивно, що звідси у перші місяці після повалення самодержавства відправились ходоки до Леніна, щоб особисто від нього мати пораду, як їм жити. Таким ходоком з Кренидівки був Макар Лузкар. У 1916 році він, контужений, втрапивши у бою коня, повернувся з фронту на свій бідняцький клопоть землі. Ленінський Декрет про землю був уже відомий і тут, але багатії чинили шалений опір, не давали ділити землю, не підкорялися декрету Радянської влади.

Їх було троє: Макар Андрійович Лузкар з Кренидівки, Артем Іванович Усиков з Великої Берізки, Федір Панасович Стариков із села Зноба-Новгородського.

Як розповідав Павло Михайлович, після повернення від Леніна всі ходоки стали активними борцями за Радянську владу. Стариков працював у Новгород-Сіверському ревкомі, Артем Усиков організував у рідному селі комуну, заснував партосередок, Макар Лузкар був головою Кренидівського волвиконкому, пізніше став керівником комуні «Червона долина». Ленінський Декрет про землю, поради Володимира Ілліча на зустрічі з ходоками допомогли селянам почати нове життя, стати хазяїнами на своїй землі.

...За кілька днів до цієї поїздки на батьківщину ходоків

Ольгу Андріївну Савчук запросили в редакцію менської районної газети «Колгоспна правда». Виявилось, не її одну. За «круглим столом» зібралися передовики десятої п'ятирічки: голова колгоспу «Перше травня» Микола Хомич Лось, завідуючий дільницею механізації стольненського колгоспу, Герой Соціалістичної Праці Петро Іванович Шишига, майстер по виробництву молока колгоспу імені Ватутіна Єлизавета Миколаївна Литвиненко, механік з колгоспу імені Сидоренка Олександр Леонідович Кармазин. Знатні трактористи Менщини — Андрій Григорович Шилько, Михайло Миколайович Сидоренко...

Говорили про те, як краще зустріти XXVI з'їзд партії. На XXIV менським делегатом був Павло Кирилович Сич, перший секретар райкому. На XXV обрали її, Ольгу Андріївну Савчук, завідувачу молочної ферми.

А тепер вони вже розпочали змагання назустріч XXVI з'їзду, аналізували хід виконання державних планів за п'ятиріччя.

Можливо, тому, що колгосп «Перше травня» і в цьому році отримав по 32 центнери зернових з кожного гектара, першому надали слово Миколі Хомичу Лосю. Бувалий фронтовик, інвалід війни, він і на полі битви за хліб пройшов шлях від рядового комуніста до командира високого рангу — голови колгоспу. Розповідаючи про діла господарські, більше уваги звертав на ще невикористані резерви і можливості. Цей діловий тон був підтриманий іншими. Розмова стосувалася багатьох важливих питань, від рішення яких залежало дострокове виконання плану завершального року. Петро Шишига, досвідчений ватажок механізаторів, ділився власним досвідом, але був при цьому самокритичним: послабили стольненці конкретну допомогу сусідам, хоч саме в них і зародився початок руху «Поле сусіда — не чуже поле». Майстер по виробництву молока із села Березного Лідія Миколаївна Пастернак критикувала керівників господарства: на особистому прикладі пересвідчилася, що в таку холодну, мокру осінь, як ця, набагато вигідніше перевести стадо на стійлове утримання, тоді і збільшаться надії.

Ольга Савчук гаряче підтримала Лідію Пастернак. Розмова була ділова, творча, цікава.

І ось слово першому секретареві райкому, Герою Соціалістичної Праці Павлу Кириловичу Сичу.

— Ми почули сьогодні багато цінного. Добре, що учасники розмови не «посоромилися» назвати й керівників — винуватців недоробок, прорахунків, треба, щоб газета в най-

ближчі дні опублікувала звіт про нашу розмову за «круглим столом», виступи учасників. Нехай ті, кого це стосується, уважно прислухаються до голосу наших передовиків, майстрів сільськогосподарського виробництва. Турбота про землю, про хліб — справа велика, партійна. Ми завоювали звання району високої культури землеробства, але можемо й втратити його, якщо заспокоїмось.

Так, згодна з ним Ольга Андріївна. Справді, постійна і найвища турбота наша — підвищувати вимогливість до себе і до людей, якими керуєш. Приклад для комуністів — Павло Кирилович... Майже два десятиріччя знає його. Колись він був комсомольським керівником, та й зараз сповнений молодого енергії, творчого неспокою. Ось і сьогодні, знаючи, які великі труднощі виникли в цьому році, він ні собі, ні іншим не дозволяє ховатися за ними. Згадалися їй слова Павла Кириловича, почуті ще тоді, у незабутній ранок, коли вона повернулася з XXV з'їзду і прийшла до райкому. Павло Кирилович сказав їй, що всі комуністи району щоденно слухали по радіо, дивилися телепередачі про роботу з'їзду. Захоплено вітали старт п'ятирічки десятої.

І ось уже її фініш, світлі обрії одинадцятої. Такий закон життя радянської людини, соціалістичного суспільства. За вершиною, досягнутою сьогодні, видно нову, яку треба підкорити завтра. І цим її супутником — юнакам, і їй самій випало щастя продовжувати естафету поколінь. Механізатор Леонід Ющенко — молодий комуніст, а батько його Петро Іванович — ветеран партії, зачинатель колгоспного руху. Років вісім тому вперше довірив руль трактора синові, ще старшокласнику, потім передав йому «секрети» професії. Нині прокладає хлібні маршрути на ленінському кооперативному полі нове покоління. І в нього свої династичні проблеми.

Одна з них — боротьба за краще використання сільськогосподарської техніки. Стольне знову на передньому краї. Два десятки років тому місцеві механізатори довели, що звичайна молотарка МК-1100, — тепер вона експонат сільського музею, — може намолотити за добу не двадцять чотири тонни зерна, а значно більше. Вперше працювали, як на промисловому виробництві, за погодинним графіком. Заздалегідь готували висококваліфікованих барабанщиків, подавальниць снопів, скиртоправів. І здивували, як то кажуть, весь чесний колгоспний люд: не 24 тонни за добу намолотили, а — 100. Потім установили й небувалий рекорд — 150 тонн, ще й 574 кілограми! У всі сільськогосподарські довідники золотими літерами записано цей успіх.

Багатьох новаторів і раціоналізаторів Стольного нагородив тоді уряд. Державною премією відзначено творче держання хліборобів колгоспу «Праця». Було то давно і недавно. Петро Шишига лише починав тоді трудовий шлях. Та пройшов час, і, даючи Леонідові Ющенку рекомендацію в партію, Герой Соціалістичної Праці Шишига зазначив у ній, що батько Леоніда мав освіту за чотири класи, а син отримав атестат зрілості і мріє про сільськогосподарську академію. Хвалив сина, характеризував його як дисциплінованого, ввічливого на роботі і в родині. Леонід Ющенко групкомсорг бригади по вирощуванню високоврожайної картоплі нового сорту, делегат з'їзду комсомолу України, депутат районної Ради. Батько-комуніст виховав собі гідну зміну. Він завжди вчив сина, що зростання культури і добробуту їхнього села — це насамперед історія подвигів сільських комуністів, починаючи від тих далеких днів, коли народжувалася Радянська влада, подвигів на полі бою і в мирній праці. Першим секретарем Стольненської парт-організації був робітник Андрій Кирилович Тарасенко. У важкі роки окупації він перебував у підпіллі. Фашисти вистежили його і розстріляли. Та на його місце прийшли інші. Після війни секретарем партійної організації обрали вчителя і воїна Павла Михайловича Воскобойникова. Про його життєвий шлях свідчать високі нагороди: орден Леніна, орден Трудового Червоного Прапора, медалі «За відвагу», «За бойові заслуги», болгарська медаль. Нині партійним секретарем в Стольному Павло Іванович Товстоног, в минулому син бідняка, теж воїн Великої Вітчизняної, його зброєю була гармата «катюша».

Ольга Савчук була ще старшокласницею, коли на Менщині прославилася її ровесниця з села Феськівки Віра Чичко. Павло Іванович розповів про неї стольненським комсомольцям, а з Ольгою навіть познайомив під час Свята врожаю. Чичко тоді очолювала рільничу ланку, в якій було 50 жінок і десять чоловіків. Минуло трохи часу, і ось уже Віра Денисівна Чичко Герой Соціалістичної Праці. І хоч сама Ольга Савчук працює в тваринництві, але Віра Чичко завжди служить їй прикладом.

Минають роки, зростають успіхи, але їй труднощів ніби не меншає, природа із своїми капризами то відступає, то знову кидає виклик. Хліборобські радощі і хліборобські незгоди постійні супутники. Суворі корективи знов і знов навіязує погода, але їй люди не поступаються їй у впертості, дбають, щоб кожного року добре родила нива. Мабуть, цей поєдинок людини з природою як вічний бій...

Стольненська машина повертає праворуч, спускається крутою дорогою до ріки. Десна у своєму верхів'ї трохи вужча, скромніша. А за нею лани, лани. І лише на обрії за туманами темніють ліси.

Ще дома Ольга Андріївна переписала собі у Воскобойникова маршрут: Шостка, Прогрес, Авдєєвка, Уралово, недалеко від цього села вже й Кренидівка. Батьківщина Макара Лузкаря. Зелене хліб майбутнього року. А на буряковій плантації ще триває передз'їздівська вахта.

Водій вмикає радіо. У Москві тільки-но закінчився Пленум ЦК і почалася чергова сесія Верховної Ради. Там вирішуються справи державної ваги...

Московський диктор Левітан зачитує повідомлення про ранкове засідання, на якому виступав і депутат з Чернігівщини Микола Васильович Уманець. За нього голосувала й Ольга Андріївна. Та й усі люди в Стольному добре знають біографію свого посланця: був колгоспним агрономом на Буковині, головою правління, керував райсільгоспуправлінням. Потім довірили йому високий пост заступника міністра сільського господарства республіки. Комуністи Чернігівщини обрали його першим секретарем обкому, він член ЦК Компартії України.

Його виступ на сесії продиктований самим життям. Критикує Микола Васильович відставання сільськогосподарського машинобудування... Необхідно зміцнити виробничу базу сільських будівельних організацій. Депутат повідомляє, що на Чернігівщині розвідані великі запаси сировини для виробництва високоякісних цементів, шиферу, силікатної цегли, але Держплан стримує розгортання потрібного будівництва, зокрема цементного заводу потужністю в 4 мільйони тонн на рік... І ось ще один важливий пункт промови: чернігівський партійний керівник порушує питання про доцільність будівництва в райцентрах невеликих підприємств на 1—2 тисячі працюючих. Це в значній мірі зменшило б вплив трудових ресурсів з сільської місцевості: сім'ї тих, що перейшли працювати у промисловість райцентру, продовжували б жити в селі, забезпечуючи і себе, і ринок продуктами підсобного господарства. Упевнено, переконливо звучить голос чернігівчанина, його чує вся країна, бо те, про що говорить депутат Полісся, узгоджується з курсом партії — курсом миру і прогресу, примноження духовних і матеріальних багатств Батьківщини, підвищення добробуту...

...І ось уже менчани на землі Макара Лузкаря, в Кренидівці. Акуратні будинки під черепицею, по обидва боки вулиці на садибах вмиті дощами фруктові дерева, кущі калини. В центрі новий адміністративний будинок, довкола широкого майдану нова школа, магазини, клуб. Мимоволі згадуються слова великого українського поета, чернігівця Павла Григоровича Тичини:

На майдані коло церкви
Революція іде...

Саме тут, на цьому майдані, використавши принесений з хати дубовий стіл як трибуну, в листопаді 1917 року бідняк Макар Лузкар зачитав знаменитий Декрет про землю... Поміщицька власність відмінюється негайно, без викупу. Віднині земля належить тим, хто її обробляє.

Такі ж незабутні події відбувалися у ті буремні дні і в сусідніх селах: у Великій Берізці, Знобі-Новгородському. А через кілька днів ходоків чернігівського Полісся вже приймав у Смольному Володимир Ілліч Ленін.

Знову листопад. Рік 1980-й. Районний центр Середино-Буда. Здається, звичайний осінній вечір, та йому судилося увійти в історію краю.

Ідуть та й ідуть люди на місце, де відбудеться врочистий мітинг.

Під звуки Державного Гімну спадає біле покривало до підніжжя чотириметрової гранітної стели. На розгорнутому прапорі барельєфи ходоків Макара Андрійовича Лузкаря, Федора Панасовича Старикова, Артема Івановича Усикова — перших комунарів з Полісся. Букети живих квітів лягають до підніжжя Пам'ятного Знака. До присутніх звертається секретар райкому партії Олексій Фролович Петроченко.

— З іменем вождя,— говорить він,— нас пов'язує і та далека зустріч з ним ходоків, і ті великі успіхи, яких досяг під керівництвом Комуністичної партії радянський народ. Ми йдемо вірною дорогою, її на зорі Радянської влади вказав великий Ленін!

Серед гостей знатний механізатор із Зноба-Новгородського онук Ф. П. Старикова Михайло Стариков. За самовіддану працю він нагороджений орденом «Знак Пошани». Поруч з ним — Софія Леонтіївна Мороз, ударниця п'ятирічки, удостоєна за трудові успіхи ордена Леніна. З Кренидівки делегатом на мітинг прибув комбайнер колгоспу «Прогрес», комуніст Петро Григорович Лобанов.

Від партійної організації слово надають її секретареві Івану Максимовичу Солов'ю. Він рапортує: трудівники господарства успішно впоралися з планами десятої п'ятирічки, готують гідну зустріч XXVI з'їзду рідної Комуністичної партії.

Вечоріє. Над Середино-Будою спалахують електричні вогні. Біля пам'ятника В. І. Леніну червоні, білі квіти. Гостинно розчиняються двері Будинку культури. Сьогодні, напередодні Жовтневого свята, сюди прийшли учасники врочистого засідання. Радянській владі 63 роки!

...Та хоч як добре гостювати, стольненський узик поспішає додому, на Менщину. Ольга Андріївна Савчук і її супутники завтра на святковій маніфестації звітуватимуть про поїздку, розкажуть про те, що бачили і чули на батьківщині ходоків, які особисто бачили і чули Леніна.

У ТОЙ РІК, ПОЛІТВІДДІЛЬСЬКИЙ

Начальником політвідділу нашої Харківської МТС був москвич Іван Михайлович. У працьовитості, в манері вести розмову, навіть у пружній, упевненій ході і в тому, як була пригнана на ньому військового крою форма, вгадувався кадровий червоний командир. Співробітники, особливо молодь, намагалися у всьому наслідувати його.

Машинно-тракторна станція містилася на площі Повстання, колишній Кінній, а жив Іван Михайлович на вулиці Карла Лібкнехта (Сумській), поруч з драматичним театром. Української мови начполітвідділу не знав, зате дуже любив пісні українські, не пропускав жодної вистави «Березілю», і це він познайомив усіх політвіддільців з Амвросієм Бучмою, Наталією Ужвій, Дмитром Мілютенком, з молодими драматургами, чиї імена тільки-но з'явилися на театральних афішах. Першим з них був Іван Микитенко. Його «Бастілія божої матері» незмінно користувалася великим успіхом, голубооку Ульку, яку грала Наталія Ужвій, глядачі щоразу зустрічали оплесками. Іван Михайлович Харламов, пригадую, організував тоді кілька масових культпоходів, на ці зустрічі приїжджали й вихованці Куряжської дитячої колонії, тієї самої макаренківської колонії, де, власне, і відбувалися події роману «Ранок» і згаданої вище п'єси Івана Микитенка.

Вистави для колгоспників влаштовувалися денні, з обов'язковим обговоренням. Як тільки в залі спалахувало світ-

ло, за накритим червоною скатеркою столом з'являлася президія. Протоколу ніхто, здається, не писав, але бажаних виступити набиралося чимало. Глядачі запрошували драматурга й акторів до себе в гості, розповідали про свої сільські справи. А то ж був тридцять третій нелегкий рік, колгоспи тільки-но вбиралися, як говориться, в пір'ячко. Не вистачало тягла, реманенту, пального для тракторів, агрономічна наука ще не здатна була охопити своїм впливом нові громадські господарства. Ентузіасти соціалістичної перебудови села, — а вони-то й були палкими учасниками розмови, — боролися тоді за суцільну колективізацію, за зміцнення усупільненого сектора на практиці, за людей. Не дивно, що й у письменникові, і в акторах вони бачили своїх однодумців, надійних друзів і помічників. Про це говорилося пристрасно й з надією. Від майстрів слова, від майстрів сцени чекали вистав про сьогоднішня.

І ось приїхав до Харкова Олександр Корнійчук.

Після перегляду героїчної п'єси про революційний Чорноморський флот Іван Михайлович відкрив черговий форум. Драматург розповів про те, як працював над п'єсою «Загибель ескадри», як збирав матеріал, як самі моряки допомагали йому спогадами і порадами.

Мені добре запам'ятався тодішній Корнійчук: зовсім юне, чисте обличчя, сором'язливий рум'янець на щоках, викликаний, певно, тим, що його, зовсім молодого автора першого значного драматичного твору, так прихильно зустріли статечні хлібороби, вчорашні комнезамівці, серед яких чимало і ветеранів битви за Жовтень. До речі, один з них сидів і в президії поруч з драматургом — комуніст з села Хорошева, організатор збройної боротьби проти німців і петлюрівщини — Омелян Ольшанський. На піджаку в нього сяяв орден бойового Червоного Прапора, що було рідкісним явищем.

Ще один солдат революції, на милицях, з орденом, узяв слово:

— Запрошуємо вас, Олександрє Євдокимовичу, в гості! Ми з двадцятого року хазяйнуємо в колишньому поміщицькому маєтку... А тепер прийняли артільний статут. Ласкаво просимо у колгосп імені Леніна.

Я добре знаю цього колишнього краскома. Іван Дяченко втратив ногу під час придушення повстання юнкерів у Чугуєві, але й будучи інвалідом, ще довго воював у прославленому тридцятomu полку під командуванням талановитого двадцятичотирилітнього комуніста Миколи Руднева, ім'я якого овіяно легендами, особливо для харків'ян.

Наступного дня після вистави емтеєсівці гаряче обмінювалися думками, говорили про образи Гайдая, Артема, більшовички Оксани. Признаюся, мені особисто найбільше запам'ятовся боцман Бухта, по п'єсі «кориш» Вакулинчука з броненосця «Потьомкін». І це тому, мабуть, що Вакулинчук тутешній, харківський, що він родом з села Дергачі. Боцмана грав Амвросій Бучма. Друкар політвідділівської газети комсомолец Петро Соловйов, син тодішнього голови колгоспу «Шлях Леніна» із старовинного села Бабаї, уподобав собі, пригадую, Гайдая. Та всі ми були одностайні в одному — нам хотілося, щоб Іван Микитенко, Олександр Корнійчук швидше створили п'єси про тих, хто в полі, хто прокладає червону борозну на ланах і в душах хліборобів. У маленькій їдальні машинно-тракторної станції, де ми харчувалися, було досить гамірно, та враз все стихло. Петро Соловйов штовхнув мене: «Корнійчук!».

Так, це він увійшов разом з Іваном Михайловичем і директором МТС. Олександра Євдокимовича запросили на обід. Талони йому вручили на цілий тиждень. Серед нас він один був у білій накрохмаленій сорочці і з картатим галстуком. Поки гість обідав, Петро Соловйов встиг «організувати» редакційного самодіяльного художника-ретушера, і той швидко намалював, а потім вирізав з лінолеуму портрет письменника для наступного номера багатотиражки.

— Олександр Євдокимович виконує свою обіцянку: їде у колгоспи,— радісно повідомив начполітвідділу.— Ану давайте, товариші, складемо йому цікавий маршрут...

Іван Михайлович повіз гостя у так звану Гусину Полянну. Там, над річкою Уди, у колишньому поміщицькому фільварку, ще у двадцятім році створено комуну. Великий фруктовий сад, ліс і багатющі сіножаті, зарибнені стави. І господарями тут учорашні бійці та командири Червоної Армії, латиські стрільці, будьоннівці. Знав начполітвідділу, що треба письменникові! А з Поляни — в Сороківку, на центральну садибу, а потім — Циркуни, Безлюдівка, Хорошево... Довелося і мені розмовляти з тими, чії імена потрапили до письменницького блокнота, з ким особисто познайомився Олександр Євдокимович. Побував він у відомого коваля Тимофія Мороза, пив з ним чай, заварений на горні, настояний на вишневих гілочках, обідав у старого більшовика Івана Цуркана, який у Жовтні 1917-го охороняв Смольний і не раз бачив Леніна. В іншому місці, у Безлюдівці, розповіли драматургові, що до них на Свято врожаю приїде Семен Михайлович Будьонний, іменем якого

названо колгосп. Вони вже готувалися до цієї зустрічі: в бору над річкою дзвеніли сокири, пахло свіжою стружкою, на просторій галявині шикувалися лавиці і столи. А в сільбуді розучував «Красных кавалеристов» духовий оркестр.

...Минув час, ми колективно дивилися «Платона Кречета». Хоч і сподобалася нам ця вистава, але дуже хотілося, щоб наступна була вже про село, де переорано споконвічні межі, утверджується нове життя. Наша дружба з театром настільки зміцніла, що, за ініціативою політвідділу, колгоспи закупили ложі на весь сезон. Спершу ми їх мали тільки в «Березілі», а пізніше і в театрі російської драми.

Мабуть, не легко було (хоч Олександр Євдокимович і володів щасливим даром відчувати й розуміти потреби сьогodenня) одразу в потоці сільських подій знайти ті головні, які мали б повноголосо зазвучати зі сцени. Ще довго довелося чекати, поки нарешті той самий театр харківський втілив «Банкіра», в якому, як мені здається, вперше драматург заговорив про село, хоч і не на повний голос. У цій виставі ми зустрічаємося з Яковом Свиридовичем Безштаньком, і я особисто впізнав у ньому одного з наших сільських тогочасних активістів, голову з Рогані Олександра Кошмана, котрий уже тоді вмів добре рахувати громадські гроші...

З роками сільська тема ставала все органічнішою для Олександра Євдокимовича, а згодом вона посіла в його драматургічному доробку чільне місце.

П'єса «В степах України» побачила сцену в 1940 році. Цей період увійшов у свідомість сучасників як час, коли жити стало краще, жити стало веселіше. А як так, то не важко декому заспокоїтися на досягнутому, втратити перспективу. І ось у своїй веселій сільській комедії драматург засобами різучої сатири бореться проти приватновласницьких пережитків окремих товаришів, які з «лінії зіскочили» і хочуть на засадах індивідуалізму будувати свою «цвітущую жизнь». Саливон Часник, Кіндрат Галушка, Довгоносик — агент колгоспу «Тихе життя». Не стану нагадувати подій вистави, вони і так широко відомі, але скажу, що вже тоді наші емтеесівці в сценічних образах впізнали багатьох добрих знайомих. А коли в «Степах України» на сцені з'явився сам Семен Михайлович Будьонний, то вже для нас не було ніякого сумніву, що це наслідок поїздки драматурга у Безлюдівку, де він був свідком приготувань до зустрічі з прославленим полководцем. «Здержав слово, приїхав», — захоплено вигукуює Саливон Часник,

герої п'єси Корнійчука. А мені згадується, що в конкретному випадку Семен Михайлович не зміг прибути, тільки прислав вітальну телеграму. В драматурга «він здержав слово» і приїхав до мільйонів глядачів.

«Приїздить у Дзвонкове». «Калиновий гай». «Крила». «Над Дніпром»... Кожного разу, коли на сцені з'являлися герої «сільських» п'єс Олександра Євдокимовича Корнійчука, я перекидав подумки місточок із сьогодення в той далекий «політвіддільський» рік і, зрозуміла річ, знаходив багато знайомого, когось впізнавав. Ось «Крила». Третя дія. Лектор Овчаренко читає цитати «з капітальної книги товариша Нудника». Автор каже: «Раптом чути за сценою трохи хрипкий, але могутній бас директора: «Тарзан, Тарзан, назад! Тарзан! От диявол... Я тобі дам. Тарзан, щоб ти здох, проклятий!»

І входить людина, в сумці у неї впольовані кулички.

Це — Соха, директор МТС. Між ним і секретарем обкому зав'язується діалог, але я вже не можу простежити за його змістом, переді мною знову давнє.. Це ж у нашого директора МТС прізвище Соха! І, пригадується, він справді: був заядлим мисливцем. На подвір'ї маленького будиночка неподалік від площі Повстання, в котрому жив Соха, нас зустрічала добре навчена вівчарка завбільшки з теля. Не скажеш, що нашому директорові притаманні усі ті риси, якими наділив свого Соху Корнійчук, що він мав такий же характер і такі ж вади. Але давній вузлик письменницької пам'яті розв'язано було саме під час роботи над «Крилами», драматург щось пригадав, щось домислив, і оригінальне саме для директора МТС прізвище потрапило в «Крила». До речі, у «Банкірі» (1937 р.) драматург познайомив нас з Макаром Івановичем Ступою, «фінансистом автотранспорту». От у цій постаті, в манері Ступи брати на психологічний «абордаж» директора банку якраз і вгадується одна з дуже «вагомих» рис нашого справжнього Сохи.

Звичайно, «сільську» тему Корнійчук досліджував у її неспинному розвитку, і, мабуть, знайдуться знавці його творчості, які назвуть ще й інші колгоспи, де він бував і де й понині живуть і діють прототипи літературних героїв. Все це так. Але для мене однаково незаперечним залишається той факт, що тисяча дев'яност тридцять третій рік, коли створені партією політвідділи МТС стали полум'яними організаторами колгоспної справи, душею великих перетворень, саме той політвіддільський рік, коли на партійному з'їзді в Москві замість промови читав поет Олек-

сандр Безименський свою «Ночь начальника политотдела», той рік і для Корнійчука був визначальним, він, той рік, рекрутував драматурга назавжди у першу шеренгу співців колгоспного ладу.

У мене є лист О. Є. Корнійчука двадцятип'ятилітньої давності, в якому він, як голова СПУ, привітав мене з вступом до Спілки. Трохи пізніше мені приємно було почути на з'їзді письменників України кілька теплих слів, сказаних О. Є. Корнійчуком про мою маленьку прозову книжку «Двоє»... У письменницькій хаті на вулиці Підвальної, а потім на Орджонікідзе я часто бачив Олександра Євдокимовича, не раз розмовляв з ним, але, признаюся, все якось не випадало нагадати про давню, незабутню для мене зустріч, про ті часи, коли він був гостем політвідділу Харківської МТС. Та якось під час однієї вечери, влаштованої О. Є. Корнійчуком на честь гостя із Канади Петра Кравчука, випадково згадано мій роман «Аміго», прочитаний Кравчуком, колишнім бійцем Інтернаціональної бригади в Іспанії. А про нову мою книгу «Варшавське шосе» і про те, як там змальовано Ванду Василевську, згадав Натан Самійлович Рибак.

І раптом розмову підтримав Корнійчук.

— Ми про це говорили з Натаном,— сказав він,— якщо ви продовжуєте роботу над романом, готовий вам допомогти. Матеріалами, власними спогадами і про Польщу і про Ванду Львівну. Дзвоніть мені і заходьте.— Потім він згадав: — Оце їду тижнів на два за кордон, а потім відпочиватиму... тоді й поговоримо.

Не дивлячись на те, що почував себе Олександр Євдокимович не зовсім здоровим, він провадив велику роботу у Всесвітній Раді Миру, брав участь у багатьох її акціях. Впіймати його було важко. Я терпляче чекав Олександра Євдокимовича на київському видноколі, і от ми, нарешті, разом на партійних зборах. Я саме повернувся з Польщі, де зустрічався з письменниками Варшави і Кракова, Катовиць і Вроцлава. Це був складний для дружньої соціалістичної країни період, контрреволюційні сили намагалися використати окремі економічні труднощі у своїх підступних цілях. Про ті події я й розповідав на зборах комуністів апарату Спілки. Олександр Євдокимович був не просто слухачем, він теж узяв слово, з глибоким знанням справи доповнив розповідь і зробив це так, наче тільки-но побував на місці подій. У той день я ще раз пересвідчився, що Польща для Олександра Євдокимовича була така ж близь-

ка, якою стала для нього в роки війни, коли письменник займав високий пост народного комісара закордонних справ України, а Ванда Василевська очолювала Союз польських патріотів на території СРСР.

Одразу після зборів ми знову домовилися зустрітися. Дуже шкодую, що так і не здійснилося моє бажання. Олександра Євдокимовича не стало...

Ми часом забуваємо, що людина смертна, відкладаємо на потім те, що мали б зробити зараз, сьогодні, боїмося бути надокучливими, чекаємо якоїсь делікатнішої нагоди. А потім виявляється, що такої нагоди немає і не буде, виявляється, що ми просто не виконали свого обов'язку. Бо хто тепер скаже, що саме хотів і міг розповісти мені, авторіві роману про визволення Польщі, її добрий друг — український драматург і державний діяч.

ОПОВІДАННЯ

3	Кремлівський патруль
6	Перепочинок
9	Чому не спав лелека
13	Живиха
		Не розминися з долею
32	Три сповіді для кіно
32	1. Йому треба подумати
44	2. Дві адреси
55	3. З чужим паспортом

НАРИСИ

66	«Чуеш, сурми заграли...»
89	Вірність пам'яті
106	Достойний син Росії
142	Курсову пише полісянка
155	Ціна землі й ціна хліба
168	Дощі в серпні
182	Командири ниви оновленої
190	У той рік, політвіддільський

ВИТАЛИЙ ИВАНОВИЧ ПЕТЛЕВАНЬКИЙ

НЕ ОБОЙДИ СВОЮ ДОЛЮ

РАССКАЗЫ, ОЧЕРКИ

Издательство «Радянський письменник»

(На українском языке)

Редактор *Я. В. Гончарук*

Художник *А. Б. Площанський*

Художній редактор *Д. О. Лукомський*

Технічний редактор *В. В. Чала*

Коректори *А. М. Голик, С. І. Слабошевська*

ИБ № 1269

Здано на виробництво 04.03.81. Підписано до друку 27.05.81. БФ 22142.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 2. Академічна гарнітура. Високий
друк. 6¹/₄ фіз.-друк. арк., 10,5 ум.-друк. арк. 11,55 ум. фарб.-відб., 11,4
обл.-вид. арк. Тираж 30 000 прим. Зам. 875. Ціна в оправі 85 к.
«Радянський письменник».
Київ, бульвар Лесі Українки, 20.
Одеська книжкова фабрика РВО «Поліграфкнига», 270008, Одеса-8, вул. Дзер-
жинського, 24.

Петльований В. І.
П29 Не розминися з долею: Оповідання, нариси. — К.:
Рад. письменник, 1981.—197 с.

Герої оповідань і нарисів у цій книзі — представники різних поколінь нашого народу. Значне місце в збірнику посідають оповіді про трудівників чернігівського Полісся, про звершення радянських людей у роки громадянської і Великої Вітчизняної воєн, про їхню інтернаціональну дружбу й співробітництво з поляками, чехами, словаками та іншими народами Європи.

П 70303-083
М223(04)-81 БЗ.32.5.80 4702590200

У2

85 к.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
PRESS
CHICAGO, ILLINOIS
1963